

Univerzita Karlova v Praze

Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Lucie Pospíšilová

PROSTOROVÉ ASPEKTY KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA

SPATIAL ASPECTS OF EVERYDAY LIFE

Dizertační práce

Vedoucí práce: Doc. RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.

Praha 2012

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

Součástí dizertační práce jsou čtyři články nebo kapitoly v knize, z nichž jsem dva vypracovala samostatně a na dvou jsem se podílela jako spoluautorka.

- POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbánní geografii. (v redakci časopisu Geografie)
- POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.
- POSPÍŠILOVÁ, L., OUŘEDNÍČEK, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132. (autorský podíl 0,6)
- TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J., POSPÍŠILOVÁ, L., DVOŘÁKOVÁ, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858. (autorský podíl 0,25)

V Praze dne 31. července 2012

Podpis

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych tímto poděkovala všem, kteří přispěli k tomu, aby tato dizertační práce mohla být dokončena. V první řadě děkuji mému školiteli doc. RNDr. Martinovi Ouředníčkovi, Ph.D, který mi ochotně pomáhal a podporoval mě v průběhu celého studia a od nějž jsem získala mnoho námětů, rad a připomínek nejen k dizertační práci, ale i k dalším akademickým výstupům. Nejvíce bych mu ale chtěla poděkovat za to, že vybudoval a stále udržuje pohromadě fungující výzkumný tým, do kterého mě začlenil a kde jsem získala mnoho neocenitelných zkušeností.

Děkuji také zbylé části týmu Urbánní a regionální laboratoře za příjemné, inspirativní a motivující pracovní prostředí a za spolupráci při přípravě publikačních výstupů, jmenovitě pak Petře, Janě a Maruše za podporu a pomoc pokaždé, když jsem ji potřebovala, Jakubovi za rady a literaturu a Martinovi Š. za pomoc při dokončování dizertace.

Za inspirativní podněty a literaturu děkuji také Robertovi.

Za velkou podporou v průběhu celého studia děkuji Kláře, Jirkovi, Aleně a Tomášovi a za vždy kritické a inspirativní připomínky Edovi.

Za finanční podporu děkuji Grantové agentuře Univerzity Karlovy v Praze, projektu č. 65309 „Časoprostorová mobilita obyvatel Pražského městského regionu“ a Grantové agentuře České republiky, projektu č. P404/10/0523 „Sociální deprivace v městském prostředí: objektivní a subjektivní dimenze“.

Za možnost pobývat na University of Sheffield (Department of Geography) děkuji katedře sociální geografie a regionálního rozvoje a programu Erasmus.

SEZNAM PUBLIKACÍ

Ouředníček, M., Pospíšilová, L., Špačková, P., Temelová, J., Novák, J. (2012): Prostorová typologie a zonace Prahy. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 268–297.

Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2010): Každodenní pohyb obyvatel: projekt pro zeměpisný seminář. Geografické rozhledy, 19, č. 5, s. 17–18.

Pospíšilová, L., Šimon, M. (2011): Administrativní členění. In: Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha, s. 13–14.

Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132.

Pospíšilová, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.

Šimon, M., Pospíšilová, L. (2011): Rozmístění obyvatelstva. In: Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha, s. 15–16.

Temelová, J., Novák, J., Pospíšilová, L., Dvořáková, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858.

EDITORSKÁ ČINNOST

Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (2011): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha.

Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2012): Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života. Aleš Čeněk, Plzeň.

OBSAH

OBSAH.....	5
ABSTRAKT	6
ABSTRACT.....	7
1. ÚVOD	8
2. OBECNÁ VÝCHODISKA DIZERTAČNÍ PRÁCE.....	11
2.1 Místo jako křižovatka cest lidí časoprostorem.....	12
2.2 Místo vnímané, poznávané a prožívané: člověk jako tělo a mysl.....	17
2.3 Místo sociálně konstruované: Reprezentace člověka a prostoru	20
2.4 Shrnutí: místo vnímané a reprezentované nebo žité?.....	23
3. GEOGRAFIE KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA	25
3.1 každodenní život jako objekt studia	25
3.2 Role (čas)prostoru v každodenním životě a jeho výzkumu	30
4. METODICKÁ VÝCHODISKA.....	35
5. PŘEDSTAVENÍ PUBLIKACÍ.....	39
5.1 Rytmus místa v urbánní geografii.....	39
5.2 Každodenní proměny lokalit pražského centra	40
5.3 Koncept omezení na příkladu každodenních aktivit středoškolských studentů	41
5.4 Každodenní strategie obyvatel periferních oblastí.....	43
6. ZÁVĚR.....	45
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	47
SOUBOR PUBLIKOVANÝCH TEXTŮ	60

ABSTRAKT

Studium každodenního života získává v dnešní diferencované společnosti nový rozměr. Za posledních několik desítek let došlo k významným proměnám časových a prostorových vztahů, které dnes nabývají mnoha různých podob, z nichž některé jsou relativně novými fenomény (např. virtuální vztahy). Společnost se diferencuje také sociálně a kulturně. Na jednom místě se dnes střetávají každodenní životy lidí s různými postoji a hodnotami, zvyky a způsoby chování, lidí odlišných životních stylů. Tyto skutečnosti ukazují na důležitost výzkumu každodenního života, který je rutinní a samozřejmý pro člověka nebo skupinu lidí v daném prostoru a čase, ale jinak je proměnlivým a diferencovaným jevem. Zároveň vyvstávají v kontextu soudobých proměn společnosti nové otázky, které vybízejí k revizi definic každodenního života a k hledání nových metod výzkumu.

Tato dizertační práce se snaží nalézt pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět tak k formování geografické subdisciplíny, která zatím není plně rozvinuta. Reaguje na přístupy ovlivněné geografii času, které mají tendenci redukovat každodenní život lidí na cestu časoprostorem a vytvářet modely lidského chování a snaží se je „oživit“ pomocí konceptů, které reflektují subjektivní vnímání a prožívání jednotlivců a atmosféru míst. Každodenní život lidí zasazuje do kontextu současného rozvoje dopravy, informačních a komunikačních technologií a diferencované společnosti. V práci je kladen důraz na empirické zkoumání a důležitost mikroúrovně sledování.

Dizertační práce je tvořena dvěma částmi. První část práce představuje teoreticko-metodologický vstup do problematiky každodenního života a jeho prostorových aspektů. Seznamuje s teoretickými směry v geografii, které odlišnými způsoby nahlíží na vztah člověka a prostoru a dohromady poskytují rámec pro studium každodenního života a jeho podmíněností v subjektivní i objektivní rovině. Dizertační práce dále vymezuje pozici geografie ve výzkumu každodenního života a představuje jeho prostorové aspekty. První část je zakončena diskuzí metodických přístupů v dané problematice. Druhou část práce tvoří soubor čtyř publikací, které se věnují různým aspektům každodenního života a lokalit. První z nich je teoreticko-metodologickým příspěvkem ke konceptu rytmu místa. Zbylé tři publikace jsou empirickými studii centra města, suburbíí a periferních lokalit.

Klíčová slova: každodenní život – rytmus – prostorové aspekty – geografie času – fenomenologie – percepce – reprezentace

ABSTRACT

The study of everyday life has become a new challenge in contemporary society. Over the last few decades there have been significant changes of temporal and spatial relationships, which now come in many different forms, some of which are relatively new phenomena (e.g. virtual relationships). The society differentiates also socially and culturally. People with different attitudes and values, habits and behaviours, people of different lifestyles meet at one place and encounter everyday lives of others. These facts demonstrate the importance of everyday life research. Everyday life is routine and self-evident for a man or group of people in a given space and time but otherwise it is variable and differentiated phenomenon. New issues arise in the context of contemporary changes that encourage the questioning the definitions of everyday life and also finding new methods of research.

The thesis searches for the position of geography in the research of everyday life and thus contributes to the formation of a subdiscipline of geography that is not yet fully developed. Responding to approaches influenced by Time geography, which tend to reduce the daily lives of people on a path through time-space and create models of human behaviour, the thesis tries to "humanize" the path using concepts that reflect the subjective perception and experience and the sense of place. Everyday life is studied in the broader context of current development in transportation, information and communication technologies and differentiated society. The emphasis is on empirical research and the importance of micro-level analysis.

The thesis consists of two parts. The first part presents theoretical and methodological input into the issues of everyday life and its spatial aspects. It introduces the theoretical approaches in geography, which explores the different ways of the relationship between man and space, and together they provide a framework for the study of everyday life and its conditionality in subjective and objective level. The thesis also tries to define the position of geography in everyday life research and presents its spatial aspects. The first part concludes with a discussion of methodological approaches. The second part consists of four publications that deal with various aspects of everyday life and places. The first presents theoretical and methodological contribution to the concept of place rhythm. The other three publications are empirical studies of the city centre, suburbs and peripheral municipalities.

Key words: everyday life – rhythm – spatial aspects – time geography – phenomenology – perception – representation

1. ÚVOD

Za posledních několik desítek let došlo v západní společnosti k významným proměnám v časových a prostorových (resp. v časoprostorových) vztazích, jejichž projevy v každodenních životech lidí jsou mnohdy rozporuplné. Na jedné straně dochází ke snižování relativní vzdálenosti mezi lidmi i místy (Harvey 1989; Giddens 1990; Bauman 1999) a možnosti komunikovat s lidmi z různých konců světa nebo nakupovat bez nutnosti fyzického přesunu. Také přemístění z jednoho do druhého místa může díky rychlejším dopravním prostředkům trvat kratší dobu. Na druhou stranu mají však lidé pocit, že času je málo (Florida 2002) a ten který ušetřili díky rozvoji v dopravě a IKT (informační a komunikační technologie), tráví v dopravních zácpách, při přesčasech v práci, telefonováním, na internetu či nějakou jinou aktivitou vybranou z nepřeberného množství možností. V každodenním životě jsou často slyšet věty „nemám čas“ nebo „nestíhám“ a Jarvis (2005) dokonce hovoří o stavu „být v jednom kole“ (z anglického *being busy*) jako o novém životním stylu. Vedle fyzického světa se také ten virtuální stal důležitou součástí každodenního života, ve kterém lidé pracují, nakupují, tráví volný čas, vytvářejí komunity a formují virtuální identity. Fyzický svět, vazby mimo virtuální prostor, osobní komunikace či lokální komunity, je však stále podstatný (Valentine, Holloway 2002; Špačková 2011).

Jakým způsobem se však každodenní život člověka proměnil? Aktivita jako spánek, jídlo, práce, péče o domácnost, stejně jako dlouhodobé projekty (vystudovat školu, najít si dobré zaměstnání, vychovat děti atd.) zůstávají pořád stejné a člověk také řeší obdobné každodenní problémy. Co se však proměnilo, je subjektivní vnímání a kontext těchto v čase stabilních aktivit, které se projevují v jejich charakteru i časoprostorovém ukotvení. V současné době dochází k proměně postojů a hodnot sdílených ve společnosti, které se projevují jak v organizaci prostoru a času, tak v chování obyvatel, přičemž obě tyto složky jsou vzájemně provázané. Snížení časoprostorových distancí a zmenšení relativní izolovanosti různých společností však ještě neznamená, že došlo také k překonání kulturních a sociálních vzdáleností (Suša 2010). S rozvojem mobility a větší otevřeností společnosti (a to jak ve smyslu prostupnosti hranic, tak zvyšující se tolerantnosti vůči dříve společensky neuznávaným skupinám nebo aktivitám) se dnes různé kultury a různé sociální skupiny setkávají v každodenních interakcích. Postoje a hodnoty dané společnosti jsou tedy neustále konfrontovány s těmi, které jsou uznávány ve společnostech jiných, a sama společnost není diferencována pouze kulturně, ale rozrůžňují se i životní styly obyvatel.

Subjektivní pohled na svět je vedle vlastností na straně jednotlivce formován každodenními interakcemi ve společnosti, ve které žije. V dnešní kulturně a lifestyleově diferencované společnosti proto neexistuje pouze mnoho různých objektivních podob každodenního života, ale také mnoho forem jeho subjektivního prožívání. Subjektivní stránka každodenního života se obvykle liší od té objektivně pozorovatelné, o čemž svědčí například několika studiemi dokázaný fakt, že lidé ve skutečnosti nemají méně času, ale pouze jej vnímají odlišně než dříve (Jarvis 2005).

Všechny tyto skutečnosti ukazují na důležitost a opodstatněnost výzkumu každodenního života, který je rutinní a samozřejmý pro člověka nebo skupinu lidí v daném prostoru a čase, ale jinak je proměnlivým a diferencovaným jevem. Zároveň vyvstávají v kontextu soudobých proměn

společnosti nové otázky, které vybízejí k revizi definic každodenního života a k hledání nových metod výzkumu. A kde je při mizení prostorových bariér v každodenním životě místo pro výzkum sociálního geografa? Člověk postupně překonává některé přírodní a časoprostorové bariéry, ale prostor z každodenního života nezmizel. Jeho role se pouze proměňuje. Lidé jsou dnes schopni pohybovat se na větší vzdálenosti a dochází ke změnám v prostorovém chování i v systému osídlení. Prostorová omezení vymizela z každodenních životů pouze části obyvatel, a u některých lidí se naopak právě z důvodu větší mobility ve společnosti význam prostorových bariér zvýšil (periferní oblasti, staří lidé, lidé s pohybovými omezeními). S virtuálním prostorem se také objevily bariéry nové. Vedle kulturní a lifestylové diferenciaci v populaci dochází také k proměnám a rozrůžňování prostoru, vznikají místa, kde se v jeden okamžik střetávají životy mnoha lidí pocházejících z celého světa a zároveň místa, která jsou kulturně nebo lifestylově specifická.

Také tradičně užívané metody v geografii ustupují novým technologiím, data o prostorovém pohybu jsou sbírána pomocí mobilních telefonů a GPS, každodenní život lidí je modelován v 3D a 4D modelech. V teoretické rovině pak vznikají koncepty jako „prostor toků“ nebo „třetí prostor“, které je těžké si představit, natož je pak empiricky zkoumat.

Tato dizertační práce se snaží nalézt pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět tak k formování geografické subdisciplíny, která zatím není plně rozvinuta. Reaguje na přístupy ovlivněné geografii času, které mají tendenci redukovat každodenní život lidí na cestu časoprostorem a vytvářet modely lidského chování a snaží se je „oživit“ pomocí konceptů, které reflektují subjektivní vnímání a prožívání jednotlivců a atmosféru míst. Každodenní život lidí zasazuje do kontextu současného rozvoje dopravy, informačních a komunikačních technologií a diferencované společnosti. V práci je kladen důraz na empirické zkoumání a důležitost mikroúrovně sledování. Dizertační práce má několik dílčích cílů, které jsou vzájemně provázané:

- 1) Teoreticky diskutovat geografické přístupy, které jsou relevantní pro studium prostorových aspektů každodenního života. Tímto způsobem propojuje geografii času, teorii struktury, humanistickou a postmoderní geografii, přičemž geografie času tvoří základ, který je doplňován pohledy ostatních geografických škol. Geografie času je velmi vlivnou disciplínou, která se postupně vyvíjela (došlo k jejímu propojení s teorií struktury) a dnes její pokračovatelé diskutují různé aspekty každodenního života (včetně subjektivního vnímání), které však vzhledem k předmětu studia dále nerozvíjejí. Proto je diskuze doplněna o pohled humanistických geografů. Postmoderní geografie pak přispívá především zájmem o proměnlivou identitu člověka, která je vytvářena vztahem k ostatním lidem a o roli kultury v současné společnosti.
- 2) Diskutovat pozici geografie ve výzkumu každodenního života a přispět k profilaci dílčí subdisciplíny, která se zabývá prostorovými aspekty každodenního života v širokém slova smyslu. Práce reaguje na užívané definice každodenního života a snaží se je diskutovat v kontextu rozvoje dnešní společnosti. Zároveň poukazuje na specifické prostorové aspekty, kterým zatím není v geografii věnována dostatečná pozornost.
- 3) V práci je kladen důraz na empirický výzkum, proto je jejím cílem také diskuze metod, které lze k výzkumu každodenního života použít. Představeny jsou kvalitativní i

kvantitativná metody, včetně dostupnosti dat v České republice. Zvláštní pozornost je věnována metodám výzkumu rytmu místa (viz dále).

- 4) Jedním z prostorových aspektů každodenního života je rytmus místa, který zatím nebyl souhrnně představen. Dizertační práce tento koncept teoreticky diskutuje i empiricky ověřuje. Rytmus propojuje každodenní životy lidí s prostorovými atributy a to v subjektivní i objektivní rovině. Nabízí tak nový pohled na fungování (nejen) městských lokalit. Práce odpovídá na otázky, jakým způsobem rytmus místa vzniká a jaký má význam pro lokalitu. Propojením časové dimenze s výzkumem přítomného obyvatelstva představuje především v empirické rovině nový přístup, který může obohatit i další výzkumy lokalit, kterým chybí buď časová dimenze (ve smyslu krátkodobých cyklických proměn – den, týden apod.), nebo které opomíjejí vliv přítomného (faktického) obyvatelstva (např. koncept sociálního prostředí (Puldová, Ouředníček 2006), genius loci/vztah k místům apod.).
- 5) Hledat omezení v každodenním životě osob a strategie, které vyvíjejí k jejich překonání. Práce nevychází pouze z konceptu omezení, který byl představen T. Hägerstrandem, ale snaží se tento koncept rozvinout v kontextu rozvoje IKT a diskutuje také roli sociální dimenze v časoprostorových omezeních každodenního života (pozice sociální skupiny ve společnosti a pozice jednotlivce v sociální skupině). Zaměřuje se na obyvatele suburbánních a periferních lokalit, kteří jsou (resp. mohou být) ve svých každodenních životech omezováni prostorovými bariérami, jejichž dopady vycházejí z kombinace různých typů omezení (ekonomických, sociálních apod.).

Dizertační práce se skládá ze dvou hlavních částí. První je tvořena zasazením výzkumu každodenního života v geografii do širšího kontextu vztahu člověka a prostoru. Nejprve se věnují teoretickým směrům, které jsou zkoumáním určitého aspektu vztahu člověka a prostoru inspirativní pro studium každodenního života a jeho prostorových aspektů. Navazují diskuzí pozice geografie ve výzkumu každodenního života a představují směry, kterými by se podle mého názoru měla v tomto ohledu geografie ubírat. První část dizertační práce je zakončena kapitolou o metodických přístupech ke každodennímu životu a rytmu místa a vychází z teoretické kapitoly na začátku práce. Druhá část dizertační práce je pak složena ze čtyř publikací, které jsem napsala sama nebo v týmu a které se věnují různým aspektům každodenního života lidí a lokalit.

2. OBECNÁ VÝCHODISKA DIZERTAČNÍ PRÁCE

Každodenní život je natolik komplexním jevem, že lze spojovat se všemi post-pozitivistickými přístupy. V dizertační práci se však snažím rozvíjet poznání v oblasti vztahu každodenního života a prostoru/místa, který se neustále vyvíjí a proměňuje (nejen v dlouhodobém, ale i krátkodobém pohledu (např. během jednoho dne). Tento vztah vnímám jako z jedné části objektivně pozorovatelný a z druhé subjektivně vnímaný a individuálně prožívaný¹.

Vycházím z chápání prostoru jako relativního (tedy vztahového)², který není pouhým nositelem událostí (*space as a container*), ale je těmito událostmi a rovněž probíhajícími procesy utvářen³ (Meentemeyer 1989). Vzdálenosti (nejsou posuzovány pouze jako fyzické, ale také časové, sociální nebo kognitivní) a významy jsou v tomto pojetí prostoru relativní, a proto nejsou stálé, mění se v čase a liší se mezi různými společnostmi i jednotlivci, což Massey (2005) uvádí jako důvod, proč bychom o prostoru měli mluvit v množném čísle. V relativním pojetí prostoru⁴ dochází k vzájemnému ovlivňování struktur (fyzických, sociálních atd.) a lidské činnosti, což Soja (1980) označuje dnes často používaným termínem sociálně prostorová dialektika.

V následující části textu již pracuji s termínem „místo“, který chápu jako část prostoru, kterému lidé připisují význam a se kterým si utvářejí vztah (Cresswell 2004), jako prostor, který je každodenně prožívaný (Massey 2005). Na rozdíl od humanistických geografů, kteří takto začali místo popisovat jako první, ho však nepokládám za uzavřené a spojené se zakořeněností (Tuan 1977). Místo také podle mého názoru není možné konstruovat jako prostor primárně patřící skupině lidí, zatímco jiná je z něj vyloučena (Harvey 1996). Užívám tento termín spíše v obecnější rovině bez pozitivní nebo negativní konotace. Místo je pro mě ohraničená (nikoliv uzavřená) část prostoru, kterou lidé vnímají a prožívají, přičemž tyto hranice jsou relativní. Prostor naproti tomu ohraničený není a můžeme na něj i na procesy probíhající uvnitř prostoru nahlížet v objektivní makrorovině⁵, což ovšem neznamená, že by nebyl relativní. Prostor je posuzován různými způsoby, ale teprve když mu přisoudíme nějaký význam, stává se místem. Oba termíny nejsou v sociální geografii jednoznačně definovány a jejich použití záleží na záměru autora, mnohdy je však matoucí a těžko vysvětlitelné⁶. Cílem mého rozlišení je především zdůraznění rozdílu mezi tím, jak se nám může určitý prostor i každodenní život lidí jevit a jakým způsobem jej lidé sami prožívají a vnímají⁷. Protože se zaměřuji na mikroúroveň sledování a na empirické zachycení každodenního života (a jsem spíše skeptická k hodnocení každodenního

¹ Navzájem se ovlivňují a jednu část bez druhé nelze zkoumat.

² Vývoj absolutního a relativního pojetí prostoru je dobře popsán Harveyem (1969).

³ Lépe by se hodilo říci spoluutváření, protože prostor není výhradním produktem lidské činnosti. Prostor je vytvořen přírodou, ale lidé ho přetváří a to jak fyzicky tak mentálně.

⁴ Zajímavý je v tomto ohledu názor Massey (1999), která na základě studia několika prací fyzických geografů prezentuje sblížení fyzické a sociální geografie právě skrze chápání prostoru jako relativního (vzájemného ovlivňování sociálního a fyzického).

⁵ Tento prostor můžeme popsat na základě toho, co vidíme a zároveň se na něj dívat skrze demografické, ekonomické a jiné procesy probíhající ve společnosti.

⁶ Často je používán také termín prostředí, který v dizertační práci používám identicky k prostoru, ale se zdůrazněním všeho, co obklopuje člověka.

⁷ Význam tohoto rozlišení patří především v epistemologické rovině a odkazují tak k rozdílu mezi makroúrovní a mikroúrovní sledování. O prostoru můžeme hovořit na makroúrovni, o místu nikoliv. Samotné místo však může být jak subjektivně vnímáno, tak objektivně popsáno (s vědomím existence subjektivní roviny).

života na základě obecně platných procesů probíhajících na makroúrovni) používám termín „místo“, tam kde chci zdůraznit důležitost empirického poznání a subjektivní a objektivní roviny chápání.

Níže prezentované přístupy mě ovlivňují v chápání každodenního života a jeho prostorových aspektů a problémů, které jsou s ním spojeny a se kterými se lidé musí vypořádávat. Ne všechny pohledy/myšlenky spojuji s konkrétními geografickými přístupy, protože to v mnohých případech považuji za problematičtější. I ty přístupy, které vznikly v 60., 70. letech minulého století, se mnohdy vyvinuly do takové podoby, že reflektují mnohem více skutečností než v době svého začátku. Kritika, která jim byla adresována, tak dnes již většinou neplatí a i v případě, že se autoři zabývají daným problémem pouze z určité perspektivy, jsou si většinou vědomi i dalších úhlů pohledu, které buď skutečně považují za méně významné, nebo jim je jen úzké zaměření reflektovat nedovolí. Z tohoto důvodu jsou následující podkapitoly namísto teoretických škol členěny podle způsobu nahlížení na vztah člověka a prostoru resp. místa a v některých případech dochází k jejich překrývání.

2.1 MÍSTO JAKO KŘÍŽOVATKA CEST LIDÍ ČASOPROSTOREM

Na existenci lidí v časoprostoru, kde je čas a prostor od sebe neoddělitelný, protože každá aktivita a každá událost má vždy obě dimenze, upozornil první Torsten Hägerstrand v 60. letech 20. století (Ira 2001). Vyvinula se tak velmi vlivná škola nazývaná geografie času (*time geography*)⁸. Koncepty jako cesta (*path*), projekt (*project*), stanice (*station*), svazek (*bundle*), omezení (*constraints*), prisma (*prism*) jsou dodnes používány při sledování časoprostorového pohybu a jsou většinou vysvětlovány stejným způsobem, jakým je představil Hägerstrand (1970)⁹. Tyto koncepty¹⁰ jsou významným analytickým nástrojem k pochopení vztahu člověka, času a prostoru: ukazují čas a prostor jako vzácné (nedostatkové) zdroje, které ovlivňují každodenní aktivity lidí (Hallin 1991). Time geography upozorňuje na základní předpoklady časoprostorové existence člověka jako například na omezenou délku života, na to, že každý pohyb vyžaduje také čas a že každá situace v životě vychází z dřívějších situací (Thrift 1977) a rovněž ukazují, jak jsou lidské aktivity v časoprostoru omezovány (Hägerstrand 1970). Vidět člověka jako cestu časoprostorem znamená také přemýšlet o lidském pohybu a aktivitách v celoživotní perspektivě, tedy nejen jako o denních nebo týdenních sekvencích aktivit bez vazby na minulost a také na budoucnost (rozdíl oproti studiím využití času (*time use*)) (Pred 1977).

Thrift (1977) rozlišuje tři úrovně sledování časoprostorové organizace každodenního života lidí i celé společnosti, přičemž sledování každé z nich je opodstatněné na mikro i makroúrovni. Pro účely dizertační práce jsou podstatné dvě z těchto úrovní: (1) V individuální úrovni sledujeme

⁸ Někteří autoři používají termín časoprostorová geografie (*time-space geography*) (Meentemeyer 1989; Spiekermann, Wegener 1994), častější je však geografie času, jak směr pojmenoval i Hägerstrand. Cílem je zdůraznit roli času ve fyzickém prostředí, bez kterého je „prostor jako auto bez motoru“ (Thrift 1977: 4).

⁹ I když jeho spolupracovníci koncepty dále rozvíjí (např. Thrift 1977) a jsou patrné také snahy o přehodnocování konceptů v kontextu rozvoje nových informačních a komunikačních technologií (např. Couclelis 2009; Yu, Shaw 2007).

¹⁰ Celkem je těchto konceptů 52 (Lentorp 1999), ale ne všechny jsou spojovány s geografii času. Základní koncepty jsou popsány v Hägerstrand (1970), Thrift (1977), Golledge, Stimson (1997), Ira (2001), Novák (2004), Pospíšilová (2007) a další.

cesty jednotlivců, které odhalují, jak je pohyb časoprostorem organizován v závislosti na omezeních, ale také individuálních trajektoriích dalších lidí, s nimiž je propojen. Výběrem určité aktivity zamezíme uskutečňování dalších, ale můžeme také zabránit jiným lidem v realizaci jimi zamýšlených aktivit (např. interakci s člověkem, se kterým v danou chvíli jednáme) nebo je naopak k nějaké aktivitě přimět (Thrift 1977). (2) Úroveň stanic je pak Thriftem (1977) popisována jako systém několika prismatic, v rámci kterých se člověk v průběhu dne pohybuje a která mají střed ve stanicích¹¹. Tato úroveň však nemusí být chápána pouze v individuální rovině, ale také ve smyslu časového využívání jednotlivých stanic různými lidmi k různým aktivitám, kdy můžeme stanice vnímat jako křižovatky denních cest (Pospíšilová 2007; Osman 2010)¹².

Geografie času pracuje pouze s lineárním časem a euklidovským pojímaným prostorem (Osman 2010), na což reagovali Parkes a Thrift (1980) zavedením obecnějšího termínu „chronogeografie“¹³, který zahrnuje všechny druhy času i prostoru. Tím se otevřel zcela nový rozměr chápání časoprostoru jako souboru mnoha druhů časovostí a prostorovostí. Čas není jen jeden univerzální či kalendářem určovaný (ten, se kterým pracuje geografie času), ale existuje také čas životní (kombinace biologického a psychologického), který odkazuje k vnímání času člověkem, a čas sociální – sdílený komunitou (Parkes, Thrift 1980). Identicky autoři odkazují k více druhům prostoru, který se nemusí jevit stejně různým lidem z různých kultur či jiných skupin. Tímto přístupem autoři vytváří můstek k humanistické geografii (kapitola 2.2) i k chápání prostoru jako sociálně konstruovaného v postmoderní geografii (kapitola 2.3), ale dále už tyto myšlenky nerozvíjí.

Ve spojení s místem je pak tento princip pojímání časovosti rozpracováván konceptem chronotopu, který pochází z literární vědy a v geografii města byl aplikován Crangem (Holloway, Kneale 2000; Crang 2001), do české geografie jej pak představili Mulíček a kol. (2010; 2011). Crang (2001) chronotop definuje jako jednotu místa a času, kde sám čas není jednotný ale naopak je koexistencí mnoha různých časovostí. Skrze kombinaci časovostí je pak místo konkretizováno (Mulíček a kol. 2010). Protože je Crang inspirován Lefebvrovou analýzou rytmů (Lefebvre (2004[1992])), chápe časovost místa jako kombinaci rytmů různě dlouhých cyklů (Mulíček a kol. 2011). Podle Cranga (2001) rytmy stejně jako lineárně plynoucí čas strukturují každodennost. Urbánní místa jsou tvořena a charakterizována „rozmanitými časovostmi, z nichž některé jsou dlouhotrvající, jiné krátkodobé, některé časté a jiné vzácné, osobní nebo kolektivně sdílené, viditelné či těžko postřehnutelné“ (Crang 2001: 189–190)¹⁴. Kombinace různých časovostí a různých rytmů není pouze městským fenoménem, ale můžeme takto nahlížet i na venkovské lokality. Rytmy venkovských lokalit jsou pomalejší a život zde je řízen spíše dlouhodobými cykly, nežli krátkodobými opakujícími se v řádu kratším než den, mnohem více než je tomu v městském prostředí se zde také projevují přírodní rytmy (Ley 1983).

¹¹ Z každé stanice, kterou během dne člověk navštíví, se mu otevírá určité prisma – část prostoru, kterou je schopen dosáhnout v čase, který má, než musí být zpátky v dané stanici nebo ve stanici další. Mimo tento prostor se nemůže pohybovat, a čím déle ve stanici člověk zůstává, tím je velikost prismaticu menší (Hägerstrand 1970).

¹² Třetí úroveň pracuje s časem jako poptávaným a nabízeným produktem (Thrift 1977).

¹³ Více např. v Osman (2010).

¹⁴ U Cranga (2001) i Mulíčka a kol. (2010; 2011) pojetí času jako univerzálního/kalendářního a vnímaného jednotlivcem či skupinou již zůstává pouze implicitně.

Rytmus se zakládá na pravidelném opakování (Sokol 2004). Hägerstrand (1982) upozornil na důležitost rutinních a repetitivních aktivit v každodenním životě člověka a jiné výzkumy pak potvrdily jejich dominanci v denních režimech lidí (Stephens 1976 cit. in Ley 1983; Roy a kol. 2004). Každodenní život je tedy tvořen z velké části aktivitami, které se s určitou pravidelností opakují a stejně tak je organizováno i místo (Pospíšilová 2012b), kromě toho, že jde o křížovátku denních cest různých lidí, vykazuje místo rytmicky opakovatelný vzorec denního využití, ve kterém jsou obsaženy aktivity a chování typické pro danou lokalitu.

Rytmicita aktivit jednotlivce a částečně i lokalit může být výsledkem záměrného rytmického chování (pravidelnosti v každodenním životě, které si člověk vytváří sám), ale mnohem častěji je výsledkem působení rytmizátorů neboli kolektivně uznávaných udavačů rytmů (Parkes, Thrift 1975; Hägerstrand 1982; Mulíček a kol. 2010; Osman 2010). Rytmizátory významně strukturují každodenní život lidí i lokalit (Mulíček a kol. 2010), ale nemají determinující charakter. Člověk se podílí na jejich utváření (společenské rytmizátory) a nemusí se jim vždy plně přizpůsobovat. Existuje několik druhů rytmizátorů, od přírodních (den x noc), přes institucionální (školní docházka, pracovní doba, jízdní řády, otevírací doby), po skupinové (pravidelný režim rodiny) a fyziologické (biologické potřeby člověka). Koncept rytmizátorů se částečně překrývá s konceptem omezení (Hägerstrand 1970), konkrétně s autoritativními a fyziologickými omezeními¹⁵, rozdíl spočívá v jejich funkci jako determinantů (v pozitivním i negativním smyslu) lidských aktivit v případě omezení a jako udavačů rytmů v případě rytmizátorů. Rytmizátory mají různě velký společenský a územní rozsah. Zároveň mohou rytmizátory a tedy i rytmy jedné lokality ve městě ovlivňovat rytmy lokality jiné, což se snaží Mulíček a kol. (2011) vysvětlit konceptem *chronopolis*. *Chronopolis* je podle Mulíčka a kol. (2011: 27) „soubor územně separovaných míst, jejichž časovosti se vzájemně podmiňují“¹⁶. V zásadě jde o velmi jednoduchý model, který lze dokumentovat příkladem typické časové strukturace rezidenčních a komerčních areálů ve městě (Foley 1952) nebo srovnáním lokalit, kde se nachází škola a dětská a sportovní hřiště. Model však ukazuje na hlubokou časovou provázanost nejen městských lokalit, ale dnes již v podstatě celého světa.

Koncepty geografie času pojmají člověka jako aktivního jedince, který má znalosti a vědomosti o prostředí a jedná do jisté míry autonomně, ale jeho činnost je omezována činností dalších lidí, disponibilitou schopností, dovedností a zdrojů, fyzikálními vlastnostmi prostředí a také společenskými strukturami. Pojetím člověka jako souvislého „toku“ aktivit/praktik alokovaných v čase a prostoru, které jsou z velké části rutinní a rytmicky se opakují a které jsou ovlivňovány různými typy omezení (včetně konceptu rytmu a rytmizátorů), se blíží Giddensově teorii strukturace (Giddens 1984), která se na rozdíl od těchto konceptů explicitně zabývá vztahem člověka (aktéra) a struktury a tím, jak jsou struktury utvářeny. Pokračovatelé Hägerstranda pak rozvíjí geografii času právě s využitím teorie strukturace (Pred 1981; 1984; Thrift 1983; 1996)¹⁷. Protože geografie času poskytuje nástroj k detailnímu sledování každodenního života, ve spojení s teorií strukturace pak může být považována za důležitou součást sociální teorie (Pred 1981).

¹⁵ Fyziologická omezení jsou součástí skupiny omezení daných schopnostmi (*capability constraints*).

¹⁶ Rytmy jsou pravidelné časovosti (časové děje) (Sokol 2004).

¹⁷ Giddens sám věnuje celou kapitolu kritickému hodnocení geografie času a jejímu vztahu k teorii strukturace (Giddens 1984: 110–119).

Giddens (1984) popisuje (společenské) struktury jako prostředek a výsledek sociálních praktik¹⁸, které jsou ustálené a kontinuálně reprodukováné každodenním jednáním člověka, ale nejsou trvalé a člověk je může měnit (proces změny je však dlouhodobý a hrají v něm roli mocenské vztahy). Struktura jednání omezuje, ale zároveň umožňuje, protože bez struktur bychom byli v každodenním životě dezorientovaní (Šubrt, Balon 2010). Sociální struktura nemůže být oddělena od prostorové a časové struktury a rovněž všechny sociální praktiky jsou situovány v prostoru a čase (Thrift 1983). Teorie strukturace je pro studium každodenního života a rytmu místa v kontextu strukturálních podmínek užitečná hlavně ve třech směrech:

(1) Zabývá se způsoby, jakými jsou aktér a struktura propojeny a jak probíhá jejich vzájemné ovlivňování. Giddens (1984) rozlišuje strukturu a systém, přičemž struktura je soubor pravidel a zdrojů, které existují jako vlastnosti systému. Systém je uspořádáním sociálních vztahů v čase a prostoru, které je neustále utvářeno a měněno sociálními praktikami aktérů. Základními stavebními kameny těchto systémů jsou pak instituce (symbolické, politické, ekonomické, právní)¹⁹. Společnost tak může být viděna jako „soubor existujících institucí, sociálních praktik (aktivit a způsobů chování) souvisejících s institucemi, lidí účastnících se praktik, a strukturálních vztahů objevujících se mezi lidmi jako jednotlivci či skupinami, mezi lidmi a institucemi a mezi institucemi navzájem ... reprodukování společnosti pak může být definováno jako neustále probíhající proces, při kterém každodenní aktivity lidí vedou k zachování daných institucí, znalosti, které je nezbytná k uskutečňování aktivit a již existujících strukturálních vztahů“ (Pred 1981: 6). Protože každodenní aktivity vyžadují materiální (včetně přírodních) zdroje, není bez nich ani reprodukce společnosti možná (Pred 1984). Vzájemný vztah člověka a struktury je tedy dialektickým působením každodenních praktik a společenských struktur ukotvených v institucích (Giddens 1984).

(2) Hledá vysvětlení vytváření sociálních praktik. Struktury neexistují mimo vědomí aktérů (jednající aktér je informovaný a disponuje věděním), jakmile jsou ale stabilizovány, fungují jako rámec a podmínka dalšího jednání (Petrušek 2003). Nicméně je zřejmé, že lidé netráví veškerý čas přemýšlením o změnách společenského systému a rovněž jej svým chováním vždy nemíní měnit nebo reprodukovat (Thrift 1996). Důsledky lidské činnosti jsou viditelné, ale ne vždy zamýšlené (Giddens 1984). Vzájemné ovlivňování aktéra a struktury probíhá převážně v rovině praktického vědomí (zamlčené vědění, takové, které pokládáme za samozřejmé, víme o něm, ale nejsme schopni jej diskursivně vyjádřit), vedle diskursivního

¹⁸ Termín vychází z teorie sociálních praktik, která je spojena především se jmény Giddense, Bourdieua, Taylora, Foucaulta či Schatzkiho. Přestože se dostal do geografického názvosloví a je dnes často využíván, málokdo vysvětluje, co je jím skutečně myšleno. Přitom i přes společný základ se můžeme setkat s více variantami jeho užívání. Praktiky jsou rutinizované typy chování (např. způsob, jakým se staráme o sebe nebo děti, jak pracujeme, konzumní chování, volební chování apod.), které se skládají z několika vzájemně propojených částí – aktivit těla a duševních aktivit, užívání věcí a vědění/znalostí, přičemž jejich existence záleží na specifickém propojení všech těchto částí (Reckwitz 2002). Jde tedy o způsoby vykonávání aktivit (včetně pohybů těla a zacházení s objekty), jednání a chápání reality, které nejsou srozumitelné pouze danému člověku, ale také jeho širšímu okolí (zpravidla v rámci stejné kultury nebo sociální skupiny) (Schatzki 1996). Zásadní je role praktik v dualitě aktér – struktura (Giddens 1984). Rozdíly v používání termínu pak spočívají ve zdůrazňování některých částí praktik – např. role těla (*body*) nebo role neživých objektů (*non-human body*) (Schatzki 2001) nebo zda se jedná o vědomě prováděné praktiky (Giddens 1984) či jde o nevědomé, automatické chování (Swidler 2001).

¹⁹ Bourdieu např. považuje za úroveň mezi sociální strukturou a lidskými praktikami habitus - strukturu (resp. semi-strukturu), která je dána predispozicemi založenými na působení společenských pravidel (Pred 1981; Thrift 1983).

vědomí (zdůvodněné, popisované) a nevědomí (Giddens 1984; Thrift 1996). Každodenní institucionalizované aktivity (praktiky), které jsou prováděny na konkrétním místě v konkrétním čase, vycházejí z aktivit uskutečňovaných v minulosti a zároveň z nich budou vycházet aktivity budoucí (Berger, Luckmann 1999 [1966]). Například každodenní návyky, které člověk získá v dětství v rodině, ovlivňují jeho chování ve škole apod.

(3) Je si vědoma mocenských vztahů ve společnosti. Jak již bylo řečeno, struktura je soubor pravidel a zdrojů. Pravidly jsou myšleny techniky a postupy, které souvisí s praktickým vědomím (ustálené sociální praktiky), zdroje jsou pak pomocné prostředky, které jsou potřeba k vytváření a udržování sociálního systému (Šubrt, Balon 2010) a souvisí s mocenským uspořádáním společnosti. Zdroje alokativní spočívají v dominanci, která plyne z možnosti vlastnictví materiálních prostředků (např. majitel domu či obchodu) a autoritativní pak vychází z disponování nemateriálními prostředky (možnosti ovládat jiné lidi, např. politická moc) (Petrušek 2003)²⁰. Každodenní život je ovlivňován nařizenými na úrovni státní správy či samosprávy (danými politickou mocí), ale je také charakterizován nerovnostmi ve společnosti (genderovými, etnickými, sociálními apod.) a sociální hierarchií, na základě které jsou některé praktiky privilegovány (Katz 2009) a politická moc zde hraje roli pouze částečně (Holloway, Hubbard 2001). Postavení jednotlivých skupin ve společnosti je dán jejich statutem (prestiž, kterou má daná skupina v dané společnosti), který je spojován se specifickými sociálními praktikami (Giddens 1989). Postavení jednotlivce pak vyplývá také z jeho pozice v rámci sociální skupiny (Ouředníček 2011). Status dané skupiny však vychází z převládajícího diskursu a je důvodem přisuzování identity člověku pouze na základě příslušnosti k této skupině (více v kapitole 2.3).

Inspiraci pro časovou dimenzi (ve smyslu strukturace dne) mocenských vztahů lze hledat v díle Lefebvra (2004 [1992]), který hledáním rytmů v prostoru poukazuje poněkud radikálně na roli „politické moci v manipulaci s časem, termíny a rozvrhy“ (Lefebvre (2004 [1992]: 67). Časová strukturace dne lidí i prostoru projevující se v jeho proměnlivém využívání i sociálních praktikách je do jisté míry „řízena“ podle hierarchického mocenského uspořádání (jak v rámci společnosti, tak v rámci rodiny), jehož role je odlišná v různých kontextech. Rytmezátory jsou pak opět strukturami vytvářenými člověkem (kromě přírodních a biologických rytmezátorů, kterým se člověk z části přizpůsobuje, ale z části se je snaží překonávat – např. v současné době se běžně činnosti vykonávají i v noci).

Člověk je při vykonávání každodenních činností (resp. na své každodenní cestě časoprostorem) v neustálém kontaktu s jinými lidmi, věcmi i přírodními prvky, které také opisují svou cestu časoprostorem (Pred 1981)²¹, přičemž všechny tyto cesty probíhají v určitých hranicích (časoprostorových, člověk má vždy možnost volby, ale pouze omezenou – není možné dělat více

²⁰ Toto jednoduché konstatování slouží pouze k demonstraci mocenského uspořádání společnosti, které není explicitně řešené ani v Hägerstrandově díle (koncept omezení – autoritativní omezení), ani v konceptu rytmezátorů, ačkoliv je v obou přístupech vliv mocenských vztahů patrný.

²¹ V tomto Predově uvažování je vidět základ později rozvinuté teorie sítě aktérů (*actor-network theory – ANT*), která považuje osoby a neživé objekty za rovnocenné aktéry (*actors*) ve vytváření společenského systému (Latour 2008). Ačkoliv se právě pro tuto rovnocennost jedná o velmi kontroverzní teorii, nelze jí upřít zásluhu v upozornění na závislost lidí (ve vyspělé části světa) na neživých objektech, která je v některých případech enormní (např. počítačový systém, automobily) a odstraněním daných objektů ze společenské sítě aktérů by došlo k proměně celé společnosti včetně každodenních životů lidí.

věcí najednou, užívat nástroj, který momentálně užívá někdo jiný²², fyzicky se přesunout na jiné místo bez časové ztráty apod.). Protože je cesta člověka nepřerušitelná a časové zdroje omezené, znamená to, že konáním jedné aktivity člověk ovlivňuje konání aktivit dalších a to jak svých (Pred 1981), tak i jiných lidí (Thrift 1977). Propojenost individuálních cest je základem každodenního procesu reprodukce společnosti (Pred 1981). Každodenní aktivity, které lidé vykonávají, jsou součástí dlouhodobých projektů, kterých může mít jedinec více (Hägerstrand 1970). V projektech a každodenních aktivitách se zrcadí různé životní styly (Doležalová, Ouředníček 2006), které nevychází pouze ze sociálních, demografických či ekonomických charakteristik, ale také vlastností prostředí, ve kterém lidé žijí, a ve kterém se pohybují a životní styl je utvářen také na základě vnitřních charakteristik (povahových rysů, zastávaných hodnot apod.). Projekty i aktivity vytvářejí a reprodukuje struktury a jsou jimi zároveň omezovány resp. umožňovány, přičemž aktivity i projekty z dřívější doby, se odráží v těch současných a budoucích²³.

Pred (1981) upozorňuje i na roli vnitřních charakteristik jedince v utváření společnosti a tím i vlastního života. Každá individuální cesta (v kombinaci s institucionalizovanými projekty) probíhá v neustálé koordinaci vnitřního subjektivního světa s okolním prostředím (Pred 1981). „Jak člověk opisuje svou denní i celoživotní cestu, participuje na institucionalizovaných projektech a interaguje s dalšími lidmi, nabývá zkušeností, které jsou nezbytné pro vstřebání pravidel a norem a k utváření hodnot, postojů, vkusu a vědomých a podvědomých motivací a tedy i cílů a záměrů“, přičemž je zde opět patrný vliv předchozích zkušeností, cílů a znalostí (Pred 1981: 11). Jinými slovy, bez kontaktu s vnějším prostředím a dalšími lidmi by člověk neměl takové znalosti a názory jaké má, a ani stejné pocity. Člověk tedy nevytváří pouze společnost, ale vytváří i sám sebe (Pred 1981).

2.2 MÍSTO VNÍMANÉ, POZNÁVANÉ A PROŽÍVANÉ: ČLOVĚK JAKO TĚLO A MYSL

Vnímání člověka a způsob jakým svůj každodenní život prožívá a jaké si vytváří vztahy k místům je do jisté míry dán objektivně pozorovatelnými charakteristikami, na druhou stranu se ale jedná o natolik jedinečnou osobní zkušenost, že ji nelze ze sledování časoprostorového pohybu (včetně každodenních interakcí) ani při dokonalé znalosti kontextu odhalit. Přestože nalezla geografie času mnoho příznivců a rozvinula se do mnohem komplexnější podoby, než představovala na svém začátku, stále určitým způsobem lidské subjekty odlidšťuje. Je, jak výstižně vyjádřil Pred (1977), „choreografií existence“ a stejným způsobem nahlíží i na místa, ve kterých se střetávají každodenní cesty lidí.

Pokud se na člověka díváme jako na cestu časoprostorem a na místa jako na křižovatky těchto cest, unikají nám dvě zásadní věci: (1) To, jak se člověk rozhoduje, jakým způsobem se pohybuje, může být spojeno s individuálním vztahem ke konkrétním místům (strach, bezpečí, působení atmosféry místa apod.) a se specifickým vnímáním určitých jevů, které může být dáno individuálními zkušenostmi a prožitky. Část prostorového chování je navíc spojená

²² Platí pro některé nástroje (např. nemůžu řídit automobil, pokud už ho řídí někdo jiný apod.). Stejný princip platí i pro interakci s osobami (nemůžu na schůzku, pokud ji má někdo jiný apod.)

²³ Pred (1981) vidí reprodukci společnosti v každodenním střetávání individuálních cest a institucionalizovaných projektů.

s nevědomím, některé každodenní rutiny vykonáváme samovolně, aniž bychom si je uvědomovali v dané chvíli a nemusíme o nich ani nikdy vědomě přemýšlet. K některým aktivitám může proto docházet i ve chvíli, kdy (už) jsou pro člověka nevýhodné nebo by se při případném přemýšlení o jejich smysluplnosti v dané chvíli rozhodl jinak²⁴. (2) Součástí každodenního pohybu není pouze přesun z bodu A do bodu B, ale mnoho úkonů, které běžně nevnímáme (pohyby těla). Místo jako křižovatka denních cest není pak z tohoto pohledu dáno jen existencí lidí a jejich fyzických přesunů, ale jeho nezanedbatelnou součástí jsou i pohyby těla, gesta apod. Protože tyto pohyby běžně nevnímáme, mohou nám připadat nedůležité, jejich podstatu si uvědomíme, až když se vyskytneme před nějakým problémem (podobně je to s uvědomováním každodenního života), například pokud nemůžeme hýbat nohou, nemůžeme jet autem do práce. Z perspektivy rytmu místa (opakovatelných událostí v konkrétním místě) jde o souhru mnoha pohybů, které do sebe zapadají a vytvářejí sladěný celek, jehož jednotlivé části člověk nevnímá do té doby, než je tato souhra narušena (např. udělá gesto, které vyvolá v lidech pocit strachu).

Člověk nikdy není schopný pojmout vnější svět v celé své komplexnosti, proto si je vědom vždy pouze části objektivní reality (Golledge, Stimson 1997). Prostředí, ve kterém se člověk pohybuje, ve kterém žije, se proto nejeví všem lidem stejným způsobem, ani takovým, které bychom byli schopni na základě kombinace různých charakteristik zařadit do relativně homogenní skupiny obyvatel. Vedle objektivního prostředí, existuje tedy i takové, které má behaviorální podobu (Kirk 1963). Okolní svět vnímáme pomocí smyslů (Rodaway 1994; Tuan 1995)²⁵, ale informace, kterou takto získáme, nevychází pouze z přímého kontaktu s prostředím, ale zakládá se také na sekundárních zdrojích informací (komunikace, média) (Golledge, Stimson 1997). Výsledná informace je pak v kognitivním procesu zpracovávána lidskou myslí, která si vytváří mentální obraz objektivního prostředí (mentální reprezentace²⁶ objektivního prostředí) (Golledge 1999; Holloway, Hubbard 2001). V každodenním životě se tedy nechováme vždy tak, jak by se dalo očekávat vzhledem k organizaci prostředí, protože o něm nemáme úplné informace a zároveň na různé situace lidé reagují různými způsoby (na základě smyslů).

Otázkou však je, jaká část lidského chování vychází skutečně z vědomí (řídí jí mysl člověka), do jaké míry si uvědomujeme, proč vlastně jedeme touto cestou a zda k tomu vůbec existuje racionální důvod²⁷. V tomto ohledu je velice inspirativní práce geografů ovlivněných fenomenologií²⁸, která zkoumá, jak lidé svět kolem sebe skutečně prožívají, tzn. ještě předtím,

²⁴ Například pokud má člověk naučenou cestu do práce, vykonává ji už bez přemýšlení. Ve chvíli, kdy je ale např. daná silnice uzavřena (a člověk o tom ví), může se stejně stát, že tou cestou pojede. V případě, že se objeví nová (výhodnější cesta), může nějakou dobu trvat, než se člověk naučí ji využívat a předtím ještě několikrát jede původní cestou, i když si každé ráno říká, že dnes už pojede jinudy.

²⁵ Smyslovou dimenzí lidské percepce se zabývá tzv. smyslová geografie (*sensual geography*), která vychází z humanistických a postmoderních přístupů a snaží se porozumět způsobům, jakými smysly fungují v celém percepčním systému, který zahrnuje také tělo a jeho pohyb, a jaký je vzájemný vztah jednotlivých smyslů při vnímání a prožívání prostředí (obecně např. Rodaway 1994, vztah smyslů a emocí např. Tuan 1993, vizuální geografie např. Rose 2007).

²⁶ Reprezentací je zde myšlen obraz reality vycházející z individuálního vědomí (výsledkem může být mentální mapa). Pojem je také používán ve smyslu znázorňování reality pozorovatelným/externím způsobem (např. kartografem vytvořená mapa) (kapitola 2.3).

²⁷ V souvislosti s předešlou kapitolou také, jakou roli má nevědomí v reprodukování struktur.

²⁸ Fenomenologie ovlivnila jak humanistické, tak postmoderní přístupy v sociální geografii, které mají společné chápání reality jako konstruované člověkem.

než o něm začnou přemýšlet a snažit se ho interpretovat (Crotty 1998)²⁹. Každodenní svět, který lidé prožívají a který je pro ně samozřejmý označují fenomenologové jako svět životní (*Lebenswelt, lifeworld*) (Schütz 1967 [1932]; Buttimer 1976; Seamon 1979; Ley 1983; Holloway, Hubbard 2001). Životní svět je světem tzv. přirozeného postoje (*natural attitude*), který se vyznačuje tím, že se lidé nesnaží hledat podstatu života, který prožívají³⁰.

Základní premisou fenomenologické větve humanistických geografů je, že tělo není pouze pasivním příjemcem řídícím se pokyny mysli, ale naopak aktivním subjektem (*body-subject*) schopným akce nezávisle na vědomí/mysli člověka. Myšlenka pocházející od filozofa Merleau-Pontyho je stále v geografii rozvíjena (např. Allen 2004; Simonsen 2007). Tělo je schopno samostatných pohybů (od řízení auta až po pohyby prsty) na základě naučených (několikrát opakovaných) zvyklostí (Seamon 1979)³¹. Tyto pohyby jsou sice nevědomé, ale zcela záměrně vykonávané právě aktivitou těla (Merleau-Ponty 2004 [1964]). Merleau-Ponty vidí význam těla především v tom, že jeho prostřednictvím člověk vidí a dotýká se předmětů. Pomocí těla se může rovněž od určitých objektů odvrátit (Pelcová 2009). Tělesnou zkušenost považuje Merleau-Ponty za určující ve vztahu člověka a prostředí/prostoru. Fenomenologové neodmítají roli kognitivního procesu v lidském pohybu, pouze se snaží překonat dualitu mysli a těla, kde mysl je tělu nadřazená.

Seamon (1980) nevědomé lidské chování dále rozvíjí ve vztahu k času a prostoru. Toto chování dělí na balet těla (*body ballet*), neboli gesta a dílčí pohyby, které dohromady tvoří aktivitu (např. mytí nádobí se skládá z mnoha různých pohybů rukou, které jsou spontánní a integrované), a časoprostorových rutin (*time-space routines*), což je chování, které už vyžaduje určité časové ukotvení (např. práce začínající v 7:30). V časoprostorových rutinách se objevují vzorce několika baletů těla. Seamon (1980) považuje časoprostorové rutiny za důležitou součást každodenního života. Balety těla a časoprostorové rutiny se ve fyzickém prostoru mísí a vytváří balet místa (*place ballet*) (Seamon 1980; Seamon, Nordin 1980). Balet místa je základem typického denního vzorce mnoha míst. Sám Seamon jej ztotožňuje s baletem, který popsala Jane Jacobs (1961) na Hudson Street v New Yorku. Na rozdíl od konceptu rytmu, který popisují v článku (Pospíšilová 2012b), spojuje Seamon balet místa pouze s některými městskými lokalitami, těmi ve kterých je natolik významným jevem, že určuje jejich specifickou atmosféru. Rytmus oproti tomu nacházíme na všech místech. A podle mého názoru může být takto pozorovatelný i balet (rytmy, které vytváří sladěný celek), protože vnímání člověka je natolik jedinečné, že může tuto atmosféru pozorovat všude, kde se uskutečňují lidské aktivity.

Otázka těla jako aktivního subjektu je podle mého názoru diskutabilní a přikláním se spíše k tomu, že mysl (mozek) tělo ovládá (vše se nejprve musíme naučit, bez mysli tělo nemůže fungovat apod.). Význam tohoto přístupu spatřuji v upozornění na tělesnou zkušenost člověka, zájmu o nevědomé chování jako určité setrvačnosti pohybů těla a samotných pohybů těla, které doprovází pohyb prostorový.

²⁹ Zde je zjevná kritika behaviorálních přístupů a mentálního mapování. Podle humanistických geografů existuje významný rozdíl mezi tím, jak svět skutečně prožíváme a jak jsme jej schopni nakreslit nebo popsat.

³⁰ Tento postoj se liší od postoje vědců, kteří se naopak snaží podstatu prožívaného života hledat (teoretický postoj).

³¹ Kdyby bylo tělo pasivní, nebylo by schopno se pohyby naučit (Seamon 1979).

2.3 MÍSTO SOCIÁLNĚ KONSTRUOVANÉ: REPREZENTACE ČLOVĚKA A PROSTORU

Vnímání, poznávání a chápání reality, stejně jako její bezprostřední prožívání není individuální záležitostí. U každého člověka je sice jedinečné, protože souvisí s mnoha faktory na straně jednotlivce (zkušenosti, informovanost apod.), ale porozumění podstatné části reality je kolektivně sdílené³². Ani životní svět (*lifeworld*) člověka neexistuje nezávisle na ostatních lidech, naopak většinu každodenní reality tvoří kolektivně sdílené významy³³, které jsou sociálně konstruované lidmi v jejich každodenních praktikách a interakcích (Barrett a kol. 1995)³⁴.

Jak píše Pred (1981), prostor, ve kterém se pohybujeme, a sociální interakce, ve kterých jsme zahrnuti, ovlivňují naše vnímání a chápání světa a dokonce i naše pocity. Kde žijeme a s jakými lidmi jsme v kontaktu, formuje také naši identitu, kterou si utváříme skrze pocity sounáležitosti s určitou společností (skupinou/komunitou). Nejedná se pouze o komunity, do kterých jsme se narodili anebo byli zařazeni, ale také o ty, které sami aktivně vyhledáváme (Panelli 2004). Identifikace člověka však neprobíhá pouze na základě osobních zkušeností a setkání s členy komunity, naopak člověk se často spojuje s komunitou, jejíž členy osobně nezná. Tento typ komunit nazývá Anderson (1991) komunitami představovanými (*imagined communities*), sociálně konstruovanými na základě představ, které člověk o komunitě má.

Zájem o to, jak je sociální život konstruován lidskými praktikami vycházejícími z představ, které lidé o realitě mají, a jakým způsobem se formují/konstruují lidské identity prostřednictvím diskursů dané společnosti, je spojován s tzv. kulturním obratem. Ten se v geografii projevil spojováním sociální konstrukce s kulturou³⁵ diferencovanými způsoby života (Crang 2000, cit. in Daněk 2008). V rámci kultury jsou vytvářeny významy, které jsou mezi jednotlivými členy dále předávány. Díky sdílení společných významů pak lidé interpretují svět podobnými způsoby (Hall 2003), což má vliv na jejich prostorové a sociální chování. Významy jsou předávány v každodenních interakcích sociálními praktikami³⁶ a reprezentacemi, které dohromady formují diskurs (jsou v rámci diskursu vytvářeny a zároveň diskurs reprodukuje) (Campbell 2009). Tyto významy i jejich reprodukce mohou být explicitní nebo implicitní, vědomé i nevědomé (Rose 2007).

³² Příklad: mohu mít z konkrétního místa strach, protože mám přímou negativní zkušenost (např. mě zde okradli), jiným lidem se to nestalo, proto strach pohybovat se v daném místě nemají. Negativní vnímání krádeže je však společné dané kultuře (v jiné kultuře být negativně vnímáno nemusí).

³³ „Význam“ je zde podstatné slovo, sociální konstrukce reality nespočívá v tom, že bychom utvářeli svět, ale vytváříme svět významů. Přisuzujeme objektům významy, na jejichž základě se chováme (tyto významy přisuzujeme i přírodním prvkům).

³⁴ Zde je potřeba odlišit konstruování reality v lidské mysli na základě psychologických procesů (konstruktivismus) a kolektivně konstruované reality formované vztahy ve společnosti (konstrukcionismus) (Crotty 1998). Tyto dva pojmy jsou často zaměňovány či používány jako synonyma, každý ale odkazuje na jiný způsob chápání reality, přičemž v této kapitole se zabývám druhým z nich, první byl (pouze implicitně) součástí kapitoly předešlé. Jak naznačuje první odstavec této kapitoly, považuji za důležité, jak konstruování reality v lidské mysli, tak to, které je kolektivní. Z odlišného chápání konstrukce reality vychází i dva způsoby chápání reprezentace (viz kapitola 2.2).

³⁵ Kultura je velmi široký pojem. V dizertační práci je kultura chápána jako struktura (vytvářená a reprodukována člověkem), která je produktem lidského myšlení a jednání, ale zároveň i jeho zdrojem. Jde tedy o soubor vzorců chování/způsobů jednání (zvyky, tradice apod.), které však působí také jako kontrolní mechanismus, který chování/jednání člověka řídí (pravidla).

³⁶ Sociální praktiky zde mají stejný význam, jako je specifikováno v kapitole 2.1. Důležité je především, že jsou kolektivně srozumitelné, reprodukuje struktury a jsou strukturami omezovány a zároveň umožňovány.

Identita je v postmoderní geografii chápána jako sociální konstrukce čili produkt způsobu, jakým chápeme a interpretujeme naše tělo (Katz 2009), z čehož také vyplývá, že má člověk identit více a že tyto identity nejsou stálé, ale proměňují se v čase i prostoru. Identifikace se děje v procesu etablování podobností s někým a rozdílu vůči někomu jinému (Eriksen 2007). Její proměnlivost je tedy dána vztahy s ostatními lidmi resp. identitami, a proto dochází k jejím proměnám (nebo spíše k změně dominantní identity) i v kontaktu s určitými skupinami osob nebo na různých místech (Valentine 2001). Tím, že identifikujeme sebe ve vztahu k jiným, identifikujeme také určitým způsobem ostatní lidi – přisuzujeme jim určitou identitu (Panelli 2004). V praxi pak nehraje významnou roli to, jaké jsou objektivní rozdíly mezi kulturami či sociálními skupinami, ale jaké mezi nimi existují vztahy a jak jsou dané rozdíly chápány těmi, kterých se bezprostředně týkají (Eriksen 2007)³⁷.

V kultuře, ve které žijeme, převládají určité diskursy, které jsou sociálně konstruované (některé způsoby chování jsou považovány za dobré, jiné za špatné, vhodné či nevhodné, vztahující se pouze k určitým lidem apod.). V rámci těchto diskursů se lidé ve svých každodenních životech chovají (sociální praktiky) a kulturou sdílené významy předávají dále (reprezentace). Všichni lidé však nejsou stejní, a ačkoliv patří k určité kultuře, mají více identit. Z tohoto důvodu, a rovněž protože žijeme v multikulturní společnosti, dochází dnes ke zpochybňování dominantních diskursů, které mohou významným způsobem snižovat kvalitu života některých členů společnosti³⁸.

Významy dané kultury jsou předávány přímo sociálními praktikami, ale významnou roli hrají reprezentace (jak jsou určité praktiky, skupiny lidí nebo místa zobrazovány). V našich každodenních životech jsme neustále obklopeni reprezentacemi (Holloway, Hubbard 2001), neustále se nám někdo snaží něco sdělit různými komunikačními prostředky (rozhovory, psanou formou, obrazy, hudbou, řečí těla atd.). Aby mohla reprezentace fungovat (tak jak autoři předávané zprávy zamýšlí), je potřeba aby byly významy srozumitelné a jasně identifikovatelné (Dubow 2009), k čemuž je zapotřebí sdílený systém významů, který je patrný právě v rámci dané kultury nebo i sociální skupiny (Holloway, Hubbard 2001). Ať jsou reprezentace špatné nebo dobré, mají vliv na to, jaký si lidé vytváří obraz reality, jak svět vnímají a jak se v něm chovají (Sibley 1995).

Podle Foucaulta (2000 [1975]) je reprezentace diskursivní praktikou, protože neodkazuje na existující realitu, ale vytváří to, co je za realitu považováno. Jde tedy pouze o sociální konstrukci, která je více patrná například při porovnání více typů společností, ve kterých je stejné chování vnímáno odlišným způsobem. V rámci diskursů si lidé vytváří mentální mapy prostorů (Lefebvre (1991 [1974])), skrze které je vnímají a které pak ovlivňují jejich prostorový pohyb a chování v konkrétních prostorech. A diskursy rovněž formují konkrétní způsoby vnímání různých skupin obyvatel. Způsoby reprezentace, které probíhají v rámci diskursů, pak tyto diskursy reprodukují a mají vliv na specifické lidské chování. V reprezentaci jsou také skryté mocenské vztahy (uplatňované především v mentální rovině pomocí diskursu), přičemž veškerá moc není pouze v rukou několika vládnoucích skupin, ale jde spíše o složité vztahy vyjednávání, dohod a

³⁷ Podle mého názoru není sama identita člověka v krátkodobém pohledu proměnlivá, ale jde spíše o změnu chování a pocitů podle toho, s kým v danou chvíli interaguje. Identita, kterou člověku připisují ostatní lidé, se však se změnou prostředí proměňuje.

³⁸ Například horší přístup k zaměstnání nebo nestandardní reakce ostatních lidí aj.

spoluvytváření společenských vztahů (van Dijk 1997; 2008). Mocenské vztahy existují mezi lidmi a místy různého měřítka a úrovně společnosti, existují v rámci rodiny i mezi rozvojevým a rozvinutým světem (Holloway, Hubbard 2001). Specifickou moc v ovlivňování mas lidí pak mají média (Gamson a kol. 1992; Bennett 2003).

Význam reprezentace i sociálních praktik³⁹ (které jsou vzájemně provázané), vytvářených v rámci dominantního diskursu v dané společnosti, v každodenním životě a jeho prostorových aspektech spočívá podle mého názoru ve čtyřech hlavních oblastech:

- (1) Vytváří a reprodukuje sociální hierarchii společnosti. Status sociální skupiny je určen prestiží, kterou má daná skupina v rámci společnosti (Giddens 1989). Vnímání této prestiže je ukotveno v diskurzech. S danou sociální skupinou jsou pak spojovány konkrétní sociální praktiky, což může vést k připisování pouze jedné identity členům dané skupiny.
- (2) Spojuje významy s podobou a praktikami lidského těla a definuje, které skupiny lidí jsou odlišné od majority (na základě barvy pleti, handicapu, způsobů oblékání nebo specifických způsobů chování). Na základě fyzické podoby těla je člověku přisouzena identita, podle které se pak k němu lidé chovají. Mnohdy dochází k tomu, že se lidé cítí ve svém těle uvězněni (Sibley 1995). V extrémních případech ústí tyto praktiky k vysoce negativnímu vnímání dané skupiny většinovou populací, která může vést i například k násilí (o podobných projevech islamofobie ve Velké Británii píše např. Harb, Bessaiso (2006)).
- (3) Připisuje významy konkrétním prostorům, které mohou ovlivňovat prostorové chování obyvatel. Například posiluje vnímání určitého prostoru jako nebezpečného nebo naopak bezpečného, nevhodného nebo vhodného k užívání v konkrétní časy nebo konkrétními skupinami obyvatel.
- (4) Určuje, jaké chování je v konkrétních prostorech vhodné a které je naopak nežádoucí (Pratt 1991), přičemž některé praktiky mohou být „povoleny“ pouze některým skupinám lidí. Příkladem může být například heteronormativita prostoru, která na základě marginalizace jiné než heterosexuální orientace jako odlišné či deviantní (Pratt 2009) vylučuje například homosexuální páry z aktivit, které jsou běžně vykonávány páry heterosexuálními (Hubbard 2008; Pitoňák 2011).

Všechny tyto aspekty reprezentace a sociálních praktik mohou být vnímány negativně jako vylučující některé skupiny lidí z konkrétních prostorů na základě jejich statusu ve společnosti, podoby jejich těla či specifických sociálních praktik (odlišných od těch, které jsou pokládány za vhodné). Já se však na tomto místě nesnažím hodnotit, ale spíše pouze konstatovat, jakým způsobem může být ovlivňován každodenní život lidí, jejich sociální interakce a prostorové pohyby a jak se to může odrážet v každodenních proměnách jednotlivých míst. Zároveň se snažím upozornit na potřebu zabývat se i problémy, kterých si jako členové majoritní společnosti, nemusíme vůbec všimnout (Sibley 1995). Konkrétní závěry vyplývající ze sociálně

³⁹ Nigel Thrift (1996; 2007) považuje vliv reprezentací (individuálních i kolektivních) za přeceňovaný a ve své tzv. nereprezentační teorii (*non-representational theory*) se (inspirován teoriemi praktik) zaměřuje na to, co lidé dělají a jak reprodukování praktik ovlivňuje interpretaci a tak i významy (Anderson 2009). Podle mého názoru jsou však reprezentace reality důležité, je to patrné např. na volebním chování obyvatel, které málokdy vychází z reality nebo konkrétního lidského chování a mnohem častěji se zakládá na tom, jak se politické strany reprezentují a jak jsou reprezentovány medii.

konstruované reality v sociálních praktikách a reprezentacích je pak podle mého názoru možné učinit až na základě empirického výzkumu.

Závěrem této kapitoly je třeba dodat, že diskurs a reprezentace strukturují lidské identity a každodenní život, ale nedeterminují je. Člověk má díky svým vědomostem schopnost diskursy odhalovat, nemusí vždy nevědomě přijímat hegemonický diskurs a podle něj se chovat, ale může jej nejen zpochybňovat, ale také odmítat (Jayne 2006). Příslušnost k určité společnosti nebo kultuře navíc neznamena, že všichni interpretují svět kolem sebe stejně (Hall 2003). Člověk není pouze pasivním příjemcem dominujících způsobů reprezentace, ale je schopen hledat skryté významy, odhalovat podstatu reprezentace a dokonce ji zpochybňovat. Role diskursu v každodenním životě člověka je podle mého názoru v některých případech přeceňována, lidé často jednají na základě vlastních zkušeností a nehodnotí lidi ani prostory pouze na základě toho, jak jsou reprezentovány. Diskursy se také velmi často zakládají na konkrétních zkušenostech, problém ale spočívá v tom, že připisují vlastnosti na základě příslušnosti k určité skupině nebo podoby těla (namísto individuální zkušenosti s člověkem) a že jejich změna je pomalejší než změna reality.

2.4 SHRNUÍ: MÍSTO VNÍMANÉ A REPREZENTOVANÉ NEBO ŽITÉ?

Každý z výše prezentovaných přístupů ke vztahu člověka a prostoru odhaluje specifickou oblast prostorových aspektů každodenního života (pohyb v prostoru, vztah k místu, jeho vnímání a prožívání, rytmus místa) a všechny dohromady podle mého názoru pomáhají pochopit každodenní život lidí z geografické perspektivy. Všechny jsou zároveň empiricky pozorovatelné a navrhuji konkrétní metody výzkumu (viz kapitola 4).

Místo (resp. prostor) je dáno objektivně (fyzickým prostředím a lidskými aktivitami), každý člověk jej však vnímá odlišně (místo vnímané), přičemž lidské vnímání nevychází pouze z objektivní reality a vlastních zkušeností, ale je ovlivňováno kolektivně sdílenými významy (místo sociálně konstruované), které jsou v rámci společnosti předávány (místo reprezentované). Všechna tato pojetí se snaží v konceptu třetího prostoru propojit Soja (1996).

Soja (1996) se snaží vztah materiálního, vnímaného a reprezentovaného prostoru uchopit na základě díla Henriho Lefebvra. Termínem trialettika prostorovosti označuje vztah mezi vnímaným, představovaným a žitým prostorem, které jsou vzájemně neoddelitelné (ale jsou odlišitelné) (Soja 1996). První prostor (*Firstspace/perceived*) je prostředkem a zároveň výsledkem lidské aktivity, chování a zkušenosti. Jedná se o prostor, který se nám zjevuje, o prostor empirický, který vnímáme a můžeme jej popsat. Druhý prostor (*Secondspace/conceived*) je prostorem subjektivně utvářeným vědci, plánovači, urbanisty a některými umělci – tedy všemi, kteří jsou schopni rozeznat a i aktivně vytvářet významy. Druhý prostor je Lefebvrem a Sojou vnímán negativně jako prostor reprezentující moc a kontrolu, jako prostor těch, kdo mají moc nad ostatními. Třetí prostor (*Thirdspace/lived*) zahrnuje oba předešlé a je to prostor rezidentů a uživatelů (ale i vědců a umělců, kteří se však nesnaží svět rozluštit a aktivně ho měnit, ale pouze popsat). Třetí prostor je bezprostředně prožíván skrze symboly, které jsou s ním spojovány, a překrývá materiální objekty symbolickými. Lefebvre i Soja tento prostor nazývají „prostorem odporu dominantního uspořádání vyplývajícího z jeho podřízené a marginalizované pozice“ Lefebvre (1991[1974]: 39).

Koncept třetího prostoru je velmi těžko uchopitelný hlavně proto, že se jedná o epistemologický přístup, kterým se Soja snaží dekonstruovat dualitu prvního a druhého prostoru, ale v podstatě jej vidí i jako prostor, který boří binaritu obecně. Tím se dostává do natolik abstraktní roviny, že vyvstává otázka, zda nejde jen o zbytečné zesložňování již tak mnohdy těžko pochopitelné dialektiky (Merrifield 1999). Zároveň je třeba tento koncept chápat na pozadí marxisticky orientovaných přístupů, ze kterých Lefebvre vychází, protože jinak jsou některá vysvětlení opravdu matoucí. Například spojení materiálního a vnímaného prostoru může být pro humanistického geografa obtížně pochopitelné. Sojův koncept třetího prostoru je často kritizován za to, že nepřináší nic nového (Barnett 1997) a není využitelný v empirické práci (Merrifield 1999), s čímž se dá souhlasit. V podstatě vychází z již existujících myšlenek, pouze se snaží v teoretické rovině spojit jevy, které ve fázi empirické operacionalizace výzkumu musíme zpětně rozpojit. Žitý prostor poukazuje (což ale není záměrem autora) na jedinečnost prostoru pro každého člověka, který jej prožívá na základě kombinace materiálního, percepčního, kognitivního a sociálně konstruovaného prostoru, kterou nemůžeme žádným způsobem v jeho komplexní šíři pochopit ani u sebe sama, ani zkoumat u ostatních. Můžeme se ale snažit odhalovat podstatu jednotlivých prostorů v každodenním životě člověka a jejich následnou kombinací se snažit k žitému prostoru alespoň přiblížit.

3. GEOGRAFIE KAŽDODENNÍHO ŽIVOTA

V této části bych chtěla prostřednictvím role časoprostoru ve výzkumu každodenního života vyjasnit pozici geografie (geografa) v oblasti, která je dlouhodobě doménou spíše sociologů. Ačkoliv prostor a prostorové vztahy mají v sociologickém výzkumu dlouholetou tradici (sociologie prostoru Georga Simmela, chicagská škola urbánní sociologie), některá velmi vlivná díla představující nové pohledy na každodennost (koncepty týkající se studia každodennosti), tak nečiní v prostorových souvislostech (např. Schütz 1967 [1932]; Berger, Luckmann 1999 [1966])⁴⁰. V geografii je naopak prostorovost (ale i časovost) základním prvkem výzkumu každodennosti a v některých případech dochází dokonce k redukování každodenního života na pohyb a aktivity v časoprostoru, zvláště v pracích autorů ovlivněných časoprostorovou geografii T. Hägerstranda (např. Kwan 1999a; Vilhelmson 2007). Tento přístup má svůj účel a výzkumy pomáhají pochopit každodenní pohyb a strategie ve vztahu k vnějšímu prostředí. Podle mého názoru je však v geografii místo také pro hlubší diskuzi vztahu každodennosti a prostorovosti, kde lze navázat na více než stoletou tradici sociologie. Může se zdát, že se jedná jen o další krok k sociologizaci české geografie (viz např. Hampl 2002; 2007; Kofroň 2012)⁴¹, avšak nemělo by jít o pouhou aplikaci sociologických myšlenek v geografii ani triviální přidání prostorové dimenze do sociologických teorií. Jde spíše o vytvoření geografické subdisciplíny s vědomím existence některých konceptů používaných v sociologii, které jsou velmi dobře zpracovány z hlediska sociálních vztahů, na poli geografie je však můžeme dále rozvíjet v oblasti prostorových vazeb. Překryvu obou vědních disciplín se podle mého názoru vyhnout nelze, protože vyplývá z povahy organizace obou věd jako akademických diskursů (Gregory 1989; Urry 1989). V současnosti navíc existuje celá řada témat ležících v průniku obou věd (Hampl 2007).

3.1 KAŽDODENNÍ ŽIVOT JAKO OBJEKT STUDIA

Podle sociologických slovníků je každodenností souhrn podmínek, za kterých člověk jedná ve svém obvyklém prostředí. Každodenním životem jsou úkony, které se opakují a jsou tudíž považovány za samozřejmé, kolektivně srozumitelné a velmi často nevědomě prováděné (Petrušek a kol. 1996; Jandourek 2007). Protože se jedná o zkušenosti všeobecně prožívané, hrají formy každodenního života důležitou roli při udržování sociálního řádu a jejich analýza může přispět k hlubšímu pochopení fungování společnosti (Boudon a kol. 2004 [1999]). Slovník humánní geografie definuje každodenní život velmi podobně, ale s mnohem větším důrazem na množství aktivit, které se ho týkají (práce, vaření, nakupování, výchova dětí), a zároveň upozorňuje na to, že každodenní život je v podstatě všude (Pinder 2009)⁴². S tím lze samozřejmě jen souhlasit, na druhou stranu ale takováto zjednodušení vedou k některým problémům při

⁴⁰ Jde především o období sociologie ovlivněné strukturálně-funkcionalistickou školou, která prostor považuje pouze za vnější rámec společnosti (Musil, Müller 2006; 2008).

⁴¹ Zatímco Kofroň (2012) vnímá negativně sociologizaci geografie obecně, protože souvisí s nezájmem o „velké“ teorie a nadstátní úroveň, Hampl (2002) kritizuje spíše přebírání obecných principů ze sociologie (ale i ekonomie či politologie), které mají pouze omezenou platnost v geografickém uchopení reality.

⁴² Ve třetím vydání slovníku humánní geografie (Johnston a kol. 1994, v roce 2009 vyšlo páté vydání) nebylo heslo „everyday life“ ještě zpracováno.

uchopení každodennosti: (1) každodenní život je geografy velmi často definován (ale hlavně zkoumán) buď jako soubor činností, které se opakují den za dnem, mají rutinní charakter a prostorové ukotvení; (2) nebo je termín bez hlubšího vyjasnění a diskuse používán v podstatě každým, kdo se zabývá běžnou lidskou činností. To je podle mého názoru důvod, proč zatím nedošlo k profilaci geografie každodenního života, přestože je toto sousloví běžně používáno (např. Ley 1983; Eyles 1989; Hanson, Hanson 1993; Kwan 2002; Novák 2010) a proč v knize *The Everyday Life Reader* nenalezneme ani jeden příspěvek od geografa (Highmore 2002a).

Každodenní život z geografické perspektivy je třeba chápat ve čtyřech rovinách:

- (1) Každodenní život člověka je ovlivňován strukturami existujícími mimo jednotlivce, které jsou však činností člověka v kontextu mocenského uspořádání společnosti (ale i např. rodiny) utvářeny. Tyto struktury jsou hierarchicky uspořádané (ve smyslu jejich významu pro jednotlivce, skupinu, společnost) a vykazují určitou míru setrvačnosti. To však neznamená, že by je jedinec nemohl pozměnit (Giddens 1984)⁴³. Každodenní život jako samozřejmá realita je pak sám o sobě také strukturou (Eyles 1989). V této rovině uvažování se pak uplatňují omezení definovaná Hägerstrandem (1970). Člověk však ve svém každodenním životě není ovlivňován pouze společensky utvářenými strukturami, ale rovněž faktory, na jejichž vzniku se nepodílel (podílí se až na některých proměnách) a možnost jejich ovlivnění je omezená (např. klimatické podmínky a další přírodní podmínky).
- (2) Porozumět každodennímu životu lze pouze s vědomím existence specifického kontextu (ekonomický, politický, sociální, kulturní), ve kterém člověk žije a skrze který je určité chování chápáno jako každodenní. V daném kontextu probíhají i procesy, kterými vytváříme společnost a společnost utváří nás (Eyles 1989). Kontext lze objektivně posuzovat až s určitým odstupem, což je umožněno vědám studujícím každodenní život historických společností. V individuální rovině probíhá každodenní život v projektovém (dlouhodobém), každodenním, sociálním a geografickém kontextu (Ellegård 1999), které mohou objasnit výběr specifických aktivit a preference člověka.
- (3) Člověk je ve svém každodenním životě limitován, ve většině případů však může volit z více možností a jeho rozhodnutí nejsou vždy výsledkem působení vnějších omezení, ale mohou se zakládat na specifickém uvažování člověka, prožívání světa apod. Diferencované schopnosti člověka vedou k odlišným možnostem překonávání vnějších omezení, které však není založeno pouze na pozici člověka ve společnosti a společenské skupině, od které se odvíjí jeho moc (Pospíšilová, Ouředníček 2011), ale také na individuální aktivitě a souboru specifických dovedností.
- (4) Perspektiva, ze které člověk vnímá svůj každodenní život a vnější svět není objektivně odhalitelná studiem prostředí, ve kterém člověk žije. Subjektivní vnímání bývá často odlišné od toho, jak je každodenní život vnímán výzkumníkem, proto je otázkou, zda například objektivně pozorovatelná omezení jsou opravdu omezeními, pokud je tak samotný člověk nevnímá. Na druhou stranu, některé aktivity jsou pro člověka tak samozřejmé, že je vykonává bez přemýšlení⁴⁴ (Seamon 1980), což se po nějaké době

⁴³ V kontextu každodenního života jedince však hrají struktury významnou strukturační roli a většinu z nich změnit nemůže (a ani to není jeho záměrem).

⁴⁴ V rovině subjektu také funguje nevědomé chování, které mnohdy není ani člověk sám vysvětlit (např. výběr konkrétní cesty do práce apod.).

může projevit i u činností, které dříve vnímal jako nutnou reakci k překonání určitého omezení⁴⁵. V obecnější rovině hovoří například Giddens (1989) o přechodu ze školy do zaměstnání, při němž dochází ke změně organizace každodenního života, která však v konečném důsledku vede k vytvoření nové sestavy pravidelných návyků. Ptát bychom se tedy měli spíše, kde je hranice mezi objektivně určeným a subjektivně vnímaným problémem, která je důležitá pro rozhodnutí o směřování výzkumu.

Většina studií v geografii se zabývá organizací každodenního života ve vztahu k vnějšmu prostředí (ve smyslu omezení člověka faktory nezávislými na jeho vůli – například funkční struktura města, věk, nedostatek financí apod.) a geografickým (rozmístění denních aktivit), případně sociálním kontextem (každodenní interakce) každodenního života (např. Fortuijn 1999; Kamiya 1999; Roy a kol. 2004)⁴⁶. Empirických prací, které nepovažují člověka za základní jednotku sledování, snaží se jít dále a odhalovat aspekty každodenního života související s vnímáním a subjektivní zkušeností člověka, je však o poznání méně (např. Rowles 1980). Relativně silný geografický proud je v současné době ovlivněn postmoderními a post-strukturalistickými přístupy (také post-fenomenologickými)⁴⁷. Zkoumáním těla a jeho nevědomého chování, vnímání zvuků na jedné straně a zpochybňováním existence veškeré objektivní reality na straně druhé (např. Duffy a kol. 2011) se však dostávají do roviny, jejíž společenská relevance je podle mého názoru v některých případech přinejmenším diskutabilní⁴⁸. Jak by k výzkumu každodenního života měla geografie přistupovat, je však tématem, na které bych chtěla odpovědět s pomocí dvou dílčích otázek, jež se vztahují k chápání každodenního života jako samozřejmého a rutinního chování.

První otázka zní, koho se vlastně každodenní život týká? Zájem o tuto oblast je již od počátku spojován s obyčejností a tedy i „obyčejnými“ lidmi (Bennett, Watson 2003). Kdo je ale obyčejný člověk? Řada studií se zaměřuje na lidi, u kterých je předpokládáno určité znevýhodnění (i když někdy pouze implicitně), na chudé lidi, ženy, etnické minority, na seniory, matky s dětmi, osoby tělesně postižené, s jinou než heterosexuální orientací apod. (Young, Willmot 1992 [1957]; Gubrium 1974; Pratt, Hanson 1991; Hanson, Pratt 1995; Kwan 1999a; Lareau 2000; Essed 2002; Hopkins, Pain 2007; Osman 2012). V geografii se často objevují výzkumy zaměřené na

⁴⁵ Vedle to je pak ještě projektová rovina, kdy omezení člověka v danou dobu jsou jen součástí dlouhodobého projektu, který pak člověku přinese jinou formu užitku.

⁴⁶ Zatím jsem v geografické literatuře nenarazila na studii, která by se snažila explicitně zkoumat každodenní život ve vztahu k projektovému kontextu, tedy k tomu jak dlouhodobé plány člověka ovlivňují jeho současný každodenní život. Snažíme se na to upozornit v publikaci o časoprostorovém chování gymnazistů (Pospíšilová, Ouředníček 2011 viz druhá část dizertace), kde diskutujeme možný vztah mezi výběrem gymnázia ve větší vzdálenosti od domova (což má dopad na časovou strukturaci dne studenta) a budoucím specifickým způsobem každodenního života spočívajícím např. v možnosti sám si rozhodovat o čase resp. nebýt vázán pevnou pracovní dobou. Tuto možnost volby mohou mít studenti, kteří zohledňují ve svém rozhodování delší životní projekt nad okamžitou každodenní cestou.

⁴⁷ Jak jsem měla možnost vidět na výroční konferenci Royal Geographical Society 2012 (v příspěvcích především britských geografů).

⁴⁸ Především proto, že se zaměřují na velmi úzká témata (např. sociální praktiky řízení auta na venkově) nebo pouze malé lokality se specifickým prostředím. Ačkoliv vzhledem k odlišné pozici sociální geografie u nás a ve Velké Británii je otázkou, zda toto můžeme tvrdit. V současné době nevíme, zda se i geografie v České republice (nebo alespoň její část) bude ubírat podobným směrem a zda se zatím nejedná jen o neporozumění relevanci těchto témat. Vyvstává pak také otázka, pokud chceme porozumět lidskému vnímání reality (což je podle mého názoru důležité), nemusíme opravdu jít až do takovýchto podrobností? Nemá např. praktika řízení auta na venkově odlišitelná od řízení auta ve městě vliv na rozhodování o místě bydliště, které případní respondenti šetření nejsou schopni vyjádřit?

časoprostorové bariéry každodenního života a tedy osoby znevýhodněné prostorově (např. Schnore 1954; Temelová a kol. 2011; Pospíšilová, Ouředníček 2011), jiné studie se zaměřují na domácnosti nebo pracující lidi (Jarvis 2005; Novák, Sýkora 2007; Novák 2010). Na základě záběru existujících výzkumů můžeme vyvodit, že se každodenní život týká všech lidí, vyjma bohatých nebo mocných. Highmore (2002b) však upozorňuje na nevšednost každodenního života některých jedinců, která se oddaluje od obyčejnosti a zdaleka se nemusí jednat jen o osoby, jejichž každodenní život je pokládán za určitým způsobem problémový. Zároveň se se zvyšující resp. zviditelňující se heterogenitou společnosti v souvislosti s její otevřeností, rostoucí mobilitou, ale i detabuizací některých aspektů každodennosti objevují každodenní praktiky, které zatím nemusí být kolektivně srozumitelné a uznávané (v dané společnosti), protože jsou nové nebo doposud zůstávaly z rozličných důvodů skryty (nebyly veřejně uplatňované). V odlišných společnostech, ale i kontextech je za „každodenní“ považováno něco jiného (Bennett, Watson 2003) a je zřejmé, že všichni lidé žijí svůj každodenní život, byť různorodý.

Druhá otázka nás v podstatě přivede k podobným úvahám jako otázka první. Co vše je možné do každodenního života zahrnout? Podle definic jde především o práci, volný čas, péči o domácnost atd., tedy činnosti, které se opakují a které nám připadají samozřejmé. Nemoc je například mnohými považována pouze za narušení běžného chodu, tudíž do každodenního života zařazována není. Ve chvíli, kdy se však jedná o nemoc dlouhodobou či nevléčitelnou, stane se i ona součástí každodenního života daných lidí, včetně aktivit s ní spojených. Ty se pak dokonce stávají středem zájmu výzkumníků (např. Dyck 1995). Podobně můžeme uvažovat i o těch činnostech, které za běžné považovány jsou. Se zvyšující se flexibilitou práce (Smith 1997, Wallace 2003), rozvojem nových technologií, proměnami organizace domácnosti (Gershuny, Robinson 1988) a dalšími společenskými změnami dochází k diverzifikaci životních stylů a obecná pravidla se stávají hůře aplikovatelná, a to i v případě, kdy jsme obeznámeni s kontextem místa a doby.

Každodenní život je tedy samozřejmé, rutinní jednání, lišící se na základě různých kontextů. Objektivně je proto těžko určitelné (a hlavně zobecnitelné), jaké praktiky a jaké aktivity do každodenního života patří. Zároveň se nejedná o statický jev, ale spíše o dynamický proces, který se neustále vyvíjí (Eyles 1989), a to jak vlivem vnějších podmínek, tak změnami v individuální rovině.

Pro geografii každodenního života z toho vyplývají tyto skutečnosti:

- (1) Stejně jako je obtížné určit, co patří do každodenního života, je rovněž problematické studium problémů každodennosti bez znalosti konkrétního prostředí či situace. Výzkum na mikroúrovni je nezbytným krokem k formulaci obecně platných zákonitostí, který nemusí být vždy výchozím přístupem, ale neměl by podle mého názoru ve výzkumu chybět. Induktivní postup vycházející od konkrétních příkladů nás postupně může dovést k obecným zákonitostem, ale jejich formulace bez znalosti mikroúrovně a vnímání „problémů“ samotnými obyvateli není, alespoň podle mého názoru, vhodná a nemůžeme ji považovat za objektivní. Tento přístup preferuji i ve výzkumu lokalit, protože ačkoliv je vliv vnějších faktorů na každodenní fungování lokality zřejmý, bez znalosti procesů a praktik na mikroúrovni, není ani poznání obecných zákonitostí úplné.
- (2) Tato skutečnost úzce souvisí s rozdílem mezi objektivním hodnocením/popisováním každodenního života a jeho subjektivním (individuálním) prožíváním. Pouze kombinace

obou pohledů může podle mého názoru ukázat důležité aspekty každodenního života blížící se realitě. Bez znalosti subjektivní roviny může docházet k opominutí některých významných skutečností, což vede k ne vždy zcela pravdivým závěrům. Naopak pouze subjektivní prožitky jednotlivců neumožňují činit jakékoliv závěry, protože lidská podstata je natolik jedinečná, že jsou zobecnění problematická i pro relativně homogenní skupiny obyvatel.

- (3) Třetí implikace je metodologického charakteru a vychází z obou výše uvedených skutečností. Jakým způsobem bychom měli sledovat každodenní život a jak s poznatky dále pracovat? Nepochybně bude vždy docházet k určitému zkreslení reality, ale některými otázkami ho můžeme (byť neúmyslně) podpořit. Při pokusech o zobecňování může opět docházet k opomenutí některých důležitých skutečností, neboť porozumění kontextu každodenního života záleží na míře homogenity sledované skupiny osob (a to i bez zahrnutí kontextů v individuální rovině). Ptáme-li se například na obvyklý den respondenta nebo naopak jeden konkrétní, či vyřazujeme-li z hodnocení ty odpovědi, které se liší od většiny nebo se zdají být nerutinního charakteru, musíme si být vědomi toho, že nám některé významné aspekty každodenního života mohou zůstat utajeny.
- (4) Výzkum každodenního života se nemusí týkat pouze „obyčejných“ lidí, tedy takových, jejichž život je zatížen bariérami, které jsou produkty rozhodování jiných, ale na místě je též zabývat se lidmi mocnými, kteří se různou měrou podílejí na rozhodování, v prostředí města jmenujme například politiky, architektky, územní plánovače, případně jedince bohaté či slavné. Každodenní život se týká všech a podstatné je, že skrze realitu svého každodenního života pohlížíme i na život ostatních lidí (Berger, Luckmann 1999 [1966]). Studium každodenního života „neobyčejných“ lidí by mohlo přispět k pochopení způsobu, jakým vnímají problémy a jaké důvody je vedou k jejich rozhodnutí. V sociálních vědách hraje důležitou roli také každodenní život výzkumníka. Vedle neobyčejných lidí by zájem geografů mohl směřovat také k výzkumu neobyčejných prostorů, ať už tzv. heterotopií (míst odlišnosti/jinakosti/přechodu – vězení, nemocnice) podle Foucaulta (1986) nebo obecně takových, které podle definic nepatří do každodenního života (rekreační oblasti aj.).

Výzkum každodennosti na mikroúrovni umožňuje nahlížet na problémy různými způsoby a odhaluje aspekty a kauzální závislosti, které nejsou určovány jevy a procesy probíhajícími na makroúrovni. Sledování specifických skupin obyvatel nebo míst může navíc nalézt praktiky, které ačkoliv jsou pozorovatelné pouze na mikroúrovni, jejich územní či společenský dopad je mnohem větší. Zkušenosti, vnímání a identita člověka jsou pak podstatnou součástí každodenního života, která nejen že vysvětluje chování, jež není identické v rámci sledované skupiny, ale umožňuje také identifikaci důležitosti problému v individuální rovině a porozumění posuzování problémů ostatními (skrze jejich vnímání každodenní reality).

Přístupy založené na metodách časoprostorové geografie jsou tedy vhodnou cestou, jak k výzkumu každodenního života přistupovat, protože kombinují sledování individuálních cest s kolektivně platnými omezeními (*constraints*)⁴⁹. Humanistické přístupy zaměřující se na vnímání reality na základě zkušeností a identity člověka mohou pomoci odhalit ty aspekty, které

⁴⁹ Determinujícími (ne výhradně omezujícími) každodenní život jednotlivce.

nevyplývají z determinace vnějším prostředím. Postmoderní (feministické) směry pak dodají nezbytnou kulturní dimenzi.

3.2 ROLE (ČASO)PROSTORU V KAŽDODENNÍM ŽIVOTĚ A JEHO VÝZKUMU

Je zřejmé, že jako i u dalších témat společných geografii a sociologii, to je právě prostor a zájem o prostorovost, který geografii specifikuje. Mnoho aspektů prostorovosti však nelze vysvětlit nezávisle na čase a někteří autoři dokonce považují časoprostor za jednu nedělitelnou dimenzi (Wallerstein 1998; May, Thrift 2001). V každodenním životě je čas a prostor natolik provázaný, že mluvíme-li o prostoru, musíme si vždy být vědomi i časové dimenze a naopak. Vztah lidí (každodenního života) a prostoru resp. místa, můžeme sledovat ze dvou perspektiv (objektivní a subjektivní)⁵⁰:

- (1) Z hlediska prostorového pohybu (chápejme jako cestu člověka skrze časoprostor), který je přerušován časem stráveným ve stanicích (Hägerstrand 1970) a můžeme ho tedy pozorovat,
- (2) nebo z hlediska způsobů, jakými lidé vnímají prostor kolem sebe (*perception*), jak ho prožívají (*encounter*) a utvářejí si vztah k místům⁵¹. Protože jde o vyjádření vztahu mezi člověkem a prostředím, který vzniká kombinací vnitřního světa jednotlivce a vnějšího objektivního světa, je jeho pochopení mnohem složitější (Seamon 1979).

V první řadě jde o prostorové ukotvení každodenních činností, které je realizováno skrze mobilitu. Nejedná se zde pouze o prostor fyzický, ale dnes již také prostor virtuální a nepřímý (v souvislosti se změnou fyzického prostoru) rovněž prostor sociální. Schopnost být mobilní je považována za důležitou složku kvality života (Hanson, Pratt 1995) a zájem geografů je velmi často soustředěn na méně mobilní skupiny obyvatel a to jak ve fyzickém prostoru (Metz 2000), tak virtuálním (Loges, Jung 2001)⁵². Některé studie však ukazují, že méně mobilní lidé jsou schopni vyvinout takové strategie, které v subjektivním pohledu v podstatě kvalitu života nesnižují⁵³ (Rowles 1980; Temelová a kol. 2011). Zásadní ve studiu každodenního života je mobilita denní, tedy taková, která nevyžaduje změnu bydliště a do které patří především dojížděka do zaměstnání a školy, za nákupy a volným časem. O lokaci konkrétních aktivit rozhoduje jedinec v koordinaci s *infrastrukturou každodenního života*, která má prostorovou i časovou dimenzi a kterou Jarvis (2005) definuje jako vše, co ovlivňuje realizaci každodenních aktivit domácnosti (dostupné pracovní příležitosti a služby, otevírací doby, jízdní řády apod.). Každodenní život je tedy strukturován jak prostorově, tak časově. Všechny aktivity probíhají v čase a prostoru, přičemž některé jsou fixní (v prostoru nebo čase nebo obojím) a jiné flexibilní (Vilhelmson 1999). Zatímco prostorovou fixaci máme do jisté míry možnost předem ovlivnit, u časové jsou tyto možnosti omezenější (například mám možnost vybrat si místo školy, doba

⁵⁰ Tyto roviny jsou vzájemně provázané.

⁵¹ Prostory, kterým lidé přisoudí určitý význam, nazývají humanističtí geografové „místa“ (Cresswell 2004). Místo je pak tvořeno fyzickými prvky, lidmi a jejich aktivitami a významem, který mu daný člověk přisoudí (Relph 1976).

⁵² Pro schopnost být mobilní v geografickém (ale i sociálním) prostoru se vžil pojem „motilita“ (Kaufmann, Bergman, Joye 2004).

⁵³ Resp. nesnižují ji tolik, jak by se mohl zdát na první pohled.

vyučování je však u většiny škol stejná), což je dáno institucionální organizací času, která vychází z neustálé koordinace kosmického (přírodního) času, společensky přijatého kalendáře a vnitřního času (Berger, Luckmann 1999 [1966]), přičemž vnitřní čas je založen na fyziologických rytmech organismu, ale není s nimi identický (Sokol 2004). V denním rozvrhu jsou tedy vedle prostorových také časově ukotvené body, mezi kterými je každodenní život koordinován. Zároveň má každý den předem danou posloupnost některých úkolů, a posloupnosti řídí i celý život člověka ((Berger, Luckmann 1999 [1966])). Mulíček a kol. (2010) hovoří o rozvolňování těchto časových bodů v postindustriální společnosti (v souvislosti se zvyšujícím se počtem jejich tvůrců)⁵⁴ a jejich proměně (například dříve bylo významným časově ukotveným bodem televizní vysílání).

S rozvojem informačních technologií se pohled na časoprostorovou mobilitu mění, protože některé aktivity již nejsou vázány k fyzickému prostoru tolik jako dříve (lze pracovat z domova, nakupovat přes internet apod., zároveň vznikají nové formy trávení volného času a komunikace, které nevyžadují prostorovou mobilitu). Castells (1996) dokonce hovoří o prostoru toků (*space of flows*), tedy nikoli fyzicky ukotveném, ale takovém, který je organizován kolem toků různého charakteru⁵⁵. Vlivem rozvoje informačních technologií, ale i inovací v dopravě a snižováním nákladů na dopravu dochází ke zmenšování (smršťování) geografického prostoru. Lidé se stávají více mobilní (prostorově i virtuálně), čímž se rozšiřují i jejich prostory aktivit (prostory, ve kterých se denně pohybují). V důsledku zvyšující se mobility obyvatel se proměňuje sociální a prostorová organizace společnosti (Hanson 2009). Giddens (1990) tyto jevy spojuje s prodloužením sociálních vztahů neboli *časoprostorovou distanciací*⁵⁶. Vzdálené vztahy nabývají na významu, a proto dochází k takovému propojení geograficky oddělených společností a lokalit, že některé lokální události mohou být ovlivňovány těmi, které probíhají na kilometry vzdáleném místě (Giddens 1990). Proměna sociální a prostorové organizace společnosti v souvislosti s vyšší mobilitou lidí a rozvojem technologií nevyžadujícími prostorovou mobilitu pro vykonávání některých aktivit, může vést k větším problémům těch lidí, kteří nemají možnost tyto technologie využívat či je jejich prostorová mobilita omezena.

Prostorová mobilita má také sociální dimenzi. Při prostorovém pohybu se člověk stává součástí několika sociálních prostorů, které ale nemusí mít prostorové ukotvení⁵⁷ (Pospíšilová, Ouředníček 2011). V každém z těchto sociálních prostorů má (může mít) jinou pozici a identitu. Tento stav ovlivňuje jeho chování v danou chvíli a kombinace sociálních prostorů, v kterých se člověk během dne (ale i delšího časového období) nachází, se pak odráží v jeho každodenním životě (ovlivňuje dráhy jeho cest i realizaci dlouhodobých projektů). Soubor několika sociálních prostorů na jednom místě tvořených sociálními skupinami lze nazvat sociálním prostředím,

⁵⁴ Souvisí se zvýšením nabídky různých činností (kina, obchody, restaurace apod.).

⁵⁵ Prostor přivádí dohromady sociální praktiky, které jsou simultánní v čase (Castells 1996). Sociální praktiky resp. lidé a sociální vztahy pomáhají definovat prostor, který tak nemusí být fyzicky ukotvený (jako např. také prostor sociální) a nemusí být ani celistvý (Castells 1996).

⁵⁶ Harvey používá podobný termín - *časoprostorová komprese*, ale vychází z marxismu a tedy tzv. ničení (vytlačování) prostoru časem v kapitalismu (Gregory 2009). Harvey dává důraz na zrychlení rytmu života a překonávání prostorových překážek, důsledky časoprostorové komprese však vidí negativně ústící až v krizi identity (Gregory 2009). Kromě *časoprostorové komprese* a *časoprostorové distanciaci* bývá používán také termín *časoprostorová konvergence* (Janelle 1968), jehož podstatou je zkracování vzdáleností vlivem inovací v dopravě.

⁵⁷ Nejde pouze o prostorový pohyb, člověk může změnit sociální prostor i bez fyzického pohybu (např. virtuálně) a zároveň může být přítomen najednou v několika sociálních prostorech.

jehož součástí je sociální klima, které může dané místo odlišovat od místa s podobnými strukturálními vlastnostmi (Ouředníček 2002; Puldová, Ouředníček 2006; Pospíšilová, Ouředníček 2011). Sociální prostředí je tedy utvářeno nejen bydlícími obyvateli, ale také dočasně přítomnými a jeho charakter se tedy proměňuje i v průběhu dne.

Na základě denních pohybů různého druhu (dojížděky za prací, službami, ale i mobilní nebo internetové komunikace) lze vymezit územní celky, v rámci kterých jsou dané vazby relativně uzavřené. Takto je definován například denní městský systém (*daily urban system*), který se formuje v prostředí měst a je v něm uzavřena většina aktivit obyvatelstva města (Ouředníček 2008). Denní urbánní systém není monocentrický, ale jde o složitý systém překrývajících se regionů utvářených denními vazbami různého směru a významu (Plane 1981; Schwanen a kol 2001). Denní systémy jsou velikostně diferencovány. Městský systém bývá obvykle vymezován na základě dojížděky za prací. Nákup potravin nebo dojížděka do mateřské či základní školy bývá pak spíše lokálního významu, naopak telefonní nebo internetová spojení mohou mít i mezinárodní dosah. Rovněž z pohledu jednotlivce je každodenní život organizován nejen v dílčích fyzických, sociálních a virtuálních prostorech, které se v průběhu dne proměňují, ale také v různě velkých prostorech aktivit. Odlišné typy aktivit se odehrávají v prostorech různého rozsahu (od osobních v prostředí domova po například pracovní, které se mohou odehrávat i po celém světě). Golledge a Stimson (1997) rozlišují v tomto směru 4 druhy prostorů⁵⁸: rodinný prostor, prostor sousedství, ekonomický prostor a prostor regionální.

Každodenní pohyb lidí v prostoru má za následek odlišné rozložení obyvatel v průběhu dne oproti noci, což je další prostorový (resp. časoprostorový) aspekt každodenního života. Každá lokalita vykazuje určitý vzorec denního využití, které je odrazem prostorové dimenze každodenního života lidí a vzniká na základě kombinace funkční struktury lokalit a dalších charakteristik prostředí (včetně dynamicky se měnícího sociálního prostředí) a individuálního plánu jednotlivce odvíjejícího se od jeho životního stylu, společenské role, stádia životního cyklu (Goodchild, Janelle 1983), ale i vnímání a prožívání vnějšího prostředí. Lokality tak vlastně žijí svým vlastním životem a dalo by se rovněž hovořit o každodenním životě míst jako o samozřejmém a rutinním vzorci chování typickém pro lokalitu a srozumitelném v daném kontextu. Každodenní život lokalit však neutváří jen lidé, ale i další prvky živé a neživé přírody či různé artefakty, proto je otázkou zda mluvit o každodenním životě. Já se přikláním spíše k označení *rytmus lokality/místa*, který definuje opakující se jevy daného prostředí, přičemž denní rytmus je tvořen těmi, které se cyklicky opakují v řádu dnů⁵⁹ (více viz Pospíšilová 2012b). Rozložení činností v časoprostoru je dnes ovlivněno tzv. *kolonizací času*, kdy mnoho každodenních aktivit, které byly dříve vykonávány pouze ve dne (za světla), se rozšířilo také do nočního času (Giddens 1989). Tento fakt má vliv na využívání jednotlivých (především městských) lokalit a již nelze jednoznačně stanovit rozdíl v rozložení obyvatelstva ve dne a v noci (komerční areály jsou využívány ve dne, ale v noci jsou prázdné, viz např. Foley 1954).

Každodenní život je třeba chápat ve dvou dimenzích. První jsou jeho bezprostřední projevy v prostoru, druhou pak vnímání prostoru a jeho procesů konkrétním člověkem. S tímto souvisí rovněž způsob, jakým dochází k střetávání vnitřního světa jednotlivce a vnějšího objektivního světa. Rytmus místa je pozorovatelným fenoménem, můžeme sledovat, které jevy se v daném

⁵⁸ Vycházejí přitom z práce Chombarta de Lauwe.

⁵⁹ Je tvořen rytmy kratšího cyklu a rytmy lineárními a jeho specifickou součástí jsou i pohyby těla.

místě rytmicky opakují a zaznamenat je. Různých rytmů je však v místě nepřeborné množství a každý člověk je schopen vnímat (vidět, slyšet, cítit) jen některé z nich. Zároveň i odlišným způsobem vnímá čas, resp. rychlost či pomalost rytmů, a na základě této jedinečné kombinace si utváří určitou představu o daném místě (samozřejmě nejen na základě rytmů), která může být odlišná od představ jiných lidí (to samé platí například i o vnímání sociálního prostředí). Do vztahu člověka a místa vstupují vlastnosti, znalosti a zkušenosti jednotlivce a vnímání je jakýmsi médiem styku člověka a prostředí (Keen 1972).

Pohyb člověka v prostoru pak neprobíhá pouze na základě organizace funkčního a fyzického prostředí, ale odrážejí se v něm preference obyvatel modifikované vztahy k jednotlivým místům každodenních aktivit. Vztah k místu může vzniknout (ne však výhradně) na základě přírodních či architektonických prvků (Norberg-Schulz 1994) nebo specifických lidských aktivit či chování a poté nemusí být prostorově ukotven (Agnew 1987, cit. in Cresswell 2004). Každé místo má tedy svou identitu, jež ho odlišuje od ostatních. Jelikož každý jedinec vnímá dané místo jiným způsobem, neexistuje jednotná identita místa. Vztah člověka a místa může hrát významnou roli v každodenním či dlouhodobém rozhodování, například o lokalitě pro trávení volného času či umístění bydliště. Nejedná se však o zcela neměnný jev, dokonce i v rámci jednoho dne lze sledovat jeho krátkodobé proměny. Určité místo má například pro člověka jiný význam ráno, když vychází slunce nebo jsou v místě patrné specifické rytmy či sociální klima a jiný večer, kdy se může stejné místo zdát člověku cizí a vyvolávat například pocity strachu. Časová dimenze vztahu k místu pak může pomoci vysvětlit časovou alokaci aktivit či doby strávené v daných místech. V globalizovaném světě se vztah k místu neomezuje pouze na místa v naší bezprostřední blízkosti, ale pro člověka může mít význam i místo prostorově vzdálené. Globalizace může navíc posilovat vztah k lokálním místům (Massey 1997), protože rozšiřuje povědomí člověka o širším geografickém světě.

Lidé svůj každodenní život a vztahy k místům prožívají ve světě, který je pro ně samozřejmý a který fenomenologové označili jako životní. Realita každodenního života⁶⁰ je prožívána na různých stupních prostorové a časové vzdálenosti (Berger, Luckmann 1999 [1966]) a nejbližší je člověku ta realita, která je v daný čas dostupná jeho fyzickému působení. Pohyb v prostoru (fyzickém, virtuálním)⁶¹ rozšiřuje realitu každodenního života a tedy i zkušenosti jedince a jeho schopnost vyrovnat se s nečekanými událostmi. Při užití termínů časoprostorové geografie může akční prostor definovat, kam až sahá vnímání reality. Prostor aktivit pak objasňuje, v jakých realitách se člověk během dne pohybuje (přičemž ačkoliv je v časoprostorové geografii myšleno prostorově, zde může být vnímáno i sociálně a virtuálně)⁶².

⁶⁰ Realita každodenního života je součástí životního světa, do kterého však patří také svět snu, umění apod. (Schütz 1967 [1932]). Geografy je však termín životní svět používán identicky ke světu (realitě) každodenního života.

⁶¹ Je otázkou, zda pohyb ve virtuálním prostoru rozšiřuje realitu každodenního života či od ní naopak odvádí. Virtuální identita nepodléhá omezením každodenního života a člověk si může v podstatě vytvořit identitu vlastní, která neodpovídá té, kterou prožívá v reálném životě (Turkle 1999). Valentine a Holloway (2002) argumentují, že virtuální a reálný svět nejsou dichotomní a virtuální identita nemůže být oddělena od reálné. Online aktivity jsou vytvářeny v kontextu offline prostorů a každodenního života (potřeba materiálního zázemí k připojení na internet, připojujeme se skrze offline prostory, uživatelská jména ve virtuálním prostoru často reflektují skutečnosti z každodenního života atp.) (Valentine, Holloway 2002).

⁶² Prostor aktivit a akční prostor v podstatě ukazují vztah mezi každodenním pohybem (reálná mobilita) a rozsahem vnímaného prostředí (Horton, Reynolds 1971). Akční prostor je soubor prostorů/míst o kterých

Prostor hraje v životě člověka zásadní roli, a proto je ve výzkumu každodenního života místo i pro geografii. Zájem geografie o prostorové aspekty každodenního života směřuje nejen k prostorovému pohybu osob a časoprostorové alokaci aktivit, ale také k hodnocení konkrétních projevů⁶³ každodenního života v prostoru (rytmus místa, proměna sociálního prostředí), hierarchické struktury determinantů každodenního života i individuálnímu či skupinovému vnímání a prožívání vnějšího světa, které je také prostorově diferencované.

má člověk informaci a subjektivní vnímání těchto míst a prostor aktivit je definován jako soubor míst, se kterými má člověk každodenní kontakt (Horton, Reynolds 1971).

⁶³ Jedná se o důsledek prostorového pohybu v každodenním životě, ale také o jeho příčinu.

4. METODICKÁ VÝCHODISKA

Jedním z cílů dizertační práce je metodicky rozvíjet výzkum každodenního života a specificky pak rytmu míst v geografii. Zatímco zaměření výzkumu na lidi či skupiny osob je poměrně časté a metodická uchopení jsou různá, u rytmu míst existuje pouze velmi málo empirických studií zabývajících se tímto tématem.⁶⁴ Důvodem je především to, že v konceptu rytmu místa je zahrnuto nejen bydlící obyvatelstvo, ale i obyvatelstvo dočasně přítomné, o kterém existuje jen velmi málo využitelných dat. Tato kapitola navazuje na obecné zarámování dizertační práce (kapitola 2) a snaží se používané teoretické koncepty převést do roviny metodické.

Každodenní život i rytmus místa jsou pro svou složitost a komplexní podmíněnost metodicky těžko uchopitelné koncepty. Každá metoda vede k odhalení vždy jen jedné části komplikovaného systému vztahů každodenního života a prostoru a až teprve jejich kombinováním je možné se přibližovat realitě. Na druhou stranu všechny metody, které jsou níže představeny, umožňují odhalovat důležité aspekty každodenního života a jeho prostorových aspektů.

Tradičním způsobem sběru dat o každodenním pohybu lidí časoprostorem⁶⁵ jsou deníkové záznamy, jejichž podoba od doby svého vzniku prošla významnými proměnami (Stinson 1999). Dnes jsou již velmi dobře propracovanou metodou, u které známe její možnosti i úskalí (Michelson 2005). V České republice bylo publikováno několik studií založených na vlastním dotazníkovém šetření (Doležalová, Ouředníček 2006; Novák, Sýkora 2007; Pospíšilová, Ouředníček 2011)⁶⁶. V západních zemích je tento způsob sběru dat obvykle běžnou činností národních statistických úřadů nebo specializovaných agentur, o čemž svědčí i množství studií, které jsou na nich založené. Tyto studie se zaměřují na každodenní život lidí (Kwan 1999b; Ellegård, Cooper 2004; Vilhelmson 2007), ale i výzkum lokalit jako křižovatek denních cest – vzorce denního využití (Hanham, 1976; Goodchild, Janelle 1983; Zandvliet, Dijst 2005). Využitelnost dat z deníkových záznamů je vysoká, kromě toho že poskytují cenné informace o tom, jak je časoprostorově organizován každodenní život různých skupin obyvatel, jakým způsobem dochází k rozdělení činností v rámci domácností a jaká omezení strukturují každodenní životy lidí, mohou být také důležitými podklady pro rozhodování a plánování veřejné správy.

S příchodem nových technologií se dnes můžeme ptát, zda je (a bude) sběr takovýchto dat ještě třeba. Jejich využití v geografii poslední dobou ustupuje datům získaným z GPS (Abler 1993) nebo mobilních telefonů (Novák 2010), která nutně nevyžadují aktivní účast respondentů. Protože je zde však nutné řešit mnoho otázek týkajících se kvality dat (nevyvážená struktura obyvatel využívající mobilní telefony, nejasná prostorová lokalizace apod.), jejich zpracování, ale i třeba etiky, mnohem více se studie zatím věnují metodologickým problémům než možnostem využití⁶⁷.

⁶⁴ Většina prací je představena v článku (Pospíšilová 2012b).

⁶⁵ Časoprostor zahrnuje materiální svět i lidi a jejich aktivity.

⁶⁶ Jiným případem jsou studie využití času, pro které lze u nás využít například data agentury Median. Ta ale bohužel postrádají podrobnější prostorovou dimenzi.

⁶⁷ O čemž svědčí i množství příspěvků na konferencích ve srovnání s publikačními výstupy.

Při sbírání dat o časoprostorovém pohybu nemusí respondenti vyplňovat rozsáhlé deníkové záznamy, ale mohou sami kreslit svůj časoprostorový pohyb do diagramu nebo mapy (Novák 2004, Temelová a kol. 2011). Částečně se takovéto výstupy mohou blížit mentálnímu mapování, kde je možné sledovat prostorové, ale i časové vnímání lidí. Problém tohoto přístupu je, že se nachází na hranici mezi kvantitativním a kvalitativním přístupem, což se následně projevuje v obtížené práci s daty. Cílem je obvykle vytvoření typů časoprostorového chování, což je však vzhledem k diferenciaci každodenních pohybů problematické a musí se tedy vycházet ze společných bodů/částí (časově/prostorové ukotvené body, počty stanic, velikost prostoru aktivit apod.).

Práce s daty o časoprostorovém pohybu je ve vztahu k výzkumu každodenního života problematická vzhledem k vysoké tendenci výzkumníka ovlivňovat odpovědi respondentů. Ta se projevuje již při dotazování (například otázka na typický den, předem stanovené kategorie aktivit či časové intervaly) a pokračuje i při práci s daty například vyřazováním některých aktivit, které zdánlivě do každodenního života nepatří, při snaze o zobecnění výsledků. Tyto nedostatky však souvisí s tím, že se jedná spíše o kvantitativně zaměřené přístupy, které jsou obecně při výzkumu každodenního života problematické. S deníkovými záznamy či diagramy však nemusí být pracováno pouze kvantitativně. Kvalitativní přístup však vyžaduje ponechání většího prostoru respondentovi a dlouhodobější sledování, které je schopné identifikovat skutečné rutinní a samozřejmé aktivity pro daného respondenta a v daném kontextu.

Pro rytmus místa je sledování časoprostorového pohybu zásadní. S jeho pomocí je možné zachytit proměnu počtu a struktury obyvatel nacházejících se během sledovaného časového intervalu (například dne) na konkrétním místě. Výzkumnou metodou může být pozorování doprovázené fotografováním (Pospíšilová 2007), sběr poznámek (Temelová, Novák 2011) nebo videozáznamu (Whyte 2001). Získaná data pak umožňují nejen vyhodnocení počtu lidí přítomných na daném místě v různé denní doby, ale také posouzení konkrétních aktivit a způsobů chování.

Jakým způsobem člověk prostor vnímá a jak to ovlivňuje jeho pohyb je obvykle zkoumáno pomocí mentálního mapování. O této metodě toho bylo napsáno již mnoho (Lynch 1960; Goodey 1971; Gould, Whyte 1986[1974]; Porteous 1977; Stevens 2006, Osman 2010). Její největší kritika spočívá v nedostatečné schopnosti poznat skutečné vnímání člověka, které podle názoru některých autorů (především humanistických geografů) není člověk schopný nakreslit ani jinak vyjádřit (Tuan 1975). Humanističtí geografové ovlivnění fenomenologií se naopak snaží zkoumat, jakým způsobem se svět člověku skutečně jeví, jak ho prožívá a jak funguje nevědomé chování, čímž už se pohybují na hranici s psychologií. Pomocí tohoto přístupu se snaží odhalovat aspekty každodenního života, které si člověk mnohdy sám neuvědomuje. Metoda spočívá v přiměnění respondentů oddělit se o od přirozeného postoje (*natural attitude*) a objevovat skryté aspekty jejich životního světa (*lifeworld*) (Seamon 1980), přičemž se zaměřuje na odhalování intersubjektivních skutečností. Zpravidla je zapotřebí dlouhodobá spolupráce a mnoho setkání s respondenty, která postupně odhalí samozřejmé aspekty každodenního života, které si do té doby respondenti neuvědomovali. Úskalí této metody spočívají především v zobecňování subjektivních zkušeností a prožitků, kde je otázkou, do jaké míry je to možné. Autoři výzkumů obvykle nepracují s lidmi stejného ekonomického, sociálního aj. postavení, ale snaží se hledat prožitky společné napříč populační strukturou, případně pro skupinu obyvatel shodující se

pouze v jedné charakteristice (např. senioři Rowles (1980) nebo lidé závislí na alkoholu (Godkin 1980)). Druhou otázkou je, zda jsou získané informace spolehlivé, zda opravdu ukazují to, co je cílem těchto výzkumů (Varela a kol. 1993). Respondenti opět musí popsat skutečnosti každodenního života, což může vést k podobným zkreslením jako v případě mentálních map, pouze s tím rozdílem, že je zde zkoumáno nevědomé namísto vědomého chování. Existující studie však odhalily některé důležité aspekty (např. role pohybů těla (Seamon 1980) nebo fantazie (Rowles 1980)) v každodenním životě lidí. Tyto metody mohou být použity i pro charakterizování vztahu ke konkrétním místům a vnímání specifické atmosféry dané rytmicky se opakujícími událostmi (jakým způsobem je místo vnímáno a které aspekty rytmu jsou pro člověka významné). Pro samotné sledování rytmu místa jsou fenomenologické přístupy inspirativní spíše v teoretické než metodologické rovině – v zaměření na pohyby těla, které jsou důležitými prvky dění v konkrétním prostoru a přispívají k celkové atmosféře daného místa.

Odhalování diskursů a toho, jak je realita reprezentována, probíhá na základě analýzy textu (psaného i mluveného) nebo grafických materiálů. Takto jsou zkoumány například způsoby zobrazování ženy (Len-Rios a kol. 2005; Tremblay 2006), etnických minorit (Holloway 2005; Harb, Bessasio 2006; Philips a kol. 2007), handicapovaných lidí (Shakespeare 1994), stárnutí (Blaikie 2000) nebo různých prostorů jako například venkov (Halfacree 1993; 1995) či suburbium (Galčanová, Vacková 2011)⁶⁸. Reprezentace může být sledována ve vývoji nebo porovnávána s realitou, čímž dochází k odhalování přetrvávajících stereotypů o skupinách lidí nebo prostorech. Porozumění konkrétním dopadům reprezentací na každodenní život obyvatel je však poměrně složitá cesta, protože určit, do jaké míry je člověk opravdu ovlivněn reprezentacemi ve svém každodenním (nebo i dlouhodobém) chování či rozhodování je problematické. Jednak protože lidské chování je vysoce komplexním jevem a také protože interpretace stejné zprávy dvěma jedinci může být zcela rozdílná (Rose 1980). Pochopení významu reprezentací vyžaduje kombinaci výše diskutovaných metod spolu s dalšími typy rozhovorů, analýzy textu a znalosti daného kontextu.

Všechny představené metody se zaměřují na člověka nebo místo a může být namítáno, že ignorují roli procesů probíhajících na makroúrovni v každodenním životě člověka i rytmu místa. Deníkové záznamy, pokud jsou sbírány celonárodně, však makroúroveň sledují a mohou být využity i k výzkumu rytmu lokalit, pouze pro větší územní jednotky. V České republice je centrálně sbíráno pouze málo dat o denním pohybu nebo přítomném obyvatelstvu, která by zahrnovala časovou dimenzi, což znesnadňuje sledování rytmu na makroúrovni. Z dat z agentury Median⁶⁹ lze získat údaje o využití času (aktivity pro 15 min) obyvatel na úrovni okresů, bohužel však bez prostorové lokace aktivit. Časovou dimenzi (v podobě několika časových úseků) mají také data o sčítání dopravy Ředitelství silnic a dálnic České republiky. Mulíček a kol. (2010) sledovali rytmy města pomocí rytmizátorů, tedy těch faktorů, které rytmy naopak udávají. V tomto ohledu lze využít data společnosti Chaps, která spravuje systém IDOS a poskytuje údaje o počtu a časovém rozložení autobusových a vlakových spojů. Murdych (1980) pracoval s intenzitou pěší dopravy z dat Ústavu dopravního inženýrství hl. m. Prahy.⁷⁰

⁶⁸ Obecně (i mimo geografii) je sledováno mnoho rozličných témat (politické strany, terorismus, potraty, nemoci apod.).

⁶⁹ Výzkum Market & Media & Lifestyle.

⁷⁰ Po sloučení s Technickou správou komunikací hl. m. Prahy se dnes nazývá Úsekem dopravního inženýrství (ÚDI).

Bez časové dimenze slouží data spíše k výpočtu tzv. faktického obyvatelstva (Burcin a kol. 2008), což je stav přítomného obyvatelstva (nikoliv jeho časové rozložení). Informace o faktickém obyvatelstvu jsou však cenné zdroje, které i bez znalosti proměnlivosti během dne přibližují charakter lokality, včetně sociálního prostředí. Základním podkladem vedle stavu a struktury bydlícího obyvatelstva (v SLDB 2011 poprvé zjišťovaného i za skutečné bydliště), jsou data o dojížděcí do zaměstnání a do škol (SLDB). Počty zahraničních a domácích turistů jsou v České republice sledovány pouze na úrovni krajů a údaje o ostatních návštěvnících (dojíždějících za službami) k dispozici nejsou⁷¹.

Podobnou metodiku výzkumu rytmu místa jsem použila i ve své diplomové práci (výzkum tří mikrolokalit v centru Prahy), kde jsem vedle aktuálního dění v lokalitě sbírala (pomocí osobních rozhovorů a emailové komunikace) i informace o počtu zaměstnanců a jejich pracovní době a počtu zákazníků obchodů a restaurací.

⁷¹ Některé starší výzkumy přišly s odhady tohoto počtu. Čermák a kol. (1995) pro Prahu přirovnávají k dojížděcí do škol, Murdych (1966) odhaduje počet návštěvníků pražského centra na polovinu počtu pracovních příležitostí.

5. PŘEDSTAVENÍ PUBLIKACÍ

Druhou část dizertační práce tvoří čtyři tematicky provázané publikační výstupy (kapitoly v knize a články v časopisech), které představují diferencované pohledy na různé aspekty každodenního života obyvatel Česka. Texty hodnotí a vysvětlují projevy každodenního života vybraných skupin obyvatelstva v prostoru a socio-prostorová omezení a jejich časové aspekty v každodenním životě městských, suburbánních i venkovských periferních lokalit. Kromě prvního (teoreticko-metodologicky zaměřeného) článku se jedná o empirické studie prostorových aspektů každodenního života v dnešní společnosti. Struktura druhé části práce reflektuje řazení textů od obecných metodických otázek až po konkrétní specifické případové studie vybraných skupin obyvatel. Zároveň je zde zohledněna prostorová logika od centra města, přes vztah suburbia a jádrového města až k hodnocení každodennosti v oblasti vnitřní periferie Česka.

5.1 RYTMUS MÍSTA V URBÁNNÍ GEOGRAFII

Obecnějším vstupem do druhé části disertace je diskusně orientovaný článek v časopise *Geografie* „*Časové proměny městských lokalit: koncept rytmu místa v urbánní geografii*“ zaměřený na koncept rytmu místa, který zatím nebyl v geografické literatuře uceleně prezentován. Příspěvek využívá relativně diferencovaných přístupů k výzkumu času i prostoru, a to Lefebvroy analyzy rytmů, časoprostorové geografie a humanistických přístupů. Účelem článku bylo využít v geografickém výzkumu dvě zásadní úvahy: (1) městský prostor je časově strukturován⁷², což se projevuje skrze aktivity uživatelů a (2) vztah k místům je utvářen skrze stabilní prvky/jevy, ať už neměnné či pravidelně se opakující. Protože je každodenní život rutinní, založený na pravidelně se opakujících činnostech, mají i aktivity projevující se v prostoru repetitivní charakter. Otázkou je, zdali v této opakovatelnosti existuje nějaký řád. Při výzkumu denního rytmu v centru Prahy (viz kapitola 5.2) se ukázalo, že je městský prostor rytmicky organizován, ne všechny jevy se však opakují v řádu dnů. To vyvolává otázku, s jakými frekvencemi se různé události ve městě opakují a jakou roli hrají nejrůznější rytmy ve vztahu člověka k dané lokalitě.

V druhé rovině jde však také o diskuzi mocenských vztahů při utváření rytmů. Stěžejní je například otázka, kdo a jak ovlivňuje přítomnost lidí v lokalitě a rytmické fungování lokalit a jaká je role individuálních rytmů jednotlivců v celkovém rytmu místa. Nutno dodat, že ne všechny jevy v prostoru vykazují rytmický charakter, a proto je třeba zaměřit se i na ty jevy, které se pravidelně neopakují. I ony mohou mít v některých případech významný vliv na proměnu charakteru rytmicity daného místa.

Článek obsahuje rovněž zamyšlení nad aplikovatelností výzkumu podobného charakteru. Podle mého názoru by měly být i ne přímo využitelné vědecké výsledky alespoň prezentované tak, aby

⁷² Například výzkum denních proměn Václavského náměstí (Pospíšilová 2012a) vykreslil střídání relativně diverzifikovaných skupin obyvatelstva v jednotlivých denních a nočních časech a tím i pravidelnou změnu ve funkci lokality od dopravního "hubu", přes turistickou atrakci, vhodné místo pro pouliční kriminalitu a prostituci až po místo setkávání.

umožnily případně využití v praxi. V článku se proto zabývám i problematikou možnosti metodického uchopení konceptu rytmu místa, což je v literatuře, patrně kvůli nutnosti jisté míry zobecnění, často opomíjeno. Význam konceptu vidím (1) v uvědomování si časové organizace místa, její subjektivní i objektivní dimenze a hierarchicky uspořádaného systému rytmizátorů, (2) v obohacení dalších konceptů z urbánní geografie o časovou dimenzi, která mnohým chybí a (3) v poskytování důležitých informací o v čase proměnlivých užívatelích lokality, sociálních praktikách a sociálním klimatu a tím i charakteru lokality a její atmosféry.

5.2 KAŽDODENNÍ PROMĚNY LOKALIT PRAŽSKÉHO CENTRA

Každodenní život člověka probíhá v prostorově ukotvených místech, jejichž počet a lokalizace (relativně vyjádřená) závisí na zdrojích, které má člověk k dispozici (čas, materiální a sociální zázemí, informace), a na infrastruktuře každodenního života⁷³ (Jarvis 2005). Každá městská lokalita disponuje specifickou infrastrukturou projevující se ve struktuře uživatelů, druhu aktivit a jejich časových režimech. Pokud si městskou lokalitu (sousedství) představíme jako časoprostorově ohraničenou jednotku, vidíme, jak se zde v daném časovém intervalu křižují dráhy denních cest obyvatel města. Z této premisy založené na metodách časoprostorové geografie vychází publikace „*Denní rytmus lokalit pražského centra*“, jejímž cílem je přiblížit život městských lokalit pomocí konceptu rytmu místa a uvědomit si každodenní chod těchto lokalit v širším časoprostorovém kontextu. Pozornost proto byla směřována na demonstraci proměňujícího se počtu a struktury osob, které se v lokalitě v průběhu dne nachází a na jejich chování v daných místech. V kontextu dalších prací zařazených v disertační práci je potřeba doplnit, že denní rytmus je pouze jedním z mnoha rytmů, které se projevují nejen v prostoru, ale i v každodenním životě člověka (viz širší koncepční rámec v kapitole 6.1).

Centrum města je vysoce dynamickým městským prostorem, který je charakteristický rozmanitým denním využitím (Bromley a kol. 2003) a tedy i specifickým denním rytmem vycházejícím z pestrosti nabídky i uživatelů. Na příkladu centra lze tedy vhodně dokumentovat časové proměny míst a hlavně jejich širší podmíněnosti. Výběr tří funkčně odlišných lokalit pražského centra⁷⁴ pro demonstraci důležitosti zařazení časové dimenze do urbánních studií považuji za přínosné právě proto, že je zde patrný význam aktivit a praktik, které se nevážou k populaci rezidentů. Na přítomné obyvatelstvo města je velmi často zapomínáno hlavně z důvodu nedostatku vhodných datových zdrojů. Existující studie se pak soustředí spíše na odhad celkového počtu denní a noční populace (Bhaduri 2008; Burcin a kol 2008)⁷⁵ a neuvažují časovou proměnlivost během jednoho dne (kromě rozdílu dne a noci). Časovou dimenzi v tomto pohledu pak zahrnují specifické výzkumy pracující s daty z deníkových záznamů sbíraných národními statistickými úřady (Goodchild, Janelle 1983; Zandvliet, Dijst 2005). Statistické přístupy však ukazují každodenní využívání lokality pouze velmi zjednodušeně a navíc za příliš velké územní jednotky, což zvláště ve velmi diferencovaném městském prostoru snižuje jejich vypovídací hodnotu.

⁷³ Termín infrastruktura každodenního života je vysvětlen v kapitole 3.2.

⁷⁴ Jedná se o dolní část Václavského náměstí, Podskalí a Josefov.

⁷⁵ Tyto výstupy vznikají nejčastěji jako krátké zprávy vydávané národními statistickými úřady.

Vedle upozornění na důležitost přítomného obyvatelstva, vybízí zaměření na centrální lokality k hlubšímu zamyšlení nad podmíněnostmi rytmických proměn ve využívání místa. V příspěvku se při srovnání denního rytmu tří lokalit ukázal vysoký vliv funkčního využití daného území, jeho charakteru a rytmizace. Důvody pro přítomnost konkrétního člověka v lokalitě mohou být na první pohled ovlivněny aktivitami na straně jednotlivce (individuální program daný životním stylem, společenskou rolí, demografickými charakteristikami aj.). Při snaze o zachycení denního rytmu jako proměny počtu a struktury uživatelů lokality však na konkrétním člověku nezáleží (může být nahrazen někým jiným), rytmus lokality je závislý spíše na vnějších faktorech a tzv. rytmizátorech (termín užíván Mulíčkem a kol. 2010). Funkční využití a jeho rytmické projevy (otevírací doba, přestávka na oběd, jízdní řády apod. – rytmizátory) jsou však pouze odrazem rozhodnutí/činností lidí s rozdílnou mocí (která je často hierarchicky organizována). Tyto podmíněnosti sice v empiricky zaměřeném článku diskutovány nejsou, ale nabízejí směr další diskuze počínající otázkami: Kdo, jak a proč rozhoduje o podobě města?⁷⁶

Tvrzení o zaměnitelnosti lidí jako součástí denního rytmu však platí pouze v případě, že je cílem ukázat časové proměny ve využívání lokalit. Koncept rytmu místa (který je blíže diskutován ve vstupním příspěvku – Pospíšilová 2012b) však spočívá v komplexním zachycení rytmických proměn lokalit (nejen v řádu dnů), které vypovídají o atmosféře místa a jejichž konečný efekt je vysoce subjektivní (v příspěvku vyjádřeno slovním popisem). V tomto pohledu může být konkrétní člověk pro rytmus místa naopak velmi důležitý (např. pouliční umělec).

Příspěvek je unikátní především pro své metodické uchopení, které spočívá v dlouhodobém a intenzivním zúčastněném pozorování a fotografické dokumentaci. Materiály jsou následně využity jak pro zobecnění podmíněností denního rytmu, tak pro ukázání jedinečnosti konkrétních lokalit.⁷⁷

5.3 KONCEPT OMEZENÍ (CONSTRAINTS) NA PŘÍKLADU KAŽDODENNÍCH AKTIVIT STŘEDOŠKOLSKÝCH STUDENTŮ

Každodenní život člověka probíhá v určitých hranicích (prostorových, ekonomických, morálních a dalších), z nichž některé si stanoví sám vědomě, jiné nevědomě a další může jen obtížně ovlivnit. Příspěvek „*Časoprostorové chování středoškolských studentů v zázemí Prahy*“ teoreticky vychází z konceptu omezení představeného v 70. letech Torstenem Hägerstrandem. Na rozdíl od mnoha publikovaných příspěvků tento koncept pouze nepřebírá, ale kriticky diskutuje v souvislosti s rozvojem informačních technologií a zároveň upozorňuje na jeho sociální dimenzi. Koncept definuje tři typy omezení vztahující se ke schopnostem a povinnostem jednotlivce, k sociálním vazbám a k mocenským vztahům. Rozšíření internetové a mobilní komunikace vedlo k proměnám vazeb každodenních aktivit na prostor a čas. Pozměnily se i některé návyky, čímž došlo k relativnímu oslabení některých omezení. Zároveň se však objevila omezení nová, vztahující se k prostoru virtuálnímu. Fyzická a virtuální omezení však neexistují bez vazby na sociální prostředí, ve kterém člověk své každodenní aktivity vykonává. Je třeba si také uvědomit,

⁷⁶ Z jiných teoretických pozic se tímto tématem zaobírala již řada autorů (Pahl 1970; Mitchell 2003; Harvey 2008).

⁷⁷ Metoda je dále využívána a rozvíjena v rámci dalších výzkumů Urbánní a regionální laboratoře i výuky na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje.

že omezení se netýkají pouze denního pohybu, ale i realizace dlouhodobých projektů. Zde je poté patrný přímý vliv na vykonávané aktivity. Člověk se během dne vyskytuje v několika sociálních prostorech, v nichž má/může mít vždy odlišnou pozici, jež se projevuje v jeho bezprostředním chování. Tato pozice (status) může člověku dávat možnost volby v různém rozsahu, zároveň je však svázána s určitými povinnostmi. Kromě pozice/role v sociální skupině působí omezení diferencovaně podle postavení celé sociální skupiny ve společnosti.⁷⁸

V empirické rovině studie pracuje se skupinou středoškolských studentů a zaměřuje se na ovlivnění každodenních aktivit prostorovým vztahem bydliště a školy. Porovnává časové rozvrhy studentů pražských gymnázií, kteří v Praze bydlí s těmi, kteří dojíždí z pražského zázemí. Skupina teenagerů/gymnazistů je ve svých každodenních aktivitách a v působení všech typů omezení odlišná od populace v jiných stádiích životního cyklu a zároveň i od ostatních teenagerů studujících jiné typy škol. Jejich specifickým vymezením (gymnazistů ze skupiny teenagerů) se již projeví značné odlišnosti v omezeních každodenních aktivit, která spočívají v prvním případě právě ve specifické pozici v rámci sociálních skupin. Pozice v rodině se projevuje například ve výběru školy a bydliště, o kterém spolurozhodují rodiče. Pozice ve škole (a v podstatě i ve společnosti) je určována povinností pravidelně docházet do školy bez možnosti ovlivnit dobu vyučování, která je pevně stanovena. Na druhou stranu se však tyto pozice odráží i ve větším množství volného času (oproti například pracujícím). Pozice studenta je také výrazně ovlivněna výběrem typu školy. Text dokládá, že denní režim gymnazistů se liší i od ostatních teenagerů v České republice a to v délce času věnovaném učení jak v rámci školní docházky, tak při samostatném studiu.

Vliv prostorové dimenze v článku ukazujeme právě na rozdílech v denním režimu studentů gymnázií, kteří bydlí v Praze a v pražském zázemí. Kromě fyzické vzdálenosti místa bydliště a školy se zde projevuje i vliv administrativní hranice a rozdíly v obslužnosti veřejnou dopravou. Již několik výzkumů poukázalo na význam automobilu jako nezbytného nástroje každodenního života v suburbii. Teenageři však k němu ve většině případů nemají přístup, buď pro nedosažení věkové hranice potřebné k získání řidičského oprávnění, nebo z důvodů finančních. Předpoklad delšího času stráveného v dopravě u studentů bydlících v suburbích se nám potvrdil a tento rozdíl se projevil v nižším času stráveném volnočasovými aktivitami a spánkem. Oproti původnímu předpokladu se však ukázal téměř stejně dlouhý čas věnovaný mimoškolnímu studiu. Ukazuje se, že studium se svým charakterem u gymnazistů blíží k činnostem vázaným.

Příspěvek potvrdil vliv prostorových vztahů a pozice v sociálním prostoru na délku času věnovanou různým činnostem v průběhu dne. Jedná se o studii ukazující kontext každodenního života studentů pražských gymnázií a otevírá prostor pro další otázky a výzkumy. Zajímavé by bylo sledovat, jak se gymnazisté s těmito omezeními vyrovnávají, například do jaké míry jsou schopni věnovat se volnočasovým aktivitám při cestě dopravním prostředkem a jestli oni sami tato omezení vnímají jako problém. V textu je také naznačen vliv dlouhodobých projektů na každodenní činnosti, který sice může vést k omezením v krátkodobém pohledu, ale v dlouhodobém přináší člověku užitek.

⁷⁸ Podobně ovlivňuje denní život i dlouhodobé projekty nejen pozice sociální ale také geografická (jak se snaží ukázat všechny prezentované texty).

5.4 KAŽDODENNÍ STRATEGIE OBYVATEL PERIFERNÍCH OBLASTÍ

Oblasti vnitřních periferií v České republice jsou považovány za znevýhodněné z důvodu zhoršené dostupnosti práce, škol i obchodů (Musil 2006). Tyto regiony trvale ztrácí obyvatelstvo a demograficky stárnou (Musil, Müller 2008; Puldová 2011; Novák a kol. 2011). Příspěvek „*Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie obyvatel v periferních lokalitách*“ se zaměřuje na identifikaci hlavních problémů/omezení v každodenním životě obyvatel tří obcí na pomezí Ústeckého, Plzeňského a Středočeského kraje (oblast vnitřní periferie) a různorodých strategií, které obyvatelé vyvíjejí k jejich překonání. Sledovaná oblast byla vybrána na základě analýzy statistických dat o nezaměstnanosti, občanské vybavenosti, obslužnosti veřejnou dopravou a časové dostupnosti (Ouředníček a kol. 2011), která vedla k pochopení důležitých kontextů každodenního života obyvatel periferních lokalit. Případová studie pak představuje nástroj pro porozumění skutečné každodenní praxi v periferních lokalitách. Zároveň výzkum na mikroúrovni může odkrýt důležité kauzální závislosti, které se při interpretaci statistických dat neprojeví.

V příspěvku jsme použili metodu řízených polostrukturovaných rozhovorů s důležitými lokálními aktéry pro získání expertního pohledu na každodenní problémy obce a dále s obyvateli obce pro zjištění jejich pohledu na případné problémy a hlavně způsobů, jakými tyto problémy řeší. Jelikož se jako hlavní omezení každodenního života v periferních lokalitách potvrdila špatná dostupnost veřejnou dopravou, nedostatečná vybavenost službami a málo pracovních příležitostí, zaměřili jsme se v článku na problémy spojené s každodenní mobilitou. Společně s obyvateli jsme kreslili schematické obrázky včerejšího dne s důrazem na časoprostorové ukotvení jednotlivých aktivit, dopravní přesuny a pravidelnosti v denním režimu, kterými jsme se snažili zjistit způsoby organizace jejich každodenního života s ohledem na zmiňované problémy. Ačkoliv den každého člověka vykazuje podobné vzorce chování, ve skutečnosti se značně odlišuje. Proto je velmi problematické získané diagramy dále kategorizovat. Obecně je podle mého názoru otázkou, jak pracovat s údaji o časoprostorovém pohybu, pokud se jedná o kvalitativní šetření. My jsme v článku propojili získaná schémata s kategoriemi nejčastějších aktivit (což je stejně jako metodika v předešlém článku (kapitola 5.3) příkladem zevšeobecňování jedinečnosti každodenního života, které souvisí s metodami vycházejícími z geografie času) a časovou organizací dne (obvyklý x neobvyklý den, pravidelný x nepravidelný časový režim, časově ukotvené body). Na základě této kategorizace a možností (zdrojů), kterými obyvatelé disponují, jsme vyčlenili skupiny pro podrobnější sledování každodenního života.

Ze získaných výsledků nebylo možné rozpoznat hlavní způsob řešení problémů periferních lokalit. Tím je odchod do měst, který se týká hlavně mladých vzdělaných lidí a způsobuje stárnutí těchto obcí i jejich pomalý rozvoj⁷⁹. Ne vždy se jedná o strategii v pravém slova smyslu, v některých případech jde spíše o nezbytné opatření k zachování standardů každodenního života. Se zvyšující se flexibilitou práce v České republice dochází v posledních dvaceti letech k nárůstu nedenní dojížděky za prací (Novák 2011)⁸⁰, která je také strategií k překonání prostorových a kvalifikačních neshod v oblasti pracovního trhu. Její častější forma spočívá

⁷⁹ Na druhou stranu již ale některé studie dokazují existenci opačného procesu, stěhování z měst na venkov (kontraurbanizace), který se také týká vzdělaných lidí a může mít vysoce pozitivní dopad na rozvoj periferních lokalit (např. Šustrová, Šimon 2011).

⁸⁰ V článku je vývoji nedenní dojížděky věnována kapitola.

v dočasně změně bydliště po dobu pracovního týdne. Zahraniční studie ukázaly, že tato strategie je spíše nezbytným kompromisem, který je potřeba učinit v rámci rodinného rozhodování (Klis, Mulder 2008). Nedenní dojížd'ka však může mít stejný dopad jako trvalé odstěhování z obce a v některých případech může být také příčinou problémů v rodinném životě (Bunker a kol. 1992). Různé formy dojížd'ky (za prací i službami) se ukázaly jako nejdůležitější adaptační strategie obyvatel periferních lokalit, což potvrzuje klíčový význam mobility pro venkovské obyvatelstvo. Být mobilní je pro obyvatele periferních lokalit nutností. Na druhou stranu je ale obtížná dostupnost některých služeb překonávána i jinými způsoby například rodinnou a sousedskou výpomocí. Do pomoci se významně zapojují i obce.

Ačkoliv je formulace obecných závěrů v případě kvalitativního šetření problematická, příspěvek přispěl k poznání dosud málo probádané složky sociální exkluze venkovského obyvatelstva – časoprostorovým bariérám v každodenním životě obyvatel.

6. ZÁVĚR

Dizertační práce představuje ucelenou studii prostorových aspektů každodenního života obyvatel v soudobé společnosti a přispívá k formování geografie každodenního života v teoretické, metodologické i empirické rovině. Jejím hlavním přínosem je nejen diskuze teoretických směrů věnujících se vztahu člověka a prostoru, ale jejich propojení ve snaze komplexně uchopit prostorové aspekty každodenního života v dnešní době. Takto spojuje myšlenky geografie času, teorie strukturace, humanistické a postmoderní geografie a rozvíjí pohled na každodenní život jako na komplexní jev, který je objektivně pozorovatelný, ale má také svou subjektivní rovinu, je ovlivňován přírodními prvky, společenskými strukturami, diskursivním jednáním, které jsou hierarchicky organizované, ale důležitý vliv mají také aktivity na straně jednotlivce. Všechny tyto faktory mají také časovou dimenzi, která se projevuje nejen v dlouhodobém, ale i krátkodobém pohledu (během dne, týdne apod.). Roli geografie ve výzkumu každodenního života, který je zkoumán mnoha vědními disciplínami, pak spatřuje v komplexním uchopení (časoprostorových aspektů každodenního života. Časová dimenze je zde dána chápáním života, který probíhá „tady a teď“, jako výsledku života probíhajícího v minulosti a zároveň jako základu života, který bude následovat (denní cesta jako součást životní cesty). Zároveň je dynamičnost každodenního života vnímána i v rámci jednoho dne, kdy dochází k proměnám fyzických i sociálních prostorů a mění se i role a pozice člověka, což se projevuje v bezprostředním prožívání každodenního života. Prostorová dimenze pak není redukována pouze na fyzické přesuny, ale zohledňuje také vztahy k místům a jejich vnímání a prožívání. Každodenní život obyvatel (z prostorového hlediska) se neliší pouze mezi jednotlivými typy osídlení (město, suburbium, venkov), ale je dán také prostorem aktivit, který se může shodovat s obcí bydliště nebo může dosáhnout za hranice státu. Takto se formují nové prostorové systémy vztahů. Všechny tyto aspekty (časové i prostorové) je třeba chápat provázaně, protože neexistují samostatně, ale naopak se navzájem utvářejí.

Na důležitý prostorový aspekt každodenního života je možné nahlížet optikou jednotlivých městských i venkovských lokalit. V každé lokalitě se během určitého časového úseku proměňuje počet a struktura lidí a charakter aktivit. Většina krátkodobých změn je rytmického charakteru a opakuje se v různě dlouhých cyklech (případně i necyklicky). Tento jev nazývám rytmem místa a v dizertační práci je mu věnována podstatná část. Koncept je přínosný, protože nahlíží na lokality jako na neustále se proměňující v důsledku přítomnosti lidí, kteří v místě bydlí, ale také těch, které ho z různých důvodů navštíví během dne. V dizertační práci je koncept rytmu místa teoreticky diskutován, ale také empiricky zkoumán (na příkladu pražského centra) a rozvíjen i po metodologické stránce.

V empirické rovině přispěla dizertační práce také k poznání různých aspektů každodenního života vybraných skupin obyvatel v České republice. Zaměřila se na populaci teenagerů (gymnazistů) žijících v suburbánních obcích v zázemí Prahy, kde je automobil nezbytnou součástí každodenního života, a na to jak se nemožnost tento nástroj využívat projevuje v časové organizaci aktivit teenagerů. Jejich školní den porovnává se dnem studentů, kteří bydlí v Praze a přináší zajímavé poznatky o délce času věnovaného základním skupinám aktivit zařaditelných do kategorií doprava, škola a školní aktivity, volný čas a spánek i časové alokaci těchto aktivit. Výsledky, které u suburbánních teenagerů ukázaly delší čas strávený denně v dopravě a naopak

kratší dobu věnovanou volnočasovým aktivitám a spánku, dále diskutuje v kontextu rozvoje IKT a možnosti být v jeden čas součástí více sociálních prostorů. Zároveň se na krátkodobé aktivity (cestu) člověka dívá jako na část cesty životní, kde jednotlivé denní aktivity dohromady tvoří několik dlouhodobých projektů.

V českém kontextu je také aktuální studium periferních lokalit, které má u nás dlouholetou tradici. Dizertační práce přispívá do mozaiky studií věnovaných životu na venkově pohledem na časoprostorové bariéry v každodenním životě a strategie místních obyvatel v překonávání neshod mezi lokalizací místa bydliště a pracovních příležitostí a služeb. Ukazuje klíčový význam mobility pro venkovské obyvatelstvo, který se projevuje různými formami dojížděky za prací i službami, ale přináší také poznatky o strategiích lidí, kteří jsou z různých důvodů méně mobilní.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Abler, R. F. (1993): Everything in Its Place: GPS, GIS, and Geography in the 1990s. *The Professional Geography*, 45, č. 2, s. 131–139.
- Allen, C. (2004): Merleau-Ponty's phenomenology and the body-in-space encounters of visually impaired children. *Environment and Planning D*, 22, č. 5, s. 719–735.
- Anderson, B. (1991): *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.
- Anderson, B. (2009): Non-representational theory. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd, Chichester, s. 503–505.
- Barnett, C. (1997): Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places by Edward W. Soja. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 22, č. 4, s. 529–530.
- Barrett, F. J., Thomas, G. F., Hocevar, S. P. (1995): The Central Role of Discourse in Large Scale Change: A Social Construction Perspective. *Journal of Applied Behavioral Science*, 31, č. 3, 352–372.
- Bauman, Z. (1999): *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Mladá fronta, Praha.
- Bennett, T., Watson, D. H. (2003): *Understanding everyday life*. Blackwell, Oxford.
- Bennett, W. L. (2003): New Media Power. The Internet and Global Activism. In: Couldry, N., Curran, J. (eds.): *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, s. 17–36.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1999 [1966]): *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii věděni*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.
- Bhaduri, B. (2008): Population Distribution during the Day. In: Shekhar, S., Xiong, H. (eds.): *Encyclopedia of GIS*. Springer, New York.
- Blaikie, A. (2000): Ageing and Popular Culture. *Sociology*, 34, č. 4, s. 817–828.
- Boudon, R., Besnard, P., Cherkaoui, M., Lécuyer, B. P. (2004 [1999]): *Sociologický slovník*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc.
- Bromley, R. D. F., Tallon, A. R.; Thomas, C. J. (2003): Disaggregating the space-time layers of city-centre activities and their users. *Environment and Planning A*, 35, č. 10, s. 1831–1851.
- Bunker, B. B., Vanderslice, V. J., Rice, R. W. (1992): Quality of Life in Dual-Career Families: Commuting versus Single-Residence Couples. *Journal of Marriage and Family*, 54, č. 2, s. 399–407.

- Burcin, B., Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl, M., Kučera, T. (2008): *Faktické obyvatelstvo hlavního města Prahy*. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Buttimer, A. (1976): Grasping the Dynamism of Lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, č. 2, s. 277–292.
- Campbell, D. (2009): Discourse. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 166–168.
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume 1. Blackwell, Oxford.
- Couclelis, H. (2009): Rethinking time geography in the information age. *Environment and Planning A*, 41, č. 7, s. 1556–1575.
- Crang, M. (2001): Rhythms of the City. Temporalised Space and Motion. In: May, J., Thrift, N. (eds.): *TimeSpace. Geographies of Temporality*. Routledge, New York, s. 187–207.
- Creswell, T. (2004): *Place: A Short Introduction*. Blackwell, Oxford.
- Crotty, M. (1998): *The Foundation of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. SAGE Publication Ltd., London.
- Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl, M., Kučera, T. (1995): *Faktické obyvatelstvo Prahy*. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Praha, nestránkováno.
- Daněk, P. (2008): Vývoj moderního geografického myšlení. In: Toušek, V., Kunc, J., Vystoupil, J. a kol.: *Ekonomická a sociální geografie*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 9–40.
- Doležalová, G., Ouředníček, M. (2006.): Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy. In: Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 143–159.
- Dubow, J. (2009): Representation. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 645–646.
- Duffy, M., Waitt, G., Gorman-Murray, A., Gibson, C. (2011): Bodily rhythms: Corporeal capacities to engage with festival spaces. *Emotion, Space and Society*, 4, č. 1, s. 17–24.
- Dyck, I. (1995): Hidden geographies: the changing lifeworlds of women with multiple sclerosis. *Social Science & Medicine*, 40, č. 3, s. 307–320.
- Ellegård, K. (1999): A Time-geographical approach to the Study of Everyday Life of Individuals – a Challenge of Complexity. *GeoJournal*, 48, č. 3, s. 167–175.
- Ellegård, K., Cooper, M. (2004): Complexity in daily life – a 3D – visualization showing activity patterns in their contexts. *International Journal of Time Use Research*, 1, č. 1, s. 37–59.

- Eriksen, T. H. (2007): *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě*. Triton, Praha/Kroměříž.
- Essed, P. (2002): Everyday Racism. In: Goldberg, D. T., Solomos, J. (eds.): *A Companion to Racial and Ethnic Studies*. Blackwell Publishers Inc., Malden, s. 202–216.
- Eyles, J. (1989): The Geography of Everyday Life. In: Gregory, D., Walford, R. (eds.): *Horizons in Human Geography*. Macmillan Education Ltd., London, s. 102–117.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York.
- Foley, D. (1952): The Daily Movement of Population into Central Business Districts. *American Sociological Review*, 17, č. 5, s. 538–543.
- Foley, D. (1954): Urban Daytime Population: A Field for Demographic-Ecological Analysis. *Social Forces*, 32, č. 4, s. 323–330.
- Fortuijn, J. D. (1999): Daily life of elderly women in a rural area in The Netherlands. *GeoJournal*, 48, č. 3, s. 187–193.
- Foucault, M. (1986): Of Other Spaces. *Diacritics*, 16, č. 1, s. 22–27.
- Foucault, M. (1994 [1971]): *Diskurs, autor, genealogie*. Svoboda, Praha.
- Foucault, M. (2000 [1975]): *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Dauphin, Podlesí.
- Galčanová, L., Vacková, B. (2011): „Líp jste si ani vybrat nemohli!“ Reprezentace suburbanizace v americkém filmu. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 187–216.
- Gamson, W. A., Croteau, D., Hoynes, W., Sasson, T. (1992): Media images and the social construction of reality. *Annual Review of Sociology*, 18, č. 1, s. 373–393.
- Gershuny, J., Robinson, J. P. (1988): Historical changes in the household division of labor. *Demography*, 25, č. 4, s. 537–552.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley.
- Giddens, A. (1989): *Sociology*. Polity, Cambridge.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford.
- Godkin, M. A. (1980): Identity and Place: Clinical Application Based on Notions of Rootedness and Uprootedness. In: Buttimer, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 73–83.
- Golledge, R. G. (1999): Human Wayfinding and Cognitive Maps. In: Golledge, R. G. (ed.): *Wayfinding Behavior: Cognitive Mapping and Other Spatial Processes*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, s. 5–45.
- Golledge, R., Stimson, R. (1997): *Spatial behavior: a geographic perspective*. Guilford Press, New York.

- Goodchild, M. F., Janelle, D. G. (1983): The City around the Clock: Space-Time Patterns of Urban Ecological Structure. *Environment and Planning A*, 16, č. 6, s. 807–820.
- Goodey, B. (1971): *Perception of the environment*. University of Birmingham. Centre for Urban and Regional Studies, Birmingham.
- Gould, W., White, R. (1986 [1974]): *Mental maps*. Routledge, London.
- Gregory, D. (1989): Areal Differentiation and Post-Modern Human Geography. In: Gregory, D., Walford, R. (eds.): *Horizons in Human Geohraphy*. Macmillan Education Ltd., London, s. 67–96.
- Gregory, D. (2009): Time-space compression. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 757–758.
- Gubrium, J. F. (1974): Marital Desolation and the Evaluation of Everyday Life in Old Age. *Journal of Marriage and Family*, 36, č. 1, s. 107–113.
- Hägerstrand, T. (1970): What about People in Regional Science? *Papers in Regional Science*, 24, č. 1, s. 7–21.
- Hägerstrand, T. (1982): Diorama, path and project. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 73, č. 6, s. 323–339.
- Halfacree, K. H. (1993): Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 9, č. 1, s. 23–37.
- Halfacree, K. H. (1995): Talking about rurality: Social representation of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*, 11, č. 1, s. 11–20.
- Hall, S. (2003): The Work of Representation. In: Hall, S. (ed.): *Representation. Cultural representations and Signifying Practices*. SAGE Publication Ltd., London, s. 13–74.
- Hallin, P. O. (1991): New paths for time-geography? *Geografiska Annaler*, 73 B, č. 3, s. 199–207.
- Hampl, M. (2002): Regionální organizace společnosti: principy a problémy studia. *Geografie*, 107, č. 4., s. 333–348.
- Hampl, M. (2007): Regionální diferenciacie současného socioekonomického vývoje v České republice. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 43, č.5, s. 889–910.
- Hanham, R. Q. (1976): Factorial ecology in space and time: an alternative method. *Environment and Planning A*, 8, č. 7, s. 823–828.
- Hanson, S. (2009): Mobility. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 467–468.
- Hanson, S., Hanson, P. (1993): The Geography of Everyday Life. In: Gärling, T., Golledge, R. G.: *Behavior and Environment: Psychological and Geographical Approaches*. Elsevier, Amsterdam, s. 249–269.
- Hanson, S., Pratt, G. (1995): *Gender, Work and Space*. Routledge, London.

- Harb, Z., Bessaiso, E. (2006): British Arab Muslim Audiences and Television after September 11. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, č. 6, s. 1063–1076.
- Harvey, D. (1969): *Explanation in Geography*. Arnold, London.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge/Oxford.
- Harvey, D. (1996): *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2008): The Right to the City. *New Left Review*, 53, September–October 2008, s. 23–40.
- Highmore, B. ed. (2002a): *The Everyday Life Reader*. Routledge, London.
- Highmore, B. (2002b): *Everyday Life and Cultural Theory. The Introduction*. Routledge, London.
- Holloway, J., Kneale, J. (2000): Mikhail Bakhtin: dialogics of space. In: Crang, M, Thrift, N. (eds.): *Thinking space*. Routledge, London, s. 71–88.
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001): *People and Place: The Extraordinary Geographies of Everyday Life*. Pearson Education, Harlow.
- Holloway, S. L. (2005): Articulating Otherness? White rural residents talk about Gypsy-Travellers. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, č. 3, s. 351–367.
- Hopkins, P., Pain, R. (2007): Geographies of age: thinking relationally. *Area*, 39, č. 3, s. 287–294.
- Horton, F. E., Reynolds, D. R. (1971): Action space differentials in cities. In: McConnell, H., Yaseen, D. (eds.): *Perspectives in geography: Models of spatial interaction*. Northern Illinois University Press, DeKalb, s. 83–102.
- Hubbard, P. (2008): Here, there, everywhere: the ubiquitous geographies of heteronormativity. *Geography Compass*, 2, č. 3, s. 640–658.
- Ira, V. (2001): Geografia času: Prístup, základné koncepty a aplikácie. *Geografický časopis*, 53, č. 3, s. 231–245.
- Jacobs, J. (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin, Harmondsworth.
- Jandourek, J. (2007): *Sociologický slovník*. Portál, Praha.
- Janelle, D. G. (1968): Central Place Development in Time-Use Framework. *The Professional Geographer*, 20, č. 1, s. 5–10.
- Jarvis, H. (2005): Moving to London time, household co-ordination and the infrastructure of everyday life. *Time & Society*, 14, č. 1, s. 134–154.
- Jayne, M. (2006): *Cities and Consumption*. Routledge, New York.
- Johnston, R. J., Gregory, D., Smith, D. M. (1994): *The Dictionary of Human Geography*. Third edition. Blackwell, Oxford a Cambridge.
- Kamiya, H. (1999): Day care services and activity patterns of women in Japan. *Geojournal*, 48, č. 3, s. 207–215.

- Katz, C. (2009): Social Systems: Thinking about Society, Identity, Power and Resistance. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key Concepts in Geography*. SAGE Publications Ltd., London, s. 236–250.
- Kaufmann, V., Bergman, M. M., Joye, D. (2004): Motility: Mobility as Capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28, č. 4, s. 745–756.
- Keen, E. (1972): *Psychology and the New Consciousness*. Cole Publishing Company, Monterey.
- Kirk, W. (1963): Problems of Geography. *Geography*, 48, č. 4, s. 357–371.
- Klis, M., Mulder, C. H. (2008): Beyond the trailing spouse: the commuter partnership as an alternative to family migration. *Journal of Housing and the Built Environment*, 23, č. 1, s. 1–19.
- Kofroň, J. (2012): Geografie fragmentovaná jako geografie úspěšná? Postmoderní sen noci ostravské. *Informace ČGS*, 31, č. 1, s. 1–10.
- Kwan, M. (1999a): Gender, the Home-Work Link and Space-Time Patterns of Nonemployment Activities. *Economic Geography*, 75, č. 4, s. 370–394.
- Kwan, M. (1999b): Gender and Individual Access to Urban Opportunities: A Study Using Space-Time Measures. *The Professional Geographer*, 51, č. 2, s. 211–227.
- Kwan, M. (2002): Time, Information Technologies, and the Geographies of Everyday Life. *Urban Geography*, 23, č. 5, s. 471–482.
- Lareau, A. (2000): Social Class and the Daily Lives of Children: A Study from the United States. *Childhood*, 7, č. 2, s. 155–171.
- Latour, B. (2008): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, New York.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (2004 [1992]): *Rhythmanalysis*. Continuum, London/New York.
- Lenntorp, B. (1999): Time-geography – at the end of its beginning. *GeoJournal*, 48, č.3, s. 155–158.
- Len-Rios, M. E., Rodgers, S., Thorson, E., Yoon, D. (2005): Representation of Women in News and Photos: Comparing Content to Perceptions. *Journal of Communication*, 55, č. 1, s. 152–168.
- Ley, D. (1983): *A Social Geography of the City*. Harper & Row Publishers, New York.
- Loges, W. E., Jung, J. Y. (2001): Exploring the Digital Divide. Internet Connectedness and Age. *Communication Research*, 28, č. 4, s. 536–562.
- Lynch, K. (1960): *The image of the city*. MIT Press, Cambridge.
- Massey, D. (1997): Global Sense of Place. In: Barnes, T, Gregory, D. (eds.): *Reading Human Geography*. Arnold, London, s. 315–323.
- Massey, D. (1999): Space-Time, "Science" and the Relationship between Physical Geography and Human Geography. *Transactions of Institute of British Geographers, New Series*, 24, č. 3, 261–276.

- Massey, D. (2005): *For Space*. SAGE Publications Ltd., London.
- May, J., Thrift, N. (2001): Introduction. In: May, J., Thrift, N. (eds.): *Timespace: Geographies of temporality*. Routledge, London, New York.
- Meentemeyer, V. (1989): Geographical perspectives of space, time, and scale. *Landscape Ecology*, 3, č. 3–4, s. 163–174.
- Merleau-Ponty, M. (2004[1964]): *Svět vnímání*. Oikoymenh, Praha.
- Merrifield, A. (1999): The Extraordinary Voyages of Ed Soja: Inside the "Trialectics of Spatiality". *Annals of the Association of American Geographers*, 89, č. 2, s. 345–347.
- Metz, D. H. (2000): Mobility of older people and their quality of life. *Transport Policy*, 7, č. 2, s. 149–152.
- Michelson, W. (2005): *Time Use: Expanding Explanation in the Social Sciences*. Paradigm Publishers, Boulder CO.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford Press, New York.
- Mulíček, O., Osman, R., Seidenglanz, D. (2010): Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno. In: Ferenčuhová, S., Galčanová, L., Vacková, B. (eds.): *Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 195–220.
- Mulíček, O., Osman, R., Seidenglanz, D. (2011): Městská chronopolis. In: Vacková, B., Galčanová, L., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 13–42.
- Murdych, Z. (1966): Centrum Prahy jako bydliště a pracoviště. *Sborník ČSSZ*, 71, č. 3, s. 231–250.
- Murdych, Z. (1980), Mapa hustoty pěší dopravy v centru města. *Sborník ČSGS*, 85, č. 4, s. 325–327.
- Musil, J. (2006): Regionální a místní formy sociálního vyloučení a jak jim čelit – problém vnitřních periferií v České republice. In: Sirovátka, T. (ed.): *Sociální vyloučení a sociální politika*. Masarykova univerzita/Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Brno/Praha, s. 25–40.
- Musil, J., Müller, J. (2006): *Vnitřní periferie České republiky, sociální soudržnost a sociální vyloučení*. CESES FSV UK, Praha.
- Musil, J., Müller, J. (2008): Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 44, č. 2, s. 321–348.
- Norberg-Schulz, C. (1994): *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Odeon, Praha.
- Novák, J. (2004): *Časoprostorová mobilita obyvatel a strukturované prostředí metropolitní oblasti*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.

- Novák, J. (2010): *Lokalizační data mobilních telefonů: možnosti využití v geografickém výzkumu*. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Novák, J. (2011): Nedenní dojížd'ka. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 61–64.
- Novák, J., Čermák, Z., Ouředníček, M. (2011): Migrace. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 87–102.
- Novák, J., Sýkora, L. (2007): A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area. *Geografiska Annaler*, 89B, č. 2, s. 147–168.
- Osman, R. (2010): *Behaviorální a humanistická konceptualizace lidské teritoriality. Rigorózní práce*. Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Brno.
- Osman, R. (2012): Prostorová orientace a specifika prostorových rozhodnutí osob s pohybovým omezením. In: Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (eds.): *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 77–98.
- Ouředníček, M. (2002): *Urbanizační procesy obyvatelstva v Pražském městském regionu*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Ouředníček, M. (2008): *Mobilita ve městě. Evropské město – webový portál zaměřený na integraci v městském prostoru*. Staženo 17.7.2012. Dostupné z http://www.evropskemesto.cz/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=210
- Ouředníček, M. (2011): Nová sociálně prostorová diferenciacie v České republice: přístupy k výzkumu a situace v urbánním prostředí. *Sborník příspěvků z konference „Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*, Sociologický ústav SAV, Bratislava, s. 55–77.
- Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (2011): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha.
- Pahl, E. R. (1970): *Whose city? And other Essays on Sociology and Planning*, Longmans, London.
- Panelli, R. (2004): *Social Geographies: From Difference to Action*. SAGE Publication Ltd., London.
- Parkes, D., Thrift, N. (1975): Timing space and spacing time. *Environment and Planning A*, 7, č. 6, s. 651–670.
- Parkes, D., Thrift, N. (1980): *Times, Spaces and Places. A Chronogeographic Perspective*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Pelcová, N. (2009): Problém tělesnosti a intersubjektivitu u Merleau-Pontyho a jejich význam pro porozumění fenoménu výchovy. *Paideia: Philosophical E-Journal of Charles University*, VI, č. 3–4, s. 1–7.
- Petrusek, M. a kol. autorů (1996): *Velký sociologický slovník*. Karolinum, Praha.

- Petrusek, M. (2003): Anthony Giddens – teoretik strukturace a modernity. Doslov. In: Giddens, A.: *Důsledky modernity*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- Phillips, D., Davis, C., Ratcliffe, P. (2007): British Asian narratives of urban space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32, č. 2, s. 217–234.
- Pinder, D. (2009): Everyday life. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 223–225.
- Pitoňák, M. (2011): *Queer geografie Česka: heteronormativita prostoru*. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Plane, D. A. (1981): The geography of urban commuting fields: some empirical evidence from England. *The Professional Geographer*, 33, č. 2, s. 182–188.
- Porteous, J. D. (1977): *Environment and Behavior, planning and everyday urban life*. Addison-Wesley, Boston.
- Pospíšilová, L. (2007): *Skutečné obyvatelstvo centra Prahy a každodenní život v jeho lokalitách*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Pospíšilová, L. (2012a): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): *Sociální proměny pražských čtvrtí*. Academia, Praha, s. 136–158.
- Pospíšilová, L. (2012b): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbání geografii. *Geografie*. (v redakci)
- Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Vacková, B., Galčanová, L., Ferenčuhová, S. (eds.): *Třetí město*. Nakladatelství Pavel Mervart, Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 99–132.
- Pratt, A. C. (1991): Discourses of locality. *Environment and Planning A*, 23, č. 2, s. 257–266.
- Pratt, G., Hanson, S. (1991): Time, Space and the Occupational Segregation of Women: a Critique of Human Capital Theory. *Geoforum*, 22, č. 2, s. 149–157.
- Pratt, G. (2009): Heteronormativity. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 5th edition. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, s. 329–330.
- Pred, A. (1977): The Choreography of Existence: Comments on Hägerstrand's Time-Geography and Its Usefulness. *Economic Geography*, 53, č. 2, s. 207–221.
- Pred, A. (1981): Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life. *Geografiska Annaler B: Human Geography*, 63, č. 1, s. 5–22.
- Pred, A. (1984): Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74, č. 2, s. 279–297.

- Puldová, P. (2011): Věková struktura. In: Ouředníček M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Karolinum, Praha, s. 19–25.
- Puldová, P., Ouředníček, M. (2006): Změny sociálního prostředí v zázemí Prahy jako důsledek procesu suburbanizace. In: Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 128-142.
- Reckwitz, A. (2002): Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5, č. 2, s. 243–263.
- Relph, E. (1976): *Place and Placelessness*. Pion, London.
- Rodaway, P. (1994): *Sensuous Geographies: Body, sense and place*. Routledge, London.
- Rose, C. (1980): Human Geography as Text Interpretation. In: Buttner, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 123–134.
- Rose, G. (2007): *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. SAGE Publication Ltd., London. (1. vydání 2001).
- Rowles, D. G. (1980): Toward a Geography of Growing Old. In: Buttner, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 55–72.
- Roy, K. M., Tubbs, C. Y., Burton, L. M. (2004): Don't Have No Time: Daily Rhythms and the Organization of Time for Low-Income Families. *Family Relations*, 53, č. 2, s. 168–178.
- Schatzki, R. T. (1996): *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schatzki, R. T. (2001): Introduction: practice theory. In: Schatzki, T. R., Cetina, K. K., Savigny, E. (eds.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London and New York, s. 10–23.
- Schnore, L. F. (1954): The Separation of Home and Work: A Problem for Human Ecology. *Social Forces*, 32, č. 4, s. 336–343.
- Schütz, A. (1967 [1932]): *The Phenomenology of the Social World*. Northwestern University Press, Evanston.
- Schwanen, T., Dieleman, F. M., Dijst, M. (2001): Travel behaviour in Dutch monocentric and policentric urban systems. *Journal of Transport Geography*, 9, č. 3, s. 173–186.
- Seamon, D. (1979): *A geography of the lifeworld: movement, rest and encounter*. Croom Helm, London.
- Seamon, D. (1980): Body-Subject, Time-Space Routines and Place Ballets. In: Buttner, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 148–165.
- Seamon, D., Nordin, C. (1980): Market Place as Place Ballet: A Swedish Example. *Landscape*, 1980, č. 24, s. 35–41.

- Shakespeare, T. (1994): Cultural Representation of Disabled People: Dustbins for Disavowal? *Disability & Society*, 9, č. 3, s. 283–299.
- Sibley, D. (1995): *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. Routledge, London.
- Simonsen, K. (2007): Practice, Spatiality and Embodied Emotions: An Outline of a Geography of Practice. *Human Affairs*, 17, č. 2, s. 168–181.
- Smith, V. (1997): New Forms of Work Organization. *Annual Review of Sociology*, 23, č. 1, s. 315–339.
- Soja, E. W. (1980): The Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70, č. 2, s. 207–225.
- Soja, E. W. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell Publishers Inc., Cambridge.
- Sokol, J. (2004): *Čas a rytmus*. Oikoymenh, Praha.
- Spiekermann, K., Wegener, M. (1994): The shrinking continent: new time – space maps Europe. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 21, č. 6, s. 653–673.
- Stevens, Q. (2006): The shape of urban experience: a reevaluation of Lynch's five elements. *Environment and planning B: Planning & Design*, 33, č. 6, s. 803–823.
- Stinson, L. L. (1999): Measuring How People Spend Their Time: A Time-Use Survey Design. *Monthly Labor Review*, 122, č. 8, s. 12–19.
- Suša, O. (2010): *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: Diagnóza a analýza*. Nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR, Praha.
- Swidler, A. (2001): What anchors cultural practices. In: Schatzki, T. R., Cetina, K. K., Savigny, E. (eds.): *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Routledge, London and New York, s. 83–101.
- Špačková, P. (2011): *Sociální prostředí a lokální komunity: město, suburbium, venkov*. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 34 s. + příložené články.
- Šubrt, J., Balon, J. (2010): *Soudobá sociologická teorie*. Grada Publishing, Praha.
- Šustrová, K., Šimon, M. (2011): Opuštění městského způsobu života? Analýza vybraných aspektů migrace na venkov. In: Temelová, J., Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (eds.): *Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života*. Aleš Čeněk, Plzeň, s. 99–121.
- Temelová, J., Novák, J., (2011): Daily Street Life in Transforming Inner City of Prague: Visual Experience of Socio-spatial Differentiation and Temporal Rhythms. *Visual Studies*, 26, č. 3, s. 213–228.
- Temelová, J., Novák, J., Pospíšilová, L., Dvořáková, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 43, č. 4, s. 831–858.
- Thrift, N. J. (1977): *An introduction to time-geography*. Geo Abstracts, Norwich.

- Thrift, N. J. (1983): On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1, č. 1, s. 23–57.
- Thrift, N. J. (1996): *Spatial Formation*. SAGE Publications, London.
- Thrift, N. J. (2007): *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. Routledge, London.
- Tremblay, M. (2006): The Substantive Representation of Women and PR: Some Reflection on the Role of Surrogate Representation and Critical Mass. *Politics & Gender*, 2, č. 4, s. 502–511.
- Tuan, Y. F. (1975): Images and Mental Maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65, č. 2, s. 205–213.
- Tuan, Y. F. (1977): *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Tuan, Y. F. (1995): *Passing Strange and Wonderful: Aesthetics, Nature, and Culture*. Kodansha America, Inc., New York.
- Turkle, S. (1999): Cyberspace and Identity. *Contemporary Sociology*, 28, č. 6, s. 643–648.
- Urry, J. (1989): Sociology and geography. In: Peet, R, Thrift, N. (eds.): *New models in geography: The political-economy perspective*. Unwin Hyman Ltd., London, s. 295–317.
- Urry, J. (1995): *Consuming city*. Routledge. London.
- Valentine, G. (2001): *Social Geographies: Space and Society*. Pearson Education, Harlow.
- Valentine, G., Holloway, S. L. (2002): Cyberkids? Exploring Children's Identities and Social Networks in On-Line and Off-Line Worlds. *Annals of the Association of American Geographers*, 92, č. 2, s. 302–319.
- Van Dijk, T. A. (1997): Discourse as Interaction in Society. In: van Dijk, T. A. (ed.): *Discourse as Interaction in Society*. SAGE Publication Ltd, London, s. 1–37.
- Van Dijk, T. A. (2008): *Discourse and Power*. Palgrave Macmillan, New York.
- Varela, F. J., Thompson, E., Rosch, E. (1993): *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. MIT Press, Cambridge.
- Vilhelmson, B. (1999): Daily mobility and the use of time for different activities. The Case of Sweden. *Geojournal*, 48, č. 3, s. 175–185.
- Vilhelmson, B. (2007): The Use of the Car – Mobility Dependencies of Urban Everyday Life. In: Gärling, T., Steg, L. (eds.): *Threats to the Quality of Urban Life from Car Traffic: Problems, Causes and Solutions*. Elsevier, Amsterdam, s. 145–164.
- Wallace, C. (2003): Work Flexibility in Eight European Countries: A Cross-national Comparison. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 39, č. 6, s. 773–794.
- Wallerstein, I. (1998): The time of space and the space of time: the future of social science. *Political Geography*, 17, č. 1, s. 71–82.
- Whyte, W. H. (2001): *The Social Life of Small Urban Spaces*. Project for Public Spaces, New York.

Young, M., Willmott, P. (1992 [1957]): *Family and Kinship in East London*. University of California Press, Berkeley.

Yu, H., Shaw, S. L. (2007): Revisiting Hägerstrand's time-geographic framework for individual activities in the age of instant access. In: Miller, H. J. (ed.): *Societies and Cities in the Age of Instant Access*. Springer, Dordrecht, s. 103–118.

Zandvliet, R., Dijst, M. (2005): Research note – The Ebb And Flow of Temporary Populations: The Dimensions of Spatial-Temporal Distributions of Daytime Visitors in the Netherlands. *Urban Geography*, 26, č. 4, s. 353–364.

SOUBOR PUBLIKOVANÝCH TEXTŮ

POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Časové proměny městských lokalit – koncept rytmu místa v urbánní geografii. Geografie. (v redakci)

POSPÍŠILOVÁ, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.

POSPÍŠILOVÁ, L., OUŘEDNÍČEK, M. (2011): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec/Brno, s. 99–132.

TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J., POSPÍŠILOVÁ, L., DVOŘÁKOVÁ, N. (2011): Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách. Sociologický časopis, 43, č. 4, s. 831–858.

Časové proměny městských lokalit: koncept rytmu místa v urbánní geografii

Abstrakt

Teoreticky zaměřený příspěvek využívá prostředí města k přiblížení dosud poměrně málo diskutovaného konceptu rytmu místa. Navazuje na humanistické pojetí místa a Lefebvrovu analýzu rytmů, které dále rozvádí v propojení s časovostí a otevřeností lokalit a vzájemným ovlivňováním člověka a prostředí. V reakci na několik soudobých přístupů k výzkumu městských lokalit představuje dynamický pohled na město a jeho obyvatele a časovou dimenzi do studia lokalit přidává v podobě opakujících se rytmů různého typu, délky, cyklu a frekvence opakování. Jedinečná kombinace těchto rytmů spolu s odlišnými schopnostmi lidských jedinců tyto rytmy vnímat a posuzovat se podílí na specifickém charakteru místa. Kromě diskuze konceptu rytmu místa je v příspěvku také představeno několik odlišných přístupů k empirickému sledování rytmu a metody, které lze ve výzkumu využít.

Klíčová slova: rytmus – místo – městské lokality – cyklický a lineární čas – časové proměny

Úvod

Tradiční přístupy urbánní geografie zaměřené na hodnocení sociálně prostorové struktury především na základě charakteristik (trvale) bydlícího obyvatelstva stále zaujímají, i přes posun od výhradně pozitivistických přístupů, významné místo ve výzkumu post-socialistického města. Městské proměny jsou nepochybně spojeny se změnami struktury bydlícího obyvatelstva vycházejícími ze socio-demografického vývoje jednotlivých částí města nebo migračních procesů. Otevřenost města a jeho funkční různorodost na jedné straně a diverzifikace životních stylů spolu s vysokou denní mobilitou obyvatel na straně druhé však vybízí k položení otázky, do jaké míry postačuje tato znalost k pochopení recentních městských procesů a fungování městského systému. Řada lokalit například zcela postrádá residenční funkci a na mapách sociálně prostorové diferenciaci jsou vyobrazeny jako prázdné. Jsou tedy pro sociálního vědce nezajímavé? V současném výzkumu města a městských lokalit se uplatňuje několik směrů, které se snaží tento jednostranný pohled na městskou diferenciaci překonat. Upozorňují na možnou odlišnost dvou lokalit s totožným demografickým, etnickým či sociálně ekonomickým složením bydlícího obyvatelstva, které se za použití tradičních metod jeví jako identické. S vědomím existence více takovýchto

směru bych ráda jmenovala tři, které jsou inspirativní pro koncept rytmu místa v urbání geografii.

(1) Širší definici sociálního prostředí představují Puldová a Ouředníček (Ouředníček, 2002; Puldová, Ouředníček 2006; Špačková 2011), když k hodnocení sociální struktury lokalit přidávají další (měkké) charakteristiky jako např. stupeň sociální soudržnosti, charakter vztahů, participaci nebo stabilitu, které lze souhrnně nazvat sociálním klimatem. Sociální prostředí může být utvářeno nejen obyvatelstvem bydlícím ale i dočasně přítomným (Ouředníček 2011; Špačková 2011) a jako takové se proměňuje nejen v dlouhodobém pohledu, ale i např. během jednoho dne. Sociální klima jako doplňující dimenze sociální struktury potom dokáže osvětlit jevy nebo procesy související s proměnami chování či charakteru vztahů, které by při hodnocení změn sociální struktury zůstaly nevysvětleny (např. pocity bezpečí či naopak ohrožení obyvatel lokality, které se mohou v průběhu dne měnit). Velmi blízkým konceptem, z nějž zmiňovaní autoři také vychází, je koncept sociálního prostoru, kterým jsou označovány hierarchicky organizované a v čase se proměňující prostory, v rámci kterých se lidé pohybují a interagují s ostatními (např. Chombart de Lauwe cit. in Buttner 1969). Sociální prostor však na rozdíl od sociálního prostředí není přímo vztahován k fyzicky ukotvenému prostoru (Špačková 2011).

(2) Při studiu lokalit s převahou jiné než residenční funkce se jeví zásadní rozlišovat mezi trvale bydlícím a dočasně přítomným obyvatelstvem (či denním a nočním), které se obvykle svou strukturou, chováním, preferencemi atp. odlišují. Na důležitost zahrnutí přítomného obyvatelstva do výzkumu města upozornili v USA již v 50. letech (Foley 1954, Schmitt 1956), dnes probíhají snahy o jeho zachycení v mnoha zemích především prostřednictvím národních statistických úřadů či specializovaných agentur. Územní záběr je zpravidla větší než jedna nebo více lokalit, studie se soustřeďují na celá města nebo i státy, což je podmíněno jejich praktickým využitím ale i dostupností statistických dat a jejich nižší reliabilitou v malých územních jednotkách. V České republice existují prozatím pouze dvě studie (výzkumné zprávy) zaměřené na Prahu, které, i přes vysoký zájem veřejné správy i akademické obce o tuto problematiku, nebyly nikdy vydány (Čermák a kol., 1995; Burcin a kol., 2008). O odhad počtu faktického obyvatelstva v historickém centru Prahy se pokusili také Murdych (1966) a později Pospíšilová (2007).

(3) Jiné přístupy na lokalitu nahlíží jako na místo se specifickou atmosférou, která vychází z individuálních pocitů vyvolaných prostředím. Místa, která dokážou v člověku probudit pocity jedinečnosti, mají svého „ducha“ neboli „genia“. Protože je vztah člověka k určitému místu subjektivní, je genius loci (duch místa) těžko objektivně popsatelný. Nejčastěji je pojem spojován s prvky přírodní a kulturní krajiny (Norberg-Schulz 1994, Cílek 2010) a jsou na něj vázány diskuze o důležitosti plánování měst a krajiny v souladu s okolím a lidskými potřebami, tak aby architektura ducha místa podporovala, nikoliv ničila (Day, Horný 2004). V tomto bodě dochází k prolínání chápání městské architektury a lidských aktivit a uvědomování si vlivu fyzických prvků a jejich uspořádání na využívání a vnímání městského prostoru (Gehl 2000, Whyte 2001). Důležitým přínosem urbánních geografů je pak diskuze vztahu fyzického prostředí – funkční využití – struktura uživatelů a aktivit (např. Temelová 2009).

Všechny tyto směry překonávají tradiční popisné přístupy urbánní geografie posunem výzkumu dále za studium sociálně prostorové struktury. Přesto jim ale schází aspekt, který je pro dnešní dynamická města zásadní, a tím je časová dimenze a především kontinuální proměnlivost v průběhu dne, týdne, měsíce. Rytmus místa úzce souvisí se všemi uvedenými přístupy, které se v současné době ať už více či méně rozvíjí v české sociální geografii, vzájemně je propojuje a obohacuje o dynamický pohled. Sledování přítomného obyvatelstva upozornilo na nezpochybnitelný vliv uživatelů území na jeho rozvoj, čísla vyjadřující celkový počet jednotlivých skupin obyvatel, i když v rozlišení na denní a noční, však neřeknou nic o fluktuaci a proměnlivosti během dne. Při zahrnutí časové dimenze může ale znalost přítomného obyvatelstva přispět k bližšímu poznání sociálního klimatu i atmosféry místa. Sociální klima v lokalitách není konstantní, ale naopak dochází k jeho proměnám s měnící se strukturou uživatelů území a s prolínáním odlišných sociálních prostorů, a rovněž atmosféra v místě se neproměňuje pouze v dlouhodobém horizontu v souvislosti s přeměnami krajiny, ale existují také krátkodobé cykly vztahující se k odlišným způsobům trávení času, využívání prostoru, charakteru aktivit atp. v průběhu jednoho dne.

Koncept rytmu místa není konceptem novým, naopak sledování časové proměnlivosti lokalit během dne doprovází geografické myšlení již desítky let. Protože se však jedná o koncept velmi těžko uchopitelný, nedostal se zatím dále než k několika relativně málo provázaným teoretickým diskuzím a ještě méně empirickým studiím, i když v posledních letech bylo

publikováno hned několik prací na toto téma dokonce i v České republice. Cílem tohoto příspěvku je podat ucelenější přehled o literatuře věnované rytmu místa a diskutovat koncept v propojení s konceptem místa, přičemž nevychází z jedné teoretické školy, ale využívá přístupů časoprostorové geografie, humanistické geografie, strukturalismu a každodennosti. Na příkladu již realizovaných empirických studií dále ukazuje a diskutuje možné metodologické uchopení konceptu.

Místo – člověk – identita

Dříve než se dostaneme k diskuzi konceptu rytmu místa v urbánní geografii, považuji za nezbytné alespoň ve stručnosti představit vybrané přístupy k chápání „místa“ (z angl. place), které jsou důležité pro pochopení organizace místa pomocí rytmů¹. Jedná se o přístup fenomenologicko-existencionální větve humanistických geografů (Tuan 1977, Relph 1976, Vávra 2010) a navazující diskuze nad časovou proměnlivostí (Buttimer 1976, Seamon 1980, Pred, 1984, Thrift 1983) a otevřeností míst (např. Massey 1997).

Humanističtí geografové jako Tuan (1977, 1979), Relph (1976) a Buttimer (1976) spojují místo s lidskými zkušenostmi a percepcí. Okolnosti, za kterých se část prostoru stane místem, diskutuje např. Tuan (1977) a udává, že je to tehdy, když je člověkem poznána a je jí přisouzen určitý význam. Místa jsou tedy prostory s významem, se kterými jsou lidé spjati (Cresswell 2004). Důležitým termínem, se kterým humanističtí geografové při výkladu místa operují je identita. Lynch (1972) definuje identitu místa jako to, co mu poskytuje jeho individualitu nebo rozdílnost od ostatních míst a slouží pro jeho rozeznání od ostatních celků. Protože však každý jedinec může určitému místu vědomě či nevědomě přidělit odlišnou identitu, jednotná identita místa neexistuje (Relph 1976). Identita je dána zkušenostmi s místy, které jsou ovlivňovány a zároveň ovlivňují naši zkušenost s místy (Relph 1976).

Humanistická explanace místa dnes čelí značné kritice, jejím jednoznačným přínosem je však odlišení místa od pouhé části prostoru a upozornění na jevy, které identitu místa vytváří. Podle Relpha (1976) se místo skládá ze tří základních složek, které jsou vzájemně provázané a spolu dohromady tvoří identitu místa: (1) fyzické uspořádání, jak ho vidíme např. na ortofotomapách nebo fotografiích, (2) lidské aktivity, které úzce souvisí s funkcemi lokality a

¹ Proměnu chápání místa s vývojem geografického myšlení popisuje např. Cresswell (2004) nebo Matlovič (2006, 2007)

(3) významy, které mohou vycházet z fyzické podoby i aktivit, ale jsou definovány intencemi, zkušenostmi a úhly pohledu každého člověka. Kromě těchto tří komponent podílejících se na identitě místa zmiňuje Relph (1976) ještě pojem „genius loci“ (také „sense of place“ nebo „spirit of place“), který je dán architektonickou podobou místa, funkcemi a sociálními aktivitami, ale od prostého součtu toho všeho se liší a se změnami v komponentech identity genius loci nezaniká (Relph 1976). Seamon (2011) pak genius loci zařazuje jako jednu z dimenzí místa k materiálnímu zázemí a lidem a jejich aktivitám a identitu místa vidí pouze jako jeden ze šesti možných způsobů, jak se tyto dimenze zapojují do vztahu místa a lidského života. Agnew (1987, cit. in Cresswell 2004 a Vávra 2010) přidává ještě jiné hledisko chápání místa, které se skrývá pod termínem „locale“ (stejný termín užívá také Giddens 1984) neboli dějiště (český překlad Vávra 2010) – materiálním zázemím pro utváření sociálních vztahů vázaným na každodenní aktivity a role ve společnosti. Dějiště lze chápat jako materiální zázemí nutné pro uvědomování si místa, které však nemusí být pevně ukotveno v prostoru (ale k prostoru se vztahuje), a zároveň sociální prostor tvořený každodenními interakcemi. Člověk je ve svém každodenním životě součástí několika dějišť, která se mohou částečně prolínat.

Posun v porozumění místu humanistickými geografiy přináší Buttimer (1976) a Seamon (1980), podle nichž je místo organickým celkem, jehož jedinečnost vzniká propojením lidského pohybu, fyzického prostoru a času. Odklání se tak od termínů jako je stabilita nebo zakořeněnost, které jsou charakteristické pro místo v tradičních humanistických koncepcích, a namísto toho vyzdvihují každodenní život míst utvářený skrze každodenní život lidí, a proto chápou místo jako neustále se proměňující. Tímto pohledem se přibližují dalším autorům jako např. Pred (1984) nebo Thrift (1983) kteří také zdůrazňují „neukončenost“ místa, ale na rozdíl od humanistických geografů zohledňují omezení (*constraints*) lidského chování, když místo vidí jako výsledek interakce struktur a aktérů (Cresswell 2002).

Humanističtí geografové upozorněním na subjektivní dimenzi místa započali diskuzi o podstatě utváření identity místa v lidské mysli a položili tak základ pozdějšímu chápání místa jako prostoru, který není pouze fyzickými a sociálními strukturami, ale křížovatkou každodenních interakcí. Buttimer (1976) nebo Seamon (1980) upozornili na propojení místa s časem a proměňující se vazby uvnitř místa, stále však pokládali místo za ohraničené území. Doreen Massey naopak místo popisuje jako otevřené, neustále se proměňující a utvářené

vnějšími procesy (Creswell 2004). Místo je tedy podle Massey součástí širšího prostředí propojeného se svým okolím vazbami v podobě pohybů a toků různého druhu (Massey 1997).

Rytmus urbánních lokalit

Na rytmus jako jeden z časových aspektů prostorového rozmístění obyvatelstva upozornila na základě přednášek McKenzieho, Hawleyho a Steinera v roce 1943 Gladys Engel-Frish. Do té doby se časová dimenze při studiu lidského prostředí omezovala na dlouhodobé změny v rozmístění obyvatel a krátkodobé cyklické proměny prostředí byly opomíjeny. Engel-Frish (1943) upozorňuje na chybějící teoretické diskuze i empirické studie zaměřené na denní a týdenní pohyby jednotlivců, které se odráží v rytmicky se proměňujícím využívání lokality. Novým dynamickým pohledem na organizaci lidských aktivit poukazuje na krátkodobě a opakovaně měnící se prostředí, čímž přináší do studia lokalit nový rozměr.

Městský život bývá v kontrastu s životem venkovským již tradičně spojován s mobilitou, rychlostí, množstvím aktivit a interakcí (např. Tönnies 1887, Wirth 1938) a není proto překvapivé, že k prvnímu uvědomování si časovosti míst docházelo v dynamicky se proměňujících městských lokalitách. Předchůdci snah o nalézání rytmického řádu v každodenním životě lokalit přirovnávají dění v městských ulicích k tanci (Jacobs 1965) nebo baletu (Seamon 1980). Lidé, čas a prostor se prostřednictvím nevědomých ale dobře koordinovaných pohybů propojují v jedinečný organický celek (Seamon 1980). Jacobs i Seamon si všímají i nepatrných pohybů v daném prostředí, jejichž souhra utváří specifickou v čase se proměňující podobu místa.

Každá lokalita i každý den v ní jsou jedinečné a ani tanec daného okamžiku se již identicky znovu nezopakuje. Rytmus je však na opakovatelnosti a pravidelnosti založen (Sokol 2004) a rovněž náš každodenní život, sociální vazby i vnímání specifického charakteru místa vychází z pocitu stability a jistoty daném pravidelností. Proto, byť většinou nevědomě, hledáme v životě, vztazích i místech rytmy, které ačkoli nejsou absolutní, tvoří podstatu utváření vazeb různého charakteru. Rytmy ulice dlouhodobě pozoroval z okna svého bytu v centru Paříže H. Lefebvre. Popsal nespočetně různorodých rytmů, které nelze spolehlivě zachytit ani fotoaparátem ani kamerou, od rytmů patřících k lidskému tělu, přes pohyby aut a lidí až po rytmy stromů a rostlin (Lefebvre 2004). Rytmy tedy nejsou vnímány pouze vizuálně, ale i ostatními smysly, což dobře vystihl Allen (1999:56) popisující rytmy jako „vše od

pravidelných příchodů a pohybů lidí k mnoha opakujícím se aktivitám, zvukům a vůním, které dávají lidem, kteří ve městě bydlí a pracují, pocítit čas a místo“.

Sledování rytmu tedy není pouhým přidáním časové dimenze do studia lokalit, ale jde o snahu o zachycení jedinečné atmosféry lokality skrze rytmicitu interakcí materiálních a sociálních jevů. V pracích humanistických geografů se setkáváme též s „místy“, který žádný význam (ani atmosféru) nemají, a proto vlastně místy nejsou. Podle Seamona (1980) je balet natolik specifickým jevem, že jej můžeme vidět pouze v některých lokalitách. Oproti tomu svůj specifický rytmus má každá lokalita a přisuzovaný význam je zcela subjektivní.

Otázkou však je, jak rytmy ve zdánlivém chaosu městského života rozeznat, a v tom nám může pomoci diferencovat rytmy v souvislosti s rozlišením dvou typů časů, které provází vývoj každé lokality a rovněž život člověka: (1) lineární čas, který má jasný směr a vytváří vývojové linie (vztahován k člověku a jeho aktivitám) a (2) čas cyklický, který je charakteristický uzavíráním se do různě dlouhých cyklů (vztahován k přírodě) (Lefebvre 2004, Mulíček a kol. 2010). Oba časy se projevují rytmicky a stojí tedy i za základním rozlišením rytmů v lokalitě. Cyklické rytmy se opakují v různě dlouhých cyklech a po určité době vždy znovu začnou. Zatímco některé probíhají v rádech měsíců či let, jiné naopak v rádech dnů, hodin, minut i kratších časových úseků. Stěžejní je úhel sledování, např. výzkum denního rytmu se zaměřuje na plynutí jednoho dne a hledá proto pravidelnosti, které se objevují den za dnem: *ráno je lokalita téměř prázdná, v dopoledních hodinách přichází první lidé ... večer se proměňuje struktura uživatelů* atp. Události, které se objevují v rámci cyklu delšího než jeden den, se pak mohou jevit výjimečnými (např. pravidelné páteční trhy na náměstí) a jejich opakovatelnost se projeví až při sledování delšího časového období, naopak rytmy s cyklem opakování kratším se při sledování denního rytmu projeví, pouze pokud se opakují rovněž v řádu dnů, nebo mohou zůstat zcela stranou našeho zájmu (např. otáčení ručiček hodin na hodinách). Rytmy lineární se opakují necyklicky a jsou jakýmsi „stavebním kamenem“ pro rytmy cyklické. Příkladem lineárních rytmů v lokalitě je pohyb lidí a aut skrze lokalitu, *jeden člověk za druhým, jedno auto následuje druhé*, cyklický rytmus je pak dán pravidelným střídáním zelené, oranžové a červené na semaforech, kdy se chování aut i chodců cyklicky opakuje. Také lineární rytmy od sebe navzájem odlišuje jejich délka a intervaly mezi jednotlivými opakováními (bušení srdce, lidské kroky, odbíjení hodin). Rytmus místa v objektivní rovině je pak dán jedinečnou kombinací mnoha různých rytmů, které tvoří místo konzistentním a poskytují mu stabilitu (Edensor 2010). V tomto bodě se

koncept rytmu místa překrývá s konceptem chronotopu, který pochází z literární vědy a v geografii města byl aplikován Crangem (Holloway, Kneale 2000; Crang 2001), do české geografie jej pak představili Mulíček a kol. (2010). Crang (2001) chronotop definuje jako jednotu místa a času, kde sám čas není jednotný ale naopak je koexistencí mnoha různých časovostí. Skrze kombinaci časovostí je pak místo konkretizováno (Mulíček a kol. 2010).

Ačkoliv se rytmy týkají všech živých i neživých složek městského prostředí, největší měrou se na vytváření rytmů podílejí sami lidé (ať už jsou přímo jejich součástí nebo svou činností rytmy pouze ovlivňují). V souvislosti s lidským pohybem a aktivitami je třeba zmínit časoprostorovou geografii chápající lidi jako opakující se série denních cest přerušovaných časem stráveným ve stanicích (Hägerstrand 1970), která ačkoliv je kritizována za odhlížení od individuality jedince a odosobnění lidského pohybu, ukazuje jak se lidské cesty, instituce a fyzické prostředí propojují v časoprostoru (Edensor 2010). Tím poukazuje na komplexní podmíněnost lidského jednání a poskytuje základ pochopení časové strukturace lokalit a zároveň uvědomění si konkrétních lokalit jako součástí širšího časoprostorového celku. Geografové ovlivnění tímto směrem (např. Parkes, Thrift 1980) spojují rytmus s každodenním lidským pohybem projevujícím se v daných lokalitách dvacetičtyřhodinovými variacemi počtu a složení osob, které ve spojení s aktivitami jedinců vykazují podobnosti mezi jednotlivými dny. Koncept rytmu svou inspirací ve více směrech pak tento základ daný časovými rozdíly v užívání lokality dále obohacuje. Nevnímá tedy místo jako „součet“ chování všech přítomných jedinců, ale jako jedinečný a nezaměnitelný celek. Člověka a jeho pohyb nebere jako základní jednotku rytmu, ale všímá si i dílčích pohybů lidského těla a jejich koordinace a v neposlední řadě nezachycuje pouze koexistenci lidí v jednom místě, ale zajímá se o vzájemné vztahy mezi lidmi a jejich charakter resp. proměňující se sociální klima, které se pak v jednotlivých rytmech zpětně odráží.

Na důležitý diferenciativní faktor městských rytmů upozornili Temelová a Novák (2011) poukázáním na míru vázanosti některých aktivit v lokalitách na konkrétní osoby. Např. lidé, kteří v lokalitě bydlí či pracují, jsou každodenní součástí rytmů a rytmy se vztahují přímo k těmto konkrétním osobám, naopak např. uživatelé služeb jsou spíše anonymní skupinou, která sice také vytváří pravidelné rytmy, ale vztahující se pokaždé k jiným lidem (Temelová, Novák 2011). Tato vlastnost rytmů může být viděna i v ryze subjektivní rovině, kdy některé rytmy/aktivity máme spojené s konkrétními lidmi, zatímco jiné nikoliv a dané místo pak vnímáme v závislosti i na tomto aspektu.

Kromě rytmů, které můžeme pozorovat, slyšet nebo cítit, existují také rytmy, které smysly nevnímáme, ale které mají výrazný rytmizační charakter, patří mezi ně např. otevírací doby obchodů, jízdní řády apod. Jedná se v podstatě o rytmy, které svou podstatou vytvářejí rytmy další. Henri Lefebvre je označil za skryté rytmy neboli „vyskytující se bez toho, aby byly přítomny“ (Lefebvre 1996, cit. in Amin, Thrift 2002). Mulíček a kol. označují takovéto typy rytmů za rytmizátory neboli „kolektivně uznávané, velmi často institucionalizované a především pevné udavače rytmů“ (Mulíček a kol. 2010: 199). Vycházejí přitom z konceptu Parkese a Thrifta z roku 1975, kde jsou časoprostorové body ovlivňující časování aktivit označovány jako „pacemakers“ (Mulíček a kol. 2010). V podstatě se jedná o rozpracování konceptu omezení (*constraints*), který představil Hagerstrand v roce 1970. Rytmizátory se částečně překrývají s omezeními danými autoritami (*authority constraints*), ale nejsou chápány jako omezující jednání člověka či determinující jeho denní režim, ale spíše jako strukturující (rytmizující) každodenní život lidí a lokalit.

Skryté i viditelné rytmy jsou pak ovlivňovány jevy nerytmického charakteru, jako např. zákony či jinými nařízeními, normami danými ve společnosti apod. Příkladem může být např. územní plán města, který determinuje rozmístění funkcí ve městě a tím i rozmístění některých rytmizátorů. Postavením např. nákupního centra v lokalitě pak dojde k proměně některých rytmů a tím i celkového rytmu a charakteru místa. V individuální rovině jsou pak rytmy každodenního života (které však ovlivňují rytmy v lokalitě) ovlivňovány nejen vnějším prostředím, ale také životním stylem, společenskou rolí nebo stadiem životního cyklu (Goodchild, Janelle 1983). Např. narození dítěte výrazně ovlivní každodenní aktivity člověka i jejich časoprostorovou alokaci. Souvislost individuálních rytmů s rytmy místa stejně jako projevy jejich proměn lze pak hledat v míře jedinečnosti, kterou daný člověk pro lokalitu představuje ať už v objektivní či subjektivní rovině.

Rytmus místa je tedy prostorově (nikoliv časově) ohraničeným jevem, který vzniká kombinací dílčích rytmů různého typu, délky, cyklu a frekvence opakování, vztahujících se k lidem a jejich tělu, aktivitám a pohybu, dalším živým organismům, zvukům i materiálními strukturám, a vnímaných lidskými smysly i člověkem neregistrovaných (skryté rytmy, rytmizátory). Jedinečná kombinace rytmů místa a rytmů vlastního života společně s individuální schopností jedince vnímat jen některé rytmy a odlišně posuzovat jejich význam a rychlost pak propůjčuje místu jeho specifický charakter.

Metodické uchopení: jak rytmus místa sledovat?

Pro zkoumání rytmů a jejich detailnější poznání se v angličtině vžil pojem „*rhythmanalysis*“ (analýza rytmů). S pojmem nejprve pracuje Lefebvre (2004) a v roce 2010 jej přebírá a v geografii dále rozvádí Edensor. Tak jako psychoanalytik naslouchá volným asociacím svého pacienta, analytik rytmů poslouchá svět a jeho rytmy – poslouchá čas (Lefebvre 2004). Analýza rytmů v geografii může pomoci pochopení časovosti místa a prostoru a vzájemných vazeb mezi rytmy, každodenním životem a lidskou zkušeností. Podle mého názoru by však neměla končit jen u diskuzí a detailního rozboru časovosti, jak se v mnoha případech stává, ale důležité jsou rovněž empirické studie, které mohou vést k objevování skrytých řádů a pravidel organizace každodenního života a k hlubšímu pochopení fungování nejen městských systémů, ale v podstatě i celé společnosti. Svou roli mohou studie tohoto typu hrát také v aplikovaném výzkumu a napomáhat rozhodování městské samosprávy i dalších organizací působících ve městě.

Z předcházející diskuze je zřejmé, že rytmus místa nelze v jeho komplexnosti žádným způsobem vyjádřit. Množství rytmů probíhajících v lokalitě není možné zachytit lidskými smysly, natož pak popsat nebo dokonce vizualizovat. Subjektivní vnímání každého člověka navíc vždy hraje svou roli. Autoři empirických studií se tudíž snaží pojetí rytmu místa zúžit na pozorovatelné a měřitelné jevy, tak aby byli schopni nejen rytmy změřit, ale i porovnávat mezi sebou. Proto také existuje více studií zdůrazňujících časové aspekty rytmu než těch, které by byly inspirovány klasickým Lefebvrovým pojetím (Degen 2010), a stejně tak se více prací zaměřuje na zachycení cyklických rytmů než hůře uchopitelných rytmů lineárních.

Většina studií se proto soustředí především na denní rytmické využívání lokalit lidmi v závislosti na jejich charakteristikách a vnějším prostředí. Zaměřují se na rytmy viditelné a často se navrací k *time geography* (Crang 2001). Práce založené na kvantitativním způsobu hodnocení u tohoto většinou zůstávají, kvalitativní studie se pak snaží různými způsoby více přiblížit atmosféru v konkrétních lokalitách a zaměřují se i na další aspekty rytmů (role subjektivity, moci apod.). Kvantitativním hodnocením je spíše než rytmus zachycena časová organizace aktivit a využívání prostoru, konceptu rytmu místa jsou proto mnohem bližší kvalitativní přístupy.

Výzkum lokalit pomocí statistických analýz vychází z hodnocení měnícího se počtu přítomného obyvatelstva během dne. Absence rozsáhlých dat v podrobném územním členění je však v mnoha zemích důvodem, proč je sledování dočasně přítomného obyvatelstva stále věnováno málo pozornosti (Bell, Brown 2006). Poprvé na problém nedostatku dat pro tento typ výzkumu upozornili Taylor a Parks v roce 1975 zveřejněním studie fiktivního britského města. Za použití faktorové analýzy ukázali, jak by při dostupnosti vhodných dat výzkum přítomnosti osob během dne v různých lokalitách přispěl k pochopení ekologické struktury města (Goodchild a Janelle 1983). Upozornili na důležitost časové dimenze (vedle prostorové) v organizaci moderního města a na fakt, že pouze zájem o obě dimenze dohromady může odpovídat na problémy (Taylor, Parkes 1975). Metodologický návod užití faktorové analýzy pro zachycení časoprostorového vzorce aktivit v prostoru města byl posléze aplikován různými autory na odlišná území v závislosti na dostupnosti vhodných dat v dané zemi (Hanham, 1976, Goodchild, Janelle 1983, Zandvliet, Dijst 2005 aj.). S rozšiřováním datové základny (častější a rozsáhlejší sběr deníkových záznamů, využití GPS a mobilních telefonů – viz např. Novák 2010) se začínají využívat i další kvantitativní přístupy k zachycení časové strukturace městských lokalit, které ne vždy explicitně operují s termínem rytmus, nicméně jejich směřování je podobné (např. Schönfelder 2006, Ratti a kol. 2006). Systematický a pravidelný výzkum každodenní mobility obyvatel pomocí deníkových záznamů probíhá na státní úrovni ve vyspělých zemích od 60. let 20. století a jeho podoba prošla od té doby významnými proměnami (Stinson 1999). Možnosti a úskalí sběru dat o mobilitě obyvatel dobře popisuje např. Michelson (2009). V České republice výzkumy tohoto typu na celostátní úrovni zatím neprobíhají. Jako nejpravděpodobnější varianta se do budoucna jeví zařazení sběru deníkových záznamů do činností Českého statistického úřadu (dnes je možné ze Sčítání lidu získat data o dojížděci do zaměstnání a škol a od roku 2011 nově skutečné nikoliv pouze trvalé bydliště obyvatel). Výběrové šetření využití času (ovšem bez prostorové dimenze) provádí pro území celé České republiky čtvrtletně agentura Median. Na katedře sociální geografie Univerzity Karlovy v Praze pak byly deníkové záznamy sbírány v několika dílčích pracích zaměřených na časoprostorovou mobilitu obyvatel pražských suburbií (Doležalová, Ouředníček 2006; Novák, Sýkora 2007) nebo studentů pražských gymnázií (Pospíšilová, Ouředníček 2011). Časový vzorec využívání městských lokalit nezachycuje rytmus místa a není to ani cílem takto zaměřených studií. Významně však přispívá k zachycení rytmicity lokalit (i když územně rozsáhlejších než je obvyklé pojetí „lokality“ nebo „místa“) ve vztahu k jejich každodennímu využívání. Ukazuje rozdíl mezi

denním a nočním charakterem města, k jakým aktivitám a kdy slouží jednotlivé části města apod.

Jiným typem studií, které se nesnaží přímo o zachycení rytmicity městských lokalit, ale přesto k ní přispívají, jsou studie zabývající se zobrazováním a vytvářením simulací počtu, hustoty a rychlosti proudů chodců v čase. Ty pocházejí většinou z technických vědních disciplín a zahrnutím časové dimenze a všímáním si rozdílů v charakteru pěší dopravy v průběhu dne se blíží výše diskutovaným metodám, i když bez znalosti struktury obyvatel či jejich aktivit (např. Maeda a kol. 2006). V České republice se v geografii pěší dopravou zabýval Murdych (1980), který na základě dat z generelu dopravy graficky vyjádřil hustotu pěší dopravy na Václavském náměstí a jeho okolí v době dopravní špičky.

Na opačné straně stojí studie, jejichž snahou je pochopení každodenního fungování konkrétních lokalit, a které představují autentický pohled do života a rytmů lokality. Výsledky sice nejsou zobecnitelné, ale díky přímému kontaktu s lokalitou a vysokou mírou poznání (i když ovlivněnou subjektivní zkušeností) se přibližují zachycení jedinečné atmosféry lokality, charakteru vztahů a rytmů opakujících se v různě dlouhých cyklech. Příspěvky, které se primárně snaží o přiblížení jedinečné atmosféry místa vycházející z rytmů různého charakteru, se omezují pouze na slovní popis (někdy doplněný fotografiemi či výňatky z rozhovorů), kterým se snaží na papír přenést dění v lokalitě a rovněž evokované pocity (Seamon, North 1980, Degen 2010, Wunderlich 2010). Někteří autoři na městské rytmy pohlíží skrze určitou zúčastněnou skupinu (např. Spinney 2010) nebo konflikt dvou skupin obyvatel (Hall 2010), čímž přibližují rytmy žité či vnímané z pozice nikoliv přímo výzkumníka, který je součástí rytmů často pouze po určitou dobu, ale lidí, kteří rytmy místa každodenně prožívají. Trochu odlišné přístupy volí autoři, kteří se pokouší rytmus místa vedle popisu také zobrazit, čímž jsou nuceni k určitému kvantifikování získaných poznatků a opět se navrací spíše ke sledování časovosti daného místa. Temelová, Novák (2011) využívají metod pozorování a tvorby záznamů k zachycení časoprostorových vzorců aktivit různých skupin obyvatel a jejich projevů v městském prostoru. Výsledky pozorování pak zaznamenávají do grafu, který ukazuje využití veřejných prostor ve třech časových intervalech v průběhu dne. Grafické zobrazení denního rytmu pro tři lokality v centru Prahy představuje také studie Pospíšilové (2012), která přibližuje podobu dne na základě počtu a struktury osob, které jsou každou hodinu přítomny v lokalitě. Získat přesnější a podrobnější údaje o osobách přítomných v lokalitě (ovšem na úkor snahy o zobrazení rytmu) se pokusili

Bromley a kol. (2003), kteří provedli dotazníkové šetření za účelem sledování hlavních důvodů přítomnosti návštěvníků v centru menšího města Jižního Walesu a rozdílů ve způsobu využívání v různých denních dobách.

Kromě hledání rytmického řádu v chování lidí či jiných objektů, je možné na lokalitu pohlížet skrze rytmizátory. Mulíček a kol. (2010) se takto pokusili charakterizovat rytmy industriálního a postindustriálního Brna, když sledovali proměnu v počtu a časové distribuci autobusových linek.

Závěr

Príspevek využívá prostředí města k přiblížení dosud poměrně málo diskutovaného konceptu rytmu místa. Navazuje na humanistické pojetí místa a Lefebvrovu analýzu rytmů, které dále rozvádí v propojení s časovostí a otevřeností lokalit a vzájemným ovlivňováním člověka a prostředí. Rytmus místa není pokládán za nový směr výzkumu, ale za obohacení stávajících přístupů k hodnocení městských procesů a struktur. Rytmy jsou součástí každodenního života člověka i lokalit a jsou zdrojem stability a pocitu bezpečí, pomáhají nám vytvářet vztah k sobě sama, k ostatním lidem i místům. Rytmus vypovídá o celkovém charakteru lokality, o její stabilitě a fluktuaci, pestrosti, dynamice a spoluvytváří její jedinečnou atmosféru. Především pro tyto důvody považují rytmus místa, za koncept, kterým bychom se měli zabývat.

Literatura

Allen, J. (1999): Worlds within Cities. In: Massey, D., Allen, J., Pile, S. (eds.): City Worlds. Open University, London, s. 54–97.

Amin, A., Thrift, N. (2002): Cities: Reimagining the Urban. Polity Press, Cambridge, Malden, 187 s.

Bell, M. Brown, D. (2006): Who Are the Visitors? Characteristics of Temporary Movers in Australia. Population, Space and Place, 12, č. 2, s. 77–92.

Bromley, R. D. F., Tallon, A. R.; Thomas, C. J. (2003): Disaggregating the space-time layers of city-centre activities and their users. Environment and Planning A, 35, č. 10, s. 1831–1851.

- Burcin, B., Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl, M., Kučera, T. (2008): Faktické obyvatelstvo hlavního města Prahy. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Buttimer, A. (1969): Social Space in Interdisciplinary Perspective. *Geographical Review*, 59, č. 3, s. 417–426.
- Buttimer, A. (1976): Grasping the Dynamism of Lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, č. 2, s. 277–292.
- Cílek, V. (2010): Krajiny vnitřní a vnější. Dokořán, Praha, 269 s.
- Crang, M. (2001): Rhythms of the City. Temporalised Space and Motion. In: May, J, Thrift, N. (eds.): *TimeSpace. Geographies of Temporality*. Routledge, New York, s. 187–207.
- Cresswell, T. (2002): Introduction: Theorizing Place. In: Verstraete, G, Cresswell, T. (eds.): *Mobilizing place, placing mobility: the politics of representation in a globalized world*. Rodopi, Amsterdam, s. 11–32.
- Cresswell, T. (2004): *Place: A Short Introduction*. Blackwell, Oxford, 153 s.
- Čermák, Z., Drbohlav, D., Hampl M., Kučera, T. (1995): Faktické obyvatelstvo Prahy. Výzkumná zpráva. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Day, C., Horný, J. (2004): *Duch a místo. Uzdravování našeho prostředí*. ERA, Brno, 273 s.
- Degen, M. (2010): Consuming Urban Rhythms: Let's Ravalejar. In: Edensor T. (ed.): *Geographies of rhythm: nature, place, mobilities and bodies*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 21–32.
- Doležalová, G., Ouředníček, M. (2006): Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy. In Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie pražského městského regionu*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 143–159.
- Edensor, T. (2010): Introduction: Thinking about Rhythm and Space. In: Edensor T. (ed.): *Geographies of Rhythm: Nature, Place, Mobilities and bodies*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 1–18.
- Engel-Frisch, G. (1943): Some neglected aspects of human ecology. *Social Forces* 22(1): 43–47.

- Foley, D. L. (1954): Urban Daytime Population: A Field for Demographic-Ecological Analysis. *Social Forces*, 32, č. 4, s. 323–330.
- Gehl, J. (2000): Život mezi budovami. Užívání veřejných prostranství. Nadace Partnerství, Brno, 203 s.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity, Cambridge, 402 s.
- Goodchild, M. F., Janelle, D. G. (1983): The City around the Clock: Space-Time Patterns of Urban Ecological Structure. *Environment and Planning A*, 16, č. 6, s. 807–820.
- Hägerstrand, T. (1970): What about People in Regional Science? *Papers in Regional Science*, 24, č. 1, s. 7–21.
- Hall, T. (2010): Urban Outreach and the Polyrhythmic City. In: Edensor T. (ed.): *Geographies of Rhythm: Nature, Place, Mobilities and Bodies*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 59–70.
- Hanham, R. Q. (1976): Factorial ecology in space and time: an alternative method. *Environment and Planning A*, 8, č. 7, s. 823–828.
- Holloway, J., Kneale, J. (2000): Mikhail Bakhtin: dialogics of space. In: Crang, M, Thrift, N. (eds.): *Thinking space*. Routledge, London, s. 71–88.
- Jacobs, J. (1965): *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin, Harmondsworth, 474 s.
- Lefebvre, H. (2004): *Rhythmanalysis*. Continuum, London, New York, 109 s.
- Lynch, K. (1972): *What time is this place?* MIT Press, Cambridge, 277 s.
- Maeda, K., Sato, K. K., Yamasaki, A., Uchiyama, A., Yamaguchi, H., Yasumoto, K., Higashino, T. (2005): Getting Urban Pedestrian Flow From Simple Observation: Realistic Mobility Generation in Wireless Network Simulation.“ *Proceedings of the 8th ACM international symposium on Modeling, analysis and simulation of wireless and mobile system*. [online] [cit. 30.3.2010]. Dostupné z <http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1089444.1089471>
- Matlovič, R. (2006): K problematike hľadania platformy symbiózy idiografického a nomotetického spôsobu produkcie geografických poznatkov. *Geografická revue*, 2, č. 4, s. 25–39.

- Matlovič, R. (2007): Hybridná idiograficko-nomotetická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiu. *Geografický časopis*, 59, č. 1, 3–23.
- Massey, D. (1997): A Global Sense of Place. In: Barnes, T., Gregory, D., (eds.): *Reading Human Geography*. Arnold, London, 315–323.
- Michelson, W. (2005): *Time Use. Expanding Explanation in the Social Sciences*. Paradigm Publishers, Boulder CO, 215 s.
- Mulíček, O.; Osman, R.; Seidenglanz, D. (2010): Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno. In: Ferenčuhová, S.; Galčanová, L.; Vacková, B. (eds.): *Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum*. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 195–220.
- Murdych, Z. (1966): Centrum Prahy jako bydliště a pracoviště. *Sborník ČSSZ*, 71, č. 3, s. 231–250.
- Murdych, Z. (1980): Mapa hustoty pěší dopravy v centru města. *Sborník ČSGS*, 85 č. 4, s. 325–327.
- Norberg-Schulz, C. (1994): *Genius loci. K fenomenologii architektury*. Odeon, Praha, 219 s.
- Novák, J., Sýkora, L. (2007): A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Paterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area.“ *Geografiska Annaler*, 89B, č. 2, s. 147–168.
- Novák, J. (2010): Lokalizační data mobilních telefonů: možnosti využití v geografickém výzkumu. *Disertační práce*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 187 s.
- Ouředníček, M. (2002): Urbanizační procesy obyvatelstva v Pražském městském regionu. *Disertační práce*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 110 s.
- Ouředníček, M. (2011): Nová sociálně prostorová diferenciace v České republice: přístupy k výzkumu a situace v urbánním prostředí. *Sborník příspěvků z konference „Desaťročia premien slovenskej spoločnosti“*, Sociologický ústav SAV, Bratislava, s. 55–77.
- Parkes, D., Thrift, N. (1980): *Times, Spaces, and Places. A Chronogeographic Perspective*. John Wiley & Sons, Chichester, 527 s.

Pospíšilová, L. (2007): Skutečné obyvatelstvo centra Prahy a každodenní život v jeho lokalitách. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 133 s.

Pospíšilová, L. (2012): Denní rytmus lokalit pražského centra. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): Sociální proměny pražských čtvrtí. Academia, Praha, s. 136–158.

Pospíšilová, L., Ouředníček, M. (2012): Časoprostorové chování středoškolských studentů bydlících v zázemí Prahy. In: Galčanová, L., Vacková, B., Ferenčuhová, S. (eds.): Třetí město. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Červený Kostelec, Brno, s. 99–132.

Pred, A. (1984): Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 74, 2, 279–297.

Puldová P., Ouředníček, M. (2006): Změny sociálního prostředí v zázemí Prahy jako důsledek procesu suburbanizace. In: Ouředníček, M. (ed.): Sociální geografie Pražského městského regionu. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 128–142.

Ratti, C., Pulselli, M., Williams, S. Frenchman, D. (2006): Mobile Landscapes: Using Location Data From Cell Phones for Urban Analysis. *Environment and Planning B*, 33, č. 5, s. 727–748.

Relph, E. (1976): *Place and Placelessness*. Pion, London, 156 s.

Schmitt, R.C. (1956): Estimating Daytime Populations. *Journal of American Institute of Planners*, 22, č. 3, s. 83–85.

Schönfelder, S. (2006): Urban Rhythms – Modelling the rhythms of individual travel behaviour. Disertační práce. ETH, Zürich, 219 s.

Seamon, D. (1980): Body-Subject, Time-space Routines and Place Balletes. In: Buttner, A., Seamon, D. (eds.): *The Human Experience of Space and Place*. Croom Helm Ltd., London, s. 148-165.

Seamon, D., Nordin, C. (1980): Market Place as Place Ballet: A Swedish Example. *Landscape* 1980, č. 24, s. 35–41.

Seamon, D. (2011): Place, Place Identity, and Phenomenology: A Triadic Interpretation Based on J.G. Bennet's Systematics. In: Casakin, H., Romice, O., Porta, S. (eds.): *The Role of*

Place Identity in the Perception, Understanding, and Design of the Built Environment. Betham Science Publishers, London, nestránkováno.

Sokol, J. (2004): Čas a rytmus. Oikoymenh, Praha, 332 s.

Spinney, J. (2010): Improvising Rhythms: Re-reading Urban Time and Space through Everyday Practices of Cycling. In: Edensor T. (ed.): Geographies of Rhythm: Nature, Place, Mobilities and Bodies. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 113–128.

Stinson, L. L. (1999): Measuring How People Spend Their Time: A Time-Use Survey Design. Monthly Labor Review, 122, č. 8, s. 12–19.

Špačková, P. (2011): Sociální prostředí a lokální komunity: město, suburbium, venkov. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 34 s. + přiložené články.

Taylor P. J.; Parkes D. N. (1975): A Kantian View of the City: A Factorial-Ecology Experiment in Space And Time. Environment and Planning A, 7, č. 6, s. 671–688.

Temelová, J. (2009): Urban Revitalization in Central and Inner Parts of (Post-Socialist) Cities: Conditions and Consequences. In: Ilmavirta, T. (ed.): Regenerating Urban Core. University of Technology, Centre for Urban and Regional Studies, Helsinki, s. 12–25.

Temelová, J., Novák, J., (2010): Daily Street Life in Transforming Inner City of Prague: Visual Experience of Socio-spatial Differentiation and Temporal Rhythms. Visual Studies, 26, č. 3, s. 213–228.

Thrift, N. J. (1983): On the Determination of Social Action in Space and Time. Environment and Planning D, 1983, č. 1, s. 23–57.

Tönnies, F. (1887/1996): Community and Society. Transaction Publishers, New Brunswick, 298 s.

Tuan, Y. F. (1977): Space and Place: The Perspective of Experience. University of Minnesota Press, Minneapolis, 235 s.

Vávra, J. 2010. „Jedinec a místo, jedinec v místě, jedinec prostřednictvím místa.“ Geografie, 115, č. 4, s. 461–478.

Whyte, W. H. (2001): The Social Life of Small Urban Spaces. Project for Public Spaces, New York, 125 s.

Wirth, L. (1938): Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44, č. 1, s. 1–24.

Wunderlich, F. M. (2010): The Aesthetics of Place-temporality in Everyday Urban Space: The Case of Fitzroy Square. In: Edensor T. (ed.): *Geographies of rhythm: nature, place, mobilities and bodies*. Ashgate Publishing Ltd., Farnham, s. 45–57.

Zandvliet, R., Dijst, M. (2005): Research note – The Ebb And Flow of Temporary Populations: The Dimensions of Spatial-Temporal Distributions of Daytime Visitors in the Netherlands. *Urban Geography*, 26, č. 4, s. 353–364.

7

Denní rytmus lokalit pražského centra

LUCIE POSPÍŠILOVÁ

Úvod

Nahlížení na městské lokality jako na neustále se proměňující části širšího geografického prostředí přináší do výzkumu sociálně prostorové struktury a procesů ve městě nový rozměr. Pravidelné, nepravidelné i nahodilé pohyby osob uvnitř lokality chápané v kontextu pohybů na vyšších řádovostně-měřítkových úrovních dokreslují obraz lokality, který z hlediska složení trvale bydlícího obyvatelstva i fyzické a funkční struktury vykazuje v krátkodobém pohledu relativně stabilní vzorec. Hodnocení denního rytmu se zaměřuje na dočasně přítomné obyvatelstvo a jeho proměny v cyklu jednoho dne. Centrum Prahy je díky svému specifickému postavení v rámci městského regionu a stále zesilujícímu regionálnímu i nadregionálnímu významu cílem či zastávkou cest různého charakteru a frekvence opakování, od každodenních pracovních cest, přes nepravidelné nákupy či návštěvy kulturních zařízení až po výjimečné zahraniční cesty či pouze náhodné průjezdy. Vliv přítomného obyvatelstva na ekonomické, sociální i fyzické prostředí centrálních lokalit je nezpochybnitelný a znalost jejich počtu a proměnlivosti v čase je důležitá pro úkoly komunální politiky i efektivní plánování. Přesto je studií věnovaných hodnocení dočasně přítomného obyvatelstva velmi málo. Důvodem je bezesporu nedostatečná statistická základna, časová i finanční náročnost takových výzkumů a rovněž nejednoznačné metodické uchopení.

Kapitola se zaměřuje na sledování proměnlivosti počtu a struktury přítomného obyvatelstva ve třech lokalitách pražského centra. Jako teoretického základu využívá konceptu denního rytmu chápaného jako obraz v čase se měnícího počtu a struktury osob přítomných v daném prostoru během jednoho dne (Parkes, Thrift, 1980). Cílem je nalézt takové pravidelnosti, které se opakují ve čtyřiadvacetihodinovém cyklu. Základ definice i metodického uchopení rytmu lokality leží v časoprostorové geografii, která bývá kritizována pro svůj fyzikalistický pohled na člověka a společnost a z toho důvodu je spojována spíše s přírodními než se sociálními vědami (Ira, 2001). Nahlížením na člověka jako na cestu

skrze časoprostor odhlíží od individuality jedince a podle Hallina (1991) dostatečně nevysvětluje lidské chování a sociální procesy, což v důsledku znamená, že některé podmínky bere jako předem dané. V kapitole definovaný rytmus lokality omezení do jisté míry přebírá, když člověka chápe pouze jako součást sledovaného prostoru v daném čase. Proto je druhým cílem kapitoly soustředit se a popsat specifický život lokalit a překonat odlidštěnost metod časoprostorové geografie dokreslením podoby dne na základě vlastních zkušeností.

Rytmus ve městě

Rytmus je pojmem využívaným v různých vědních disciplínách, ale zároveň i jevem, se kterým se setkáváme v běžném každodenním životě. Nad množstvím rytmů, které nás obklopují nebo jsou dokonce naší součástí, se zamýšlí francouzský filozof Henri Lefebvre a říká, že „rytmus lze nalézt všude tam, kde existuje interakce mezi místem, časem a výdejem energie“ (Lefebvre, 2004, s. 15). Ne všechny z rytmů je možné vidět, každá rostlina, každý strom má svůj rytmus a i samotné lidské tělo se skládá z množství koordinovaných rytmů (Lefebvre, 2004). Je zřejmé, že ve městě existuje různých rytmů nepřeberné množství. Pro potřeby výzkumu je však třeba zaměřit se pouze na měřitelné a pozorovatelné jevy. Již Louis Wirth svou definicí města, které popisuje jako „relativně velké, hustě zalidněné a trvalé uskupení sociálně heterogenních jedinců“ (Wirth, 1938, s. 8), poukazuje na to, že právě lidé a jejich aktivity tvoří město a tím i jeho rytmus, ačkoliv fyzická a funkční struktura významně ovlivňují přítomnost či nepřítomnost lidí v daném místě (Goodchild, Janelle, 1983). Ve městě i jeho lokalitách dochází každý den k množství kontaktů a na jednom místě se sejdou lidé, kteří pochází z různých míst, lidé různých charakteristik a s různými záměry.

Výzkum městského rytmu úzce souvisí s konceptem každodenního života, který je zkoumán v geografii v rámci časoprostorové geografie (Ellegård, 1999, Doležalová, Ouředníček, 2006, Novák, Sýkora, 2007), v sociologii je předmětem zájmu tzv. etnometodologie (Garfinkel, 1967), reflexivní sociologie či symbolického interakcionismu (Blumer, 1969). Do jisté míry se jím zabývá také genderový výzkum (Kessler, McKenna, 1985, Kwan, 1999). Studium každodenního života je zaměřeno na „svět, který člověk pokládá za samozřejmou danost (zvyky, práci, rutinu, volný čas, rodinný život, hraní každodenních rolí, volný čas aj.)“ (Jandourek, 2001, s. 122). Každodenní život člověka ve vyspělé společnosti je geograficky popisován jako soubor činností souvisejících se zaměstnáním, domácími aktivitami a volným časem a dopravním propojením mezi místy, kde se tyto aktivity odehrávají (Ellegård, Pater, 1999) nebo zjednodušeně jako sled činností konaných

člověkem v průběhu čtyřiařiceti hodin na různých místech (Vilhelmson, 1999). Právě metody časoprostorové geografie jsou nejvhodnějším způsobem, jak denní rytmus zobrazit (Hägerstrand, 1970, 1975, Lenntorp, 1978, Parkes, Thrift, 1980). Vyjádření každodenního pohybu a aktivit člověka ve čtyřrozměrném prostoru umožňuje dynamický pohled na město a jeho jednotlivé části (Ira, 2001). Lidský subjekt je v časoprostorovém modelu zobrazen jako nepřerušovaná cesta (path), jejíž délka závisí na zvolené časové jednotce, kterou může být den, měsíc nebo rok, maximálně však život jedince (Hägerstrand, 1970). Pro zobrazení denního rytmu je časovou jednotkou jeden den a prostorovou jednotkou vybrané území. V nově vzniklé pevně ohraničené časoprostorové jednotce se potkávají cesty různých lidí, může se jednat o náhodný výskyt určitého počtu osob na jednom místě nebo může docházet k jejich přímé interakci. V obou případech jsou v daném okamžiku tyto lidé součástí rytmu sledované lokality. Jejich celkový počet je pak možné zaznamenat pro různé časové okamžiky sledovaného dne. Výsledkem jsou čtyřiařicetihodinové variace, kde podobnosti mezi jednotlivými dny ve spojení s aktivitami jedinců a jejich interakcemi vytvářejí rytmus lokality (Parkes, Thrift, 1980).

V teoretické rovině se kromě Henriho Lefebvra (2004) rytmu ve městě věnují také Parkes a Thrift (1980), Ley (1983), Allen (1999) nebo Crang (2001). Taylor a Parks (1975) aplikovali na deníkové záznamy obyvatel fiktivního britského města metodu faktorové analýzy s cílem ukázat, jak by statistická data o mobilitě obyvatel mohla obohatit znalost města sledováním časoprostorových vzorců aktivit v jeho prostoru. Na tuto studii pak navázali další autoři aplikací modelu na odlišná území (Hanham, 1976, Goodchild, Janelle, 1983, Zandvliet, Dijst, 2004). I když kvantitativní přístupy nedokážou zachytit rytmus konkrétní lokality a přílišným zobecněním odhlíží od skutečné atmosféry městských lokalit, mohou přispět ke znalosti o časoprostorové lokalizaci aktivit. V České republice sběr deníkových záznamů na celostátní úrovni doposud neprobíhá a výzkumy se orientují spíše na detailní pohled na každodenní život konkrétních lokalit (Murdych, 1980, Pospíšilová, 2007, Temelová, Novák, 2012) nebo na prvky či procesy městského prostředí, které rytmy utvářejí (Mulíček a kol., 2009)

Metodika výzkumu

K výzkumu rytmu lokalit bylo využito kombinace několika metod: (1) analýzy detailních statistických dat, (2) přímého pozorování v lokalitách, (3) řízených rozhovorů a (4) analýzy fotografií. Statistická data pochází ze Sčítání lidu, domů

a bytů 2001 a byla sledována v podrobnosti jednotlivých domů. Terénní průzkum proběhl v dubnu a květnu roku 2007. Výsledek proto pochází pravděpodobně z období největšího zatížení lokalit. Do Prahy přijíždí v této době mnoho turistů, ale na rozdíl od letních měsíců trvale bydlící obyvatelé ještě neodjíždějí ve vyšším počtu na dovolené a prázdniny. Pozorování v lokalitách probíhalo vždy po celý den (den a noc v různé dny) a poté vždy ještě 2 týdny v různé (nepravidelné) denní doby. V každou celou hodinu byla pořízena jedna nebo více fotografií lokality, v místech s vysokou fluktuací osob byly fotografie zhotoveny ve třech časech v desetiminutových intervalech (10 min před celou hodinou a 10 min po celé hodině). Více snímků sloužilo k eliminaci nepravidelných výkyvů v počtu návštěvníků lokality.

Podkladem pro zjištění počtu trvale bydlícího obyvatelstva jsou data ze Sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001, která byla pro zmírnění vlivu časového zpoždění doplněna o údaje z internetového serveru Nahlížení do katastru nemovitostí (2007) a vlastního pozorování. Katastr nemovitostí může v kombinaci se znalostí jmen na zvoncích ukázat například zvýšení vzdělanosti v jednotlivých domech (akademické tituly u jmen vlastníků) či pokles nebo nárůst počtu domácností (sídlo firmy). Uvedené metody bylo využito pouze jako doplňkové, protože je založena na předpokladu, že na zvoncích je uvedené jméno osoby, která v bytě skutečně žije, což nemusí být vždy pravda. Metodou pozorování byly také vyřazeny nebo naopak přidány domy, ve kterých došlo od roku 2001 ke změně funkce. Protože se příspěvek zaměřuje především na obyvatelstvo dočasně přítomné, je pohyb bydlících osob v průběhu dne zjednodušen pouze na pohyb ekonomicky aktivních za prací a studentů, žáků a dětí od tří do šesti let do školy či mateřské školy. Pohyb ostatních osob (důchodci, ženy na mateřské dovolené, nezaměstnaní a děti do tří let) je uvažován pouze v rámci lokality. Doba pobytu mimo lokalitu u ekonomicky aktivních osob a studentů byla odhadnuta na základě pozorování v lokalitách.

Data o přítomných pracujících osobách vychází z terénního šetření. Počet zaměstnanců firem, obchodů a restaurací spolu s jejich pracovní dobou byl zjišťován emailovou komunikací se zástupci firem sídlících v lokalitách či řízenými rozhovory se zaměstnanci obchodu či restaurace. Celková úspěšnost u obchodů, restaurací a hotelů byla 67 % (z celkem 115). V nezjištěných případech byl počet zaměstnanců, pokud to bylo možné, určen pozorováním. Ze 46 firem smysluplně odpovědělo 20 (43 %), u dalších 13 (28 %) nebyl problém informaci vyhledat na internetu (vlastní webové stránky, Obchodní rejstřík) a počet zaměstnanců zbylých 13 firem byl odhadnut anebo firma nebyla zařazena. Počet zaměstnanců ve státních institucích (i studentů a žáků ve školách a dětí v mateřských školách) byl, kromě Úřadu pro zastupování státu ve věcech majetko-

vých, sdělen ve všech případech elektronickou formou. Návštěvníci státních institucí v území byli stanoveni na základě odhadů (ve většině případů společně se zaměstnanci příslušných úřadů), u soukromých prodejen byl počet stanoven pozorováním, v několika případech také při rozhovorech týkajících se počtu zaměstnanců. Turisté pohybující se venku mimo budovy byli spočítáni z pořizovaných fotografií.

Počet a strukturu uživatelů sledované lokality v různé denní doby je třeba znát pro grafické zobrazení denního rytmu. K zachycení skutečné atmosféry lokality však tato data nestačí a proto je každý graf rytmu doplněn slovním popisem, který odráží přímé zkušenosti z lokality.

Funkční struktura pražského centra a výběr lokalit pro výzkum denního rytmu

Vymezení oblasti pražského centra, na základě něhož byly vybrány lokality pro případové studie, odpovídá historickému vývoji Prahy a je převzato z prací Jiřího Hruzy (1992, 1994), i když další autoři ho vymezují stejným způsobem (např. Ouředníček, 2002) nebo velmi podobným (např. Boháč, 1923, Musil 1960). Historické centrum zahrnuje šest katastrálních území (Staré Město, Nové Město, Malá Strana, Hradčany, Josefov a Vyšehrad), která spolu stavebně souvisí již od středověku, a je plošně i funkčně rozsáhlejší než centra měst vymezovaná v zahraničních publikacích pouze jako CBD (Central Business District) s vysokou koncentrací komerčních aktivit (Burgess, 1925, Murphy, Vance, 1954, Bohnert, Mattingly, 1964, Bowden, 1971). V pražském historickém centru se nacházejí rovněž lokality s převahou rezidenční nebo vládní funkce, které Murphy a kol. (1955) v klasifikaci vnitřní prostorové struktury CBD považují za necentrální. Centrum města, které je dáno historicky, je funkčně rozmanitější než úzce vymezené CBD i ostatní funkční zóny města. Denně je využíváno různými skupinami obyvatel a jeho rytmus je proto velmi specifický.

Metodou pozorování funkční struktury pražského centra byly stanoveny čtyři základní typy lokalit: (1) rezidenční (2) obchodní (3) pracovní a (4) turistické. Uvedený výčet nezahrnuje veškeré funkce, které pražské centrum plní a zároveň ve většině lokalit dochází k jejich prolínání. Zejména pro užší centrum jsou typické kromě horizontálního mísení funkcí také vertikální variace funkcí vyjádřené rozdíly mezi jednotlivými patry v rámci jedné budovy (Murphy, 1971). Na různé kombinaci funkčního využití je založen výběr oblastí pro terénní šetření, do něhož se promítla také sociální struktura obyvatel

vyvozená z dat ze Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001 a předběžného vlastního pozorování. Lokality, ve kterých byl sledován denní rytmus, jsou zobrazeny na obrázku 7.1. Jedná se o (1) jižní část urbanistického obvodu Podskalí (2) východní část urbanistického obvodu Josefov a (3) dolní část Václavského náměstí (střed tzv. Zlatého kříže). Lokality se liší rozlohou i počtem trvale bydlících obyvatel, pro výsledné hodnocení je důležitý vzájemný poměr sledovaných skupin obyvatel měnící se v průběhu dne nikoliv jejich absolutní počet.

Urbanistický obvod Podskalí je lokalitou s převažující rezidenční funkcí. Leží na území městské části Praha 2 v jižní části pražského centra. Stejně jako v celém pražském centru dochází i zde k úbytku stálých obyvatel. Příčinou je především stárnutí původního obyvatelstva a záporné saldo migrace na rozdíl od jiných centrálních lokalit, kde má na úbytku stálých obyvatel hlavní podíl komercializace (Sýkora, 1999). Nově příchozí obyvatelé lokality jsou převážně mladí lidé ve věku 15–29 let (ČSÚ 2007). V oblasti zatím není patrná snaha o vytvoření nových kancelářských či obchodních prostor. Kromě obytné funkce zde významné místo patří také funkci pracovní, svá sídla zde má několik státních úřadů a střední a vyšší odborná škola.

Rezidenční funkci plní primárně také urbanistický obvod Josefov, který leží v severní části pražského centra. V transformačním období zde dochází k částečnému nahrazování původního obyvatelstva vyšší společenskou vrstvou obyvatel, což je patrné nejen ze statistických dat (např. nárůst úrovně vzdělanosti mezi roky 1991 a 2001) ale také z pouhého pozorování obyvatel a jejich životního stylu. Ve srovnání s Prahou i celým centrem žije na území více cizinců pocházejících z vyspělých zemí západní Evropy a ze Severní Ameriky (ČSÚ 2003). Sledovaná oblast zahrnuje Pařížskou ulici s luxusními obchody, velmi drahými restauracemi i bydlením a dále dvě postranní ulice Elišky Krásnohorské a Dušní. Celá oblast Josefova je turisticky vyhledávanou oblastí, v blízkosti vybrané lokality se nachází Vysoká synagoga.

Václavské náměstí a Zlatý kříž plní již od dob svého vzniku funkci obchodní (Bečková, 1998). Přímo na náměstí není mnoho obytných domů, lidé žijí spíše v postranních ulicích. Ze statistických údajů ani na pohled není patrné, že by do lokality ve významném počtu přicházely vyšší třídy obyvatel nebo cizinci. V mnoha vedlejších ulicích jsou navíc domy ve velmi špatném fyzickém stavu. Náměstí je součástí většiny turistických tras po pražském centru a moderní budovy nabízejí mnoho kancelářských prostor. Sledovaná oblast zahrnuje pouze dolní část Václavského náměstí a přiléhající budovy. V nižších patrech domů se nacházejí především obchody, ve vyšších patrech kanceláře. Obytná funkce v této části náměstí zcela chybí.

Obrázek 7.1:
Vymezení
sledovaných
lokalit

Zdroj:
[www.atlas.
centrum.cz](http://www.atlas.centrum.cz)

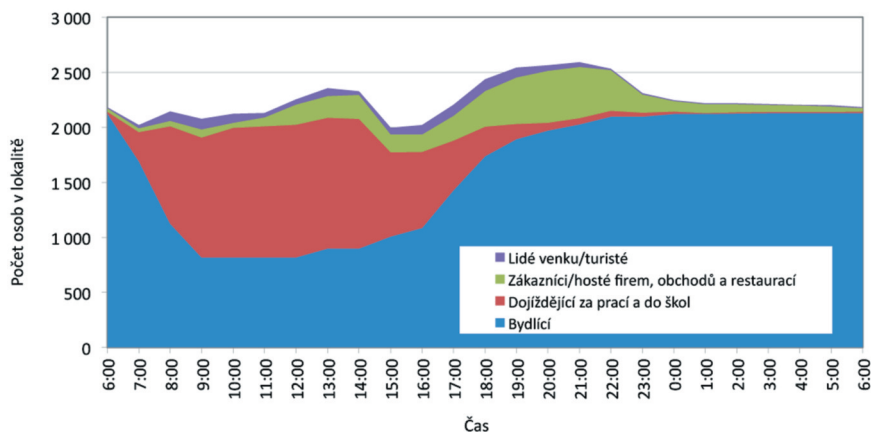
Poznámka: A – Podskalí, B – Josefov, C – Václavské náměstí

Denní rytmus vybraných lokalit

Podskalí

Podskalí není, díky své poloze v blízkosti užšího pražského centra a dobré dopravní dostupnosti, typickou rezidenční lokalitou. Přestože velká část bydlícího obyvatelstva z oblasti v průběhu dne odjíždí, výskyt několika státních úřadů a škol je důvodem příchodu osob z jiných částí města. Denní rytmus lokality zachycuje obrázek 7.2. Počet osob nacházejících se v průběhu dne ve sledované části Podskalí je relativně stabilní. Lidé, kteří odjedou do zaměstnání nebo školy, jsou po dobu své nepřítomnosti v lokalitě nahrazeni pracujícími lidmi a studenty místních škol. Ti tvoří v dopoledních hodinách více než 50 % aktuálně přítomného obyvatelstva. Rytmus také ovlivňuje množství restaurací, které jsou využívány v době obědů pracujícími osobami přímo z lokality nebo bližších oblastí, večer ke klasickému posezení.

V ranních hodinách se v lokalitě pohybuje především množství dětí a mládeže. Řada z nich odchází z domova do školy v jiných částech města, jiní nav-

Obrázek 7.2:
Denní rytmus jižní části Podskalí

Zdroj dat: SLDB 2001, terénní šetření 2007

štěvují místní Střední průmyslovou a Vyšší odbornou školu potravinářských technologií. V teplých dnech se před vyučováním a také o přestávkách shromažďují před školní budovou. K ranní rušnosti přispívají zaměstnanci úřadů (Úřad pro zastupování státu ve věcech majetkových, Ministerstvo práce a sociálních věcí a Městský úřad Černošice), kteří tvoří více než 50 % všech pracujících osob a 25 % osob dojíždějících za prací a do škol. Protože jsou instituce v blízkosti školy, kolem osmé hodiny je veškerý ruch koncentrován právě do tohoto místa (obrázek 7.3). Ačkoliv je v celé sledované lokalitě celkem sedm obchodů s potravinami, pouze jeden, umístěný v této části, navštěvuje ráno i po celý den dostatek zákazníků. Na Rašínově nábřeží začíná každodenní dopravní špička.

S příchodem deváté hodiny lidí v lokalitě napohled znatelně ubývá. Zaměstnanci a studenti jsou již v budovách a venku se s mnohem menší frekvencí objevují pouze maminky s dětmi, důchodci a lidé venčící psy. Po desáté hodině je možné vidět první skupinky lidí na vltavském nábřeží, mezi nimi i zahraniční turisty. Většinou lokalitou pouze projdou nebo se na chvíli posadí na lavičky. S přibývajícím časem jejich počet roste a v případě pěkného počasí jsou zde přítomni až do večerních hodin.

V průběhu dopoledne, zejména pak kolem jedenácté hodiny, se postupně zaplňují místní kavárny. V lokalitě se jich nachází celkem šest a jsou navštěvovány převážně mladými lidmi. V poledne se k hostům kaváren přidávají též návštěvníci restaurací. Do „luxusnějších“ stravovacích zařízení, nabízejících kvalitnější, ale také dražší služby, chodí poobědvat i zahraniční turisté. V běžných restauracích (celkem sedm) obědvají většinou Češi. Mnozí z nich mohou být zaměstnanci okolních úřadů.

Po čtrnácté hodině, kdy podstatné části studentů končí vyučování, dochází v lokalitě ke snížení celkového počtu obyvatel a mezi patnáctou a šestnáctou

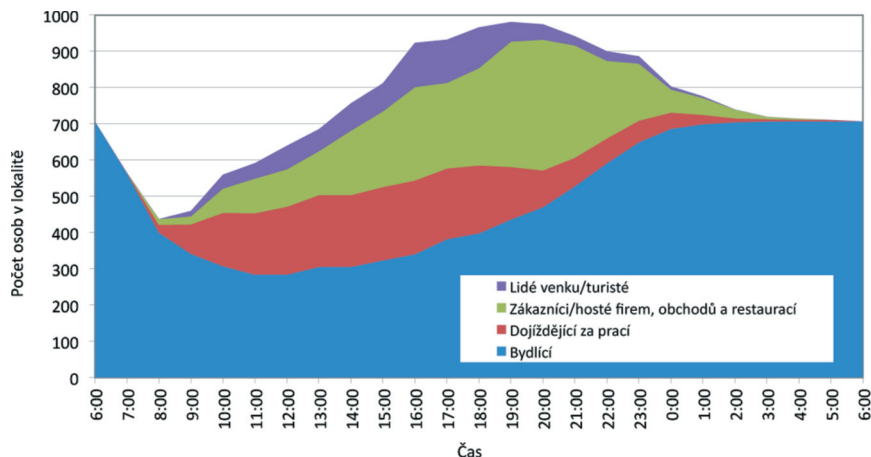
Obrázek 7.3: Podskalí v ranních hodinách
Foto: Lucie Pospíšilová

hodinou se zde vyskytuje nejméně lidí. Po sedmnácté hodině se k lidem přicházejícím z práce přidávají také večerní návštěvníci restaurací, kterých přibývá hlavně po hodině osmnácté. Rovněž na vltavském nábřeží se v tuto dobu často vyskytuje mnoho osob (obrázek 7.4) včetně zahraničních turistů. Někdy čekají na večerní plavbu lodí, která se však koná nepravidelně v závislosti na počasí a samozřejmě také roční době (v květnu zhruba 3x–4x týdně). Kolem dvacáté hodiny je většina bydlících osob již doma a místní restaurace jsou zcela zaplněny. Mezi osmnáctou a dvaadvacátou hodinou je pak lokalita nejzatíženější. Se setměním se ruch pomalu utiňuje, lidé z nábřeží a zahrádek restaurací pomalu odcházejí. Uvnitř restaurací sedí hosté přibližně do třiaadvacáté hodiny, kdy většina z nich zavírá. Někteří pak zůstávají po celou noc v místních nonstop barech.

Obrázek 7.4:
Pěší zóna
na Rašínově
nábřeží
v pod-
večerních
hodinách

Foto:
Lucie
Pospíšilová

Obrázek 7.5:
Denní
rytmus
lokality
Josefov

Zdroj dat:
SLDB 2001,
terénní
šetření 2007

Josefov

Josefov je vyhledávaným cílem mnoha českých a zahraničních turistů. Přestože je v těsné blízkosti vybrané lokality pouze jedna židovská památka, počet přítomných zahraničních turistů je vysoký a výrazně ovlivňuje denní rytmus lokality (obrázek 7.5). Sama Pařížská třída je turisticky velmi atraktivní a zahraniční hosté tvoří rovněž převážnou část návštěvníků místních obchodů a restaurací. Většinu osob dojíždějících za prací tvoří zaměstnanci místních restaurací a obchodů. Otevírací doba těchto zařízení začíná v deset hodin. Kanceláře jsou v lokalitě zastoupeny v menší míře a jsou v provozu zpravidla od osmé nebo deváté hodiny. Umístění kanceláře do oblasti Josefova znamená určitou prestiž, proto zde najdeme hlavně advokátní či realitní kanceláře. Osoby dojíždějící za prací nenahradí úbytek způsobený odjezdy bydlících obyvatel do zaměstnání nebo školy (rozdíl oproti Podskalí). Mezi osmou a devátou hodinou, kdy většina obyvatel lokalitu opustí, je v oblasti nejmenší počet lidí. Ten však je v průběhu dne vyrovnáván zvyšujícím se počtem turistů a zákazníků obchodů a restaurací.

Pracující lidé jsou v území přítomni obvykle od deváté hodiny, v obchodech a restauracích se připravují na otevření. Jejich počet vzroste mezi devátou a desátou hodinou a udržuje se až do hodiny osmnácté, kdy odchází většina lidí z kanceláří. Kolem dvacáté hodiny zavírá převážná část obchodů, restaurace zůstávají otevřené do nočních hodin.

S počátkem otevírací doby většiny restaurací přibývá hlavně v Pařížské ulici zahraničních hostů. Většinu místních restaurací nejspíše vzhledem k vysokým cenám téměř nenavštěvují čeští občané. Ještě před desátou hodinou můžeme v lokalitě vidět pouze malé skupinky turistů (zpravidla 3–4 lidé). Po desáté hodině do lokality přichází první skupinky turistů vedené průvodci. Oblastí pouze

Obrázek 7.6:
Zahraniční
turisté
v Pařížské ulici
(v blízkosti
Vysoké
synagogy)

Foto:
Lucie Pospíšilová

procházejí (pravděpodobně záměrně Pařížskou ulicí) nebo se zastavují u synagogy, fotografují a poslouchají výklad (obrázek 7.6). V průběhu dopoledne se situace nemění. Až do třinácté hodiny jsou restaurace asi z půlky zaplněné, skupina turistů projde Pařížskou ulicí zhruba tak třikrát za hodinu.

S třináctou hodinou nastává velmi rušná doba. Rápidně vzroste počet lidí v restauracích i skupin procházejících turistů. Rušno je v Pařížské ulici až do devatenácté hodiny, postranní ulice zůstávají po celou dobu klidné. Mezi patnáctou a šestnáctou je v lokalitě přítomno nejvíce zahraničních turistů. Spolu s početnými skupinami s průvodci zastavujícími se u synagogy, se zde pohybují

Obrázek 7.7:
Zákazníci
místní
restaurace

Foto:
Lucie Pospíšilová

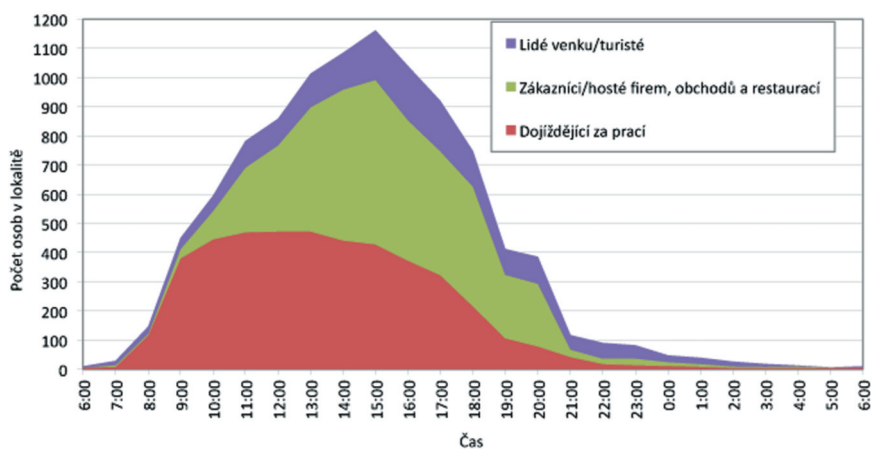
i menší skupinky a jednotlivci. Procházejí i ulicí Elišky Krásnohorské, fotografují budovy a navštěvují luxusní obchody. Kolem osmnácté hodiny také restaurace ve vedlejších ulicích navštíví první zákazníci.

V devatenáct hodin vrcholí počet všech přítomných obyvatel v lokalitě. V tuto hodinu se začínají plnit místní restaurace převážně zahraničními turisty. Za hezkého počasí jsou plné rovněž zahrádky (obrázek 7.7). Restaurace v postranních ulicích jsou prázdnější. V jednadvacet hodin lze skupiny turistů vidět jen sporadicky, ve dvanáct pouze méně početné skupinky či jednotlivce, ve třináct již téměř nikoho. Hosté v restauracích se ve větším počtu zdržují do třinácté hodiny, i když počáteční vysoká návštěvnost ustává již s dvanáctou hodinou. Do jedné hodiny ráno pak restaurace opustí většina osob, vytrvalí zůstávají do třetí hodiny ve dvou otevřených barech. Do páté hodiny ráno je zde v provozu jeden noční klub.

Václavské náměstí

Václavské náměstí má oproti dvěma předešlým lokalitám odlišný denní rytmus. Ve sledované části náměstí zcela chybí obytná funkce a přítomné obyvatelstvo je tvořeno pouze pracujícími lidmi, návštěvníky a turisty. Denní rytmus zde v podstatě určují zákazníci obchodů a restaurací a lidé procházející lokalitou. V nočních hodinách je lokalita téměř vyliďněná. Přítomné obyvatelstvo dolní části Václavského náměstí v průběhu všedního dne dokumentuje obrázek 7.8.

Lidé se ve sledované lokalitě pohybují přibližně od šesté hodiny ráno. Oblastí však pouze procházejí. Jejich počet postupně vzrůstá a zvyšuje se také frekvence jejich pohybu. Po sedmé hodině vstupují první osoby do kancelářských

Obrázek 7.8:
Denní rytmus dolní části Václavského náměstí

Zdroj dat:
SLDB 2001,
terénní
šetření 2007

Obrázek 7.9: Stánek s občerstvením a jeho zákazníci

Foto: Lucie Pospíšilová

budov a od osmé hodiny se k nim začínají přidávat první turisté. V tuto dobu se také otevírají místní restaurace. Mezi osmou a devátou hodinou vzroste počet pracujících v obchodech i restauracích (celkem osm těchto zařízení), a především v kancelářích, které jsou ve sledované lokalitě umístěny ve dvou multifunkčních budovách. Vysoká atraktivita oblasti spolu se snahou co nejvíce vydělat stavbou vysoké budovy na malém pozemku (Pacione, 2001) způsobuje, že se na takto malém území nachází skoro stejný počet zaměstnanců jako např. ve sledované části Podskalí.

Od devíti hodin, kdy otevírají obchody, začínají významnou složku skutečného obyvatelstva tvořit jejich zákazníci. Absolutní počet i podíl na celkové populaci roste zhruba do patnácté hodiny, poté opět klesá. Až do zavírací doby (jedenadvacet hodin) je však počet návštěvníků vysoký. V lokalitě se nachází dvě restaurace, které ovšem i přes svou polohu nejsou nikdy plně obsazené (oproti restauracím v Josefově a v Podskalí). Přibližně od deseti hodin začnou dolní částí náměstí pravidelně procházet skupiny českých i zahraničních turistů. Ve většině případů přicházejí z ulice Na Příkopě, na Václavském náměstí se na chvíli zastaví kvůli poslechu odborného výkladu, a pokračují dále ulicí Na Můstku až na Staroměstské náměstí.

Do jedenácté hodiny plynule přibývá počet osob v lokalitě způsobený hlavně růstem počtu zákazníků místních obchodů. Kolem oběda se přírůstek obyvatel zpomalí a naopak můžeme vidět více lidí v restauracích a u stánků

Obrázek 7.10: Skupiny turistů s průvodci
Foto: Lucie Pospíšilová

s občerstvením (obrázek 7.9). S příchodem třinácté hodiny však dochází opět k nárůstu a zvyšuje se hlavně počet turistů. Na sledovaném území bývá často několik početných skupin najednou (obrázek 7.10). V patnáct hodin je v lokalitě přítomno nejvíce lidí. Největší podíl tvoří i přes brzkou hodinu zákazníci obchodů, protože místní obchody nabízejí většinou zboží pro mladé lidi. Od patnácté hodiny dochází k plynulému poklesu počtu všech přítomných osob způsobenému nejprve úbytkem zákazníků obchodů a zaměstnanců firem, později pak turistů a zaměstnanců obchodů a restaurací.

Kolem šestnácté hodiny bývá v lokalitě napohled nejrušnější. K nepřetržitě procházejícím turistům se přidávají lidé opouštějící svá zaměstnání (na Václavském náměstí i jinde). Celá sledovaná oblast je zaplněna a lze jí jen těžko projít. Absolutní počet osob v lokalitě potom ubývá. Do devatenácté hodiny téměř všichni zaměstnanci kanceláří odejdou domů. Kolem dvacáté hodiny ubyde v lokalitě turistů. Skupiny s průvodci jsou vidět již jen ojediněle a zůstávají především individuální turisté. V jednadvacet hodin zavírají všechny obchody. Znatelně se sníží i počet lidí venku. Zaměstnanci obchodů zůstávají ještě zhruba půl hodiny a poté i oni odejdou domů. Z pracujících osob již v oblasti zůstávají pouze zaměstnanci restaurací.

S dvaadvacátou hodinou se zcela proměňuje struktura uživatelů a s nimi i celé prostředí. Zákazníky obchodů a zaměstnance firem nahradí muži lákající kolemjdoucí k návštěvě nočních podniků. Z toho důvodu jsou zde také vidět

policisté a strážníci, kteří situaci korigují. Kolem půlnoci přibudou k zmíněným mužům a skupinám turistů vyhledávajících tyto služby ještě prostitutky a bezdomovci. Ruch v lokalitě ustává mezi třetí a pátou hodinou ranní v závislosti na počasí a přítomnosti městské policie.

Všední den versus víkend: narušení nebo opět rytmus?

Při sledování každodenního života i denního rytmu hraje zásadní roli čas. Oba termíny evokují události v životě člověka resp. lokality, které se opakují každý den (Crang, 2001). Je však zřejmé, že všechny dny v týdnu nemají stejný průběh a některé se od ostatních odlišují zásadním způsobem. Nejde však pouze o zcela výjimečné dny, kdy dojde k nečekané události, ale především o dny, které se i přes svou odlišnost od ostatních dní v týdnu, objevují s jistou pravidelností. Příkladem může být víkendový den. Nejvýraznější rozdíl je patrný v lokalitách s převažující rezidenční nebo pracovní funkcí, protože pracovní a domácí aktivity nejvíce ovlivňují denní vzorec rozmístění obyvatel v průběhu pracovního týdne (Zandvliet, Dijst, 2006). V rámci sledovaných území je rytmus proto nejvíce odlišný v Podskalí, odkud o víkendu neodjíždí většina obyvatel do zaměstnání a zároveň chybí podstatná část denního obyvatelstva, kterými jsou zaměstnanci místních úřadů, žáci a studenti. Přestože početně se tyto dvě skupiny obyvatel téměř vyrovnají, odlišnými denními rytmy i aktivitami přispívají k zcela odlišné „atmosféře“ v lokalitě. Kromě nábřeží je o víkendu celá oblast velmi klidná, pouze v restauracích je v sobotu i v neděli více hostů. Vltavské nábřeží, jako vhodné místo pro volnočasové aktivity, je naopak rušnější než v průběhu pracovního týdne, začíná se zaplňovat dříve a po celý den se zde pohybuje mnohem více lidí.

Ve sledované části Josefova se rozdíl mezi všedním a víkendovým dnem projevuje méně. Nedochozí k tak významné proměně struktury přítomného obyvatelstva, i když počty osob v rámci jednotlivých skupin se mění. Ačkoliv pro bydlící osoby platí podobný režim jako v Podskalí, podstatnou část denního obyvatelstva zde tvoří zahraniční turisté a hosté restaurací, jejichž počet se o víkendu zpravidla zvyšuje. Počet osob dojíždějících za prací je snížen pouze o zaměstnance firem, kterých je v lokalitě menšina. Na rozdíl od všedního dne začíná nepřetržitý koloběh skupin zahraničních turistů již jedenáctou hodinou. Počet turistů i hostů restaurací je vyšší než ve všední den a je rovnoměrněji rozložen do celého dne.

Na Václavském náměstí se z důvodu neexistence trvale bydlících osob a převahy oblužných zařízení všední den od víkendového zásadně neliší. Celkový počet skutečného obyvatelstva v dolní části Václavského náměstí je nižší kvůli nepřítomnosti zaměstnanců místních firem. Počet návštěvníků i turistů je rov-

noměrněji rozložen do celého dne a není zde patrný žádný vrcholový bod. Dochází spíše k nepravidelným nárůstům a poklesům. Závěrečný pokles počtu obyvatel začíná až s osmáctou hodinou a turisté i návštěvníci restaurací se zdržují déle do noci.

V rámci jednoho týdne lze s jistou mírou zobecnění vidět tři různé rytmy: (1) od pondělí do čtvrtka, (2) o víkendu a nakonec (3) jakýmsi přechodem mezi pracovním týdnem a víkendem je rytmus pátečního dne. Jakkoli se poslední tři dny v týdnu mohou zdát jako „narušení“ stávajícího denního rytmu, v jiném časovém měřítku se opět rytmem stanou, protože cyklus opakování aktivit může být delší než pouhý den (Scappiny, 2009). Proměna lokality v průběhu jednoho týdne může být vyjádřena rytmem týdenním, který v sobě zahrnuje rovněž rytmus denní. Lokality s převažující obslužnou funkcí (a hlavně ty zaměřené na turisty) jsou více ovlivněny rytmem ročním, který reaguje na rozdíly mezi ročními dobami v rámci jednoho roku. Odlišným případem jsou události, které rytmus pouze naruší, ale nevytvoří nový na vyšší úrovni, jakými jsou například změny počasí, stávky, u jednotlivých lidí nemoc, nezaměstnanost, nehoda aj. (Parkes, Thrift, 1980).

Rytmus ve vztahu k funkční struktuře lokalit

Strukturu a počet uživatelů území ovlivňují faktory, z nichž jen některé je reálné za normálních podmínek hodnotit. Podle Goodchilda a Janelle (1983) jsou to na jedné straně potřeby jednotlivých lidí, na straně druhé funkční specializace lokalit. Vliv na konkrétní čas denních pohybů mají společenská pravidla a instituce, které určují pracovní dobu, lokalizaci škol a školní docházku, jízdní řady veřejné dopravy apod. (Goodchild, Janelle, 1983). Každý člověk má svůj denní program, který se odvíjí od životního stylu, společenské role, demografických a jiných charakteristik. Zjistit individuální plány všech uživatelů v případě míst s vysokou denní návštěvností, například centra Prahy, je velmi obtížné a pozornost musí být soustředěna na funkční strukturu lokality a s ní související časová omezení jako například otevírací doba, polední pauza, pracovní doba a další. Smith (1989) považuje za zásadní rozdělení uživatelů území podle účelu jejich cesty vzhledem k funkcím v lokalitě. Za klíčové především pro plánování v lokalitě pokládá rozlišení osob, které přišly za účelem produkce (pracující) a konzumace (zákazníci nebo turisté), protože tyto skupiny mají mimo jiné odlišné požadavky na zboží a služby (Smith, 1989). Kromě dvou výše zmíněných skupin (uživatelů a rezidentů) mohou být v lokalitě další lidé, jejichž přítomnost se nijak neváže na funkce v lokalitě a odvíjí se například od její polohy, která ovlivňuje

množství procházejících osob, nebo *genia loci* daného místa, které ho činí místem vhodným pro procházku nebo schůzku.

Stejně jako lidé mají svůj denní režim, tak i každá funkce a v podstatě i každý obchod, restaurace i firma má svůj rytmus daný časovými omezeními (otevírací doba, pracovní doba a další) a orientací na specifické skupiny obyvatel a proto významně podmiňují konečný rytmus lokalit. Porovnáním grafů denních rytmů a funkční struktury tří sledovaných lokalit lze tento vzájemný vztah potvrdit. Josefov a Podskalí jsou především rezidenční lokality a oba rytmy jsou si na první pohled podobné. Ve sledované části Václavského náměstí nežijí stálí obyvatelé. Od ranních hodin, kdy do lokality přichází zaměstnanci firem a obchodů, dochází k plynulému nárůstu počtu osob v lokalitě a ve večerních hodinách k jejich opětovnému poklesu. Se setměním celá oblast změní svůj charakter jako důsledek náhlé proměny přítomných osob. Úředníky, turisty a studenty nahradí drogoví dealeri, prostitutky a opilí cizinci. Tento jev je typický pro lokality bez rezidenční funkce (Moulton, 1999, Byrd, 2004), kde po setmění dochází k vyliďnění nebo proměně přítomných osob a zvýšené koncentraci sociálně-patologických jevů (Jacobs, 1961). Obyvatelé města začnou mít brzy z místa strach a v nočních hodinách se mu proto vyhýbat. Většinové vnímání lokality jako nebezpečné pak může vedle skutečného výskytu kriminálních činů, přispět ke snížení kvality života v lokalitě i okolí (Öhman, Simonsen, 2003, Temelová a kol., 2012). V centru Prahy je problém zakotven především v soukromém vlastnictví budov, ve kterých se nachází noční podniky, a proto městská část situaci koriguje pouze posilováním policejních hlídek.

Josefov a Václavské náměstí na rozdíl od Podskalí představují atraktivní místo pro turisty. Od desáté hodiny do setmění lokalitami prochází skupiny českých a zahraničních turistů. Přispívají k vysokému ruchu a to hlavně v odpoledních hodinách (nejvíce kolem patnácté až šestnácté hodiny) a o víkendech. V Podskalí je tato část skutečného obyvatelstva zanedbatelná a proto je lokalita kromě ranních a večerních hodin všedního dne (ruch způsobený příchody/odchody z/do zaměstnání nebo školy) velmi klidná.

Umístění mnoha restaurací a kaváren odlišuje Podskalí a Josefov od Václavského náměstí. Hosté navštěvují tato zařízení převážně ve večerních hodinách a v obou oblastech jsou příčinou nejvyššího počtu lidí v lokalitě kolem jednadvacáté hodiny. Restaurace se však liší svou nabídkou směřovanou na jiný typ zákazníků. Na Josefově například na rozdíl od Podskalí chodí lidé do restaurací na snídani, protože zákazníci jsou především turisté a místní obyvatelé, kteří nemají pevnou pracovní dobu nebo tu naopak začínají pracovní den. V Podskalí slouží místní restaurace jako „jidelny“ pro zaměstnance okolních firem a úřadů a počet hostů se výrazně zvyšuje v době podávání obědů.

U obchodů je orientace na konkrétní typ zákazníků také důležitá. V Podskalí a Josefově se nachází mnoho malých obchodů, které jsou vhodné pouze pro úzce specifickou klientelu. V Podskalí jsou to obchody pro místní obyvatele, na Josefově pro „majetnější“ zákazníky. V dolní části Václavského náměstí můžeme naopak najít rozlehlé několikapatrové obchody. Většina z nich se specializuje na módu a mají mnohem širší okruh zákazníků. Jejich klienti proto tvoří hlavní složku skutečného obyvatelstva a jsou příčinou vysokého počtu osob v lokalitě po celou dobu otevíracích hodin. Po zavírací době dojde v oblasti ke skokovému poklesu celkového počtu osob. Podskalské obchody nabízejí převážně zboží denní potřeby (potraviny, drogerie apod.) a k nákupům zde dochází spíše v dopoledních hodinách. Naopak na Josefově se nacházejí luxusní obchody (šperky, značkové oblečení), jejichž zákazníci jsou převážně cizinci a ti zde nakupují hlavně večer.

V pražském centru i většině jeho lokalit tvoří podstatnou část obyvatelstva lidé, kteří zde trvale nežijí. V první řadě jsou to osoby dojíždějící za prací. Kromě jejich vysokého absolutního počtu je důležitá zejména frekvence jejich návštěvnosti. Pospíšilová (2007) dokazuje, že se jedná především o osoby s vyšším vzděláním (vysokoškolské, středoškolské s maturitou) a dá se tedy předpokládat i jejich vyšší kupní síla. V mnoha lokalitách dále dominují zahraniční turisté, jejichž počet se sice odvíjí především od roční doby, ale nepochybně přináší místním obchodníkům vysoké zisky. Z uvedeného vyplývá, že soukromý sektor přizpůsobuje svou nabídku (sortiment i ceny) spíše těmto dvěma skupinám lidí než bydlicímu obyvatelstvu, které se svým počtem v mnohých lokalitách dočasně přítomnému obyvatelstvu vyrovná či ho dokonce převyšuje. Ekonomicky aktivní obyvatelé však zpravidla lokalitu na téměř celý den opouští a důchodci, kteří tvoří významnou část trvale bydlicího obyvatelstva, nepředstavují pro podnikatele ani srovnatelné zisky. I přesto však oproti mnoha dohadům jsou zde místní lidé převážně spokojeni a využívají místních služeb (Temelová a kol., 2010).

Závěr

Kapitola naznačuje možný směr výzkumu městských lokalit, kterému není v geografii zatím věnována dostatečná pozornost. Dosavadní přístupy ke studiu přítomného obyvatelstva zdůrazňují absolutní počet uživatelů území před jejich proměnlivostí během dne (Schmitt, 1956, Murdych, 1966, Smith, 1989, Čermák a kol., 1995, Burcin a kol., 2008) nebo zobrazují časoprostorové vzorce jednotlivých faktorů identifikovaných z dat o prostorové mobilitě obyvatel

(Hanham, 1976, Janelle, Goodchild, 1983, Zandvliet, Dijst, 2004, Zandvliet, Dijst, Bertolini, 2006). Ačkoliv jsou oba přístupy významným obohacením znalosti o městě velmi dobře využitelným v praxi, přílišnou generalizací z důvodu nedostatku dat nebo za účelem reprezentativnosti výsledků pro větší území odhlíží od specifického života konkrétních lokalit, který lze zachytit pouze kvalitativním šetřením.

Kapitola se v reakci na uvedené přístupy snaží tato zobecnění překonat a zaměřuje svou pozornost na dynamiku a fluktuaci proměňujících se centrálních lokalit. Snahou je na jedné straně nalézt pravidelnosti v jejich každodenní návštěvnosti, které lze zobecnit alespoň do té míry, že se opakují v řádu jednoho dne, a na straně druhé upozornit na jedinečnost každé lokality a se zjevnou inspirací Henriho Lefebvra (1991), Jane Jacobsové (1961) nebo Davida Seamona (Seamon, Nordin, 1980) zachytit a popsat její každodenní život z pohledu vnějšího pozorovatele. Studie neaspiruje na tvorbu „velkých“ závěrů, ale spíše se snaží poukázat na chybějící dimenzi ve výzkumu dnešního města a snad i inspirovat ke vzniku dalších podobných prací.

Závěry šetření směřují k dvěma možným cestám dalšího výzkumu městského života a v čase se proměňujícího využívání městského prostoru. Výsledky ukázaly na významné podobnosti v rytmu lokalit v závislosti na funkční struktuře v jejím podrobném členění. Základní dělení na funkce obytnou, pracovní a obslužnou vykazuje významné rozdíly v rytmu denního využívání, jako podstatná se však ukázala podrobnější struktura funkčního členění především ve vztahu k demografickým a socio-ekonomickým charakteristikám uživatelů (např. restaurace nižších cenových kategorií versus restaurace luxusní). Jakou formu má pak vzájemný vztah každodenního rytmu aktivit člověka a rytmu daného strukturami lokalit je otázkou hodnou samostatného textu. Zajímavé by v dalším pokračování výzkumu bylo zaměření nejen na lokality centrální, ale i na ostatní místa ve městě (např. sídliště či suburbia) a sledování souvislostí různých typů rytmů a tím i časoprostorové strukturace města. Ačkoliv vlastní šetření v malých lokalitách poskytuje jedinečná data, tento typ výzkumu je možné dělat i pro větší území ovšem za podmínky existence kvalitní datové základny. Tu by poskytly deníkové záznamy obyvatel města, jejichž sběr je v některých zemích již tradiční. České statistika k tomuto účelu nenabízí jiná data než údaje o dojíždě do zaměstnání a do škol sbíraných v rámci Sčítání lidí, domů a bytů. Ta však postrádají časovou dimenzi, která se zvyšující se flexibilitou práce a pracovní doby nabývá na významu.

Předchozí směřování výzkumu vychází především z časoprostorové geografie. Druhou možností, která je v textu reprezentována slovním popisem každodenního života lokalit, je přistupovat k lokalitám po vzoru humanistických

geografů a na místo chápání lokality jako „prostého součtu“ chování všech přítomných jedinců, na ni nahlížet jako na místo s vlastní identitou (Seamon, 1980). Časová a prostorová dimenze zde slouží pouze jako jakýsi rámeček pro studium sociálních interakcí, komunikace a významů. Výsledky sice nelze považovat za společensky závazné, nicméně poskytují autentický pohled do života lokalit, který může být dále rozvíjen např. ve studiu preferencí obyvatel v oblasti bydlení či trávení volného času.

PODĚKOVÁNÍ

Tento příspěvek vznikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze, projekt č. 65309 „Časoprostorová mobilita obyvatel Pražského městského regionu“ a Grantové agentury České republiky, projekt č. P404/10/0523 „Sociální deprivace v městském prostředí: objektivní a subjektivní dimenze“.

LITERATURA

- ALLEN, J. (1999): *Worlds within Cities*. In: Massey, D., Allen, J., Pile, S. (eds.): *City worlds*. Routledge, London, s. 51–92.
- BEČKOVÁ, K. (1998): *Zmizelá Praha. Nové Město*. Schola ludus – Pragensia, Praha.
- BHADURI, B. (2008): *Population Distribution During the Day*. In: Shekhar, S., Xiong, H. (eds.): *Encyclopedia of GIS*. Springer-Verlag. Dostupné online na [http://apps.ornl.gov/~pts/prod/pubs/ldoc6775_gis_encyclopedia_springer_bhaduri_day_population.pdf – 4. 2. 2009].
- BLUMER, H. (1969): *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Boháč, A. (1923): *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. SÚS, Bursík a Kohout, Praha.
- BOHNERT, J. E., MATTINGLY, P. F. (1964): *Delimitation of the CBD through Time*. *Economic Geography* 40, č. 4, s. 337–347.
- BOWDEN, M. J. (1971): *Downtown through Time: Delimitation, Expansion, and Internal Growth*. *Economic Geography* 47, č. 2, s. 121–135.
- BURCIN, B., ČERMÁK, Z., DRBOHLAV, D., HAMPL, M., KUČERA, T. (2008): *Faktické obyvatelstvo hlavního města Prahy. Výzkumná zpráva*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- BURGESS, E. W. (1925): *The Growth of the City*. In: Park, R. E., Burgess, E. W., McKenzie, R. D. (eds.): *The City: Suggestions of Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. University of Chicago Press, Chicago, s. 47–62.
- BYRD, K. R. (2004): *The Changing Role of Downtowns: An Examination of the Condition of Cities and Methods to Reinvent the Urban Core*. Major Paper, Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University. Dostupné online na [<http://scholar.lib.vt.edu/theses/available/etd-05242004-154534/unrestricted/Byrd-MajorPaper-Final.pdf> – 25. 4. 2009].
- ČERMÁK, Z., DRBOHLAV, D., HAMPL, M., KUČERA, T. (1995): *Faktické obyvatelstvo Prahy. Výzkumná zpráva*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.

- CRANG, M. (2001): Rhythms of the City. Temporalised Space and Motion. In: May, J., Thrift, N. (eds.): *Time Space. Geographies of Temporality*. Routledge, New York, s. 187–207.
- DOLEŽALOVÁ, G., OUŘEDNÍČEK, M. (2006): Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy. In: Ouředníček, M. (ed.): *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 143–159.
- ELLEGÅRD, K. (1999): A Time-geographical approach to the Study of Everyday Life of Individuals – a Challenge of Complexity. *GeoJournal* 48, č. 3, s. 167–175.
- ELLEGÅRD, K., PATER, B. (1999): Introduction: The Complex Tapestry of Everyday Life. *GeoJournal* 48, č. 3, s. 149–153.
- GARFINKEL, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall, Englewood Cliffs. NJ.
- GOODCHILD, M. F., JANELLE, D. G. (1983): The City around the Clock: Space-Time Patterns of Urban Ecological Structure. *Environment and Planning* 16, č. 6, s. 807–820.
- HÄGERSTRAND, T. (1970): What about People in Regional Science? *Papers of the Regional Science Association* 24, č. 1, s. 7–21.
- HÄGERSTRAND, T. (1975): Space-time and Human Conditions. In: Karlqvist, A., Lundqvist, L., Snickars, F. (eds.): *Dynamic Allocation of Urban Space*. Teakfield, Farnborough, Hants, Saxon House, s. 3–12.
- HALLIN, P. O. (1991): New paths for time-geography? *Geografiska Annaler* 73 B, č. 3, s. 199–207.
- HANHAM, R. Q. (1976): Factorial ecology in space and time: an alternative method. *Environment and Planning* 8, č. 7, s. 823–828.
- HRŮZA, J. (1992): Urban Concept of Prague. *Sborník ČGS* 97, č. 2, s. 75–87.
- HRŮZA, J. (1994): Historical Development of Prague. In: Barlow, M., Dostál, P., Hampl, M. (eds.): *Development and Administration of Prague*. Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, s. 15–28.
- IRA, V. (2001): Geografia času: Prístup, základné koncepty a aplikácie. *Geografický časopis* 53, č. 3, s. 231–245.
- JACOBS, J. (1961): *The life and death of great American cities*. Random House, New York.
- JANDOUREK, J. (2001): *Sociologický slovník*. Portál, Praha.
- LEFEBVRE, H. (2004): *Rhythmanalysis*. Continuum, London, New York.
- KESSLER, S. J., MCKENNA, W. (1985): *Gender: an ethnomethodological approach*. The University of Chicago Press, London, Chicago.
- KWAN, M. P. (1999): Gender and individual access to urban opportunities: a study using space-time measures. *The Professional Geographer* 51, č. 2, s. 210–227.
- LENNORP, B. (1978): A Time-Geographic Simulation Model of Individual Activity Programs. In: Carlstein, T., Parkes, D. and Thrift, N. (eds.): *Timing Space and Spacing Time Volume 2: Human Activity and Time Geography*. Edward Arnold, London, s. 162–180.
- LEY, D. (1983): *A Social Geography of the City*. Harper & Row, New York.
- McPHERSON, T., BROWN, M. (2004): Estimating Daytime and Nighttime Population Distributions in U. S. Cities for Emergency Response Activities. *Symposium on Planning, Nowcasting and Forecasting in the Urban Zone*. Dostupné online na [http://ams.confex.com/ams/84Annual/tech-program/paper_74017.htm – 23. 2. 2009]
- MOULTON, J. (1999): Two Steps to a Living Downtown. A Discussion Paper prepared for the Brookings Institution Center on Urban and Metropolitan Policy. Dostupné online na [<http://www.china-up.com/international/case/case/819.pdf> – 23. 2. 2009]

- MULÍČEK, O., OSMAN, R., SEIDENGLANZ, D. (2009): Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno. In: Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum. Pavel Mervart/Masarykova univerzita, Brno, s. 195–220.
- MURDYCH, Z. (1966): Centrum Prahy jako bydliště a pracoviště. Sborník ČSSZ 71, č. 3, s. 231–250.
- MURDYCH, Z. (1980): Mapa hustoty pěší dopravy v centru města. Sborník ČSGS 85, č. 4, s. 325–327.
- MURPHY, R., VANCE, J. (1954): Delimiting the CBD. *Economic Geography* 30, č. 3, s. 189–202.
- MURPHY, R., VANCE, J., EPSTEIN, B. (1955): Internal Structure of the CBD. *Economic Geography* 31, č. 1, s. 21–46.
- MUSIL, J. (1960): Vývoj demografické struktury Prahy. *Demografie* 2, č. 3, s. 234–249.
- NOVÁK, J., SÝKORA, L. (2007): A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area. *Geografiska Annaler* 89B, č. 2, s. 147–168.
- ÖHMAN, J.; SIMONSEN, K. (2003): *Voices from the North. New Trends in Nordic Human Geography.* Aldershot, Ashgate Publishing Company, 314 s.
- OUŘEDNÍČEK, M. (2002): Urbanizační procesy obyvatelstva v Pražském městském regionu. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- PACIONE, M. (2001): *Urban Geography: a Global Perspective.* Routledge, London.
- PARKES, D., THRIFT, N. (1980): *Times, Spaces, and Places. A Chronogeographic Perspective.* John Wiley & Sons, Chichester.
- POSPÍŠILOVÁ, L. (2007): Skutečné obyvatelstvo centra Prahy a každodenní život v jeho lokalitách. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- SCAPPINI, E. (2009): Daily diaries in time use surveys. A solution to overcome measurement problems in single-activity events with long characteristic rhythms. *Quality and Quantity* [online] Last revision 19. 5. 2009. Dostupné online na [http://www.springerlink.com/content/8575026637763878/ – 20. 3. 2010]
- SEAMON, D. (1980): Body-subject, time-space routines, and place ballets. In: Buttner, A., Seamon, D.: *The Human Experience of Space and Place.* Croom Helm, London, s. 148–165.
- SEAMON, D., NORDIN, C. (1980): Marketplace as a Place Ballet: A Swedish Example. *Landscape* 24, č. 3, s. 35–41.
- SCHMITT, R. C. (1956): Estimating Daytime Populations. *Journal of American Institute of Planners* 22, č. 3, s. 83–85.
- SMITH, S. K. (1989): Towards a Methodology for Estimating Temporary Residents. *Journal of the American Statistical Association* 84, č. 406, s. 430–436.
- SÝKORA, L. (1999): Komerzializace centra Prahy a její důsledky. *Veřejná správa* '99 10, č. 9, s. 28–29.
- TAYLOR, P. J., PARKES, D.N. (1975): A Kantian view of the city: a factorial-ecology experiment in space and time. *Environment and Planning A* 7, č. 6, s. 671–688.
- TEMELOVÁ, J., NOVÁK, J. (2012): Daily Street Life in Transforming Inner City of Prague: Visual Experience of Socio-spatial Differentiation and Temporal Rhythms. *Visual Studies.*
- TEMELOVÁ, J., ČERMÁK, D., JÍCHOVÁ, J. (2012): Kriminalita a vnímání bezpečnosti v pražských čtvrtích. In: Ouředníček, M., Temelová, J. (eds.): *Sociální proměny pražských čtvrtí.* Academia, Praha, s. 47.
- TEMELOVÁ, J., DVOŘÁKOVÁ, N., SLEZÁKOVÁ, A. (2010): Reziidenční spokojenost seniorů v proměňujících se čtvrtích Prahy, *Sociální studia* 7, č. 3, s. 95–113.

- VILHELMSON, B. (1999): Daily mobility and the Use of Time for Different Activities. The Case of Sweden. *GeoJournal* 48, č. 3, s. 177–185.
- WIRTH, L. (1938): Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology* 44, č. 1, s. 1–24.
- ZANDVLIET, R., DIJST, M. (2004): Short-term Shifts in Population Distribution. Unravelling the Diurnal Mobility of Daytime Population in the Netherlands. *Pro IATUR Conference Rome 2004*. Dostupné online na [<http://petra1.istat.it/timeuse/paper/paper90.pdf> – 15.3.2009].
- ZANDVLIET, R., DIJST, M. (2006): Short-term Dynamics in the Use of Places: A Space-Time Typology of Visitor Populations in the Netherlands. *Urban Studies* 43, č. 7, s. 1159–1176.
- ZANDVLIET, R., DIJST, M., BERTOLINI, L. (2006): Destination choice and the identity of places: A disaggregated analysis for different types of visitor population environment in the Netherlands. *Journal of Transport Geography* 14, č. 6, s. 451–462.

ZDROJE DAT:

- ČSÚ (2003): Sčítání lidu domů a bytů 2001. Český statistický úřad, Praha.
- ČSÚ (2007): Migrace obyvatel za urbanistické obvody Prahy. Databáze. Český statistický úřad, Praha.
- ČÚZK (2007): Nahlížení do katastru nemovitostí. Český úřad zeměměřický a katastrální, Praha, Dostupné online na [<http://nahlizeniidokn.cuzk.cz/>].

ČASOPROSTOROVÉ CHOVÁNÍ STŘEDOŠKOLSKÝCH STUDENTŮ BYDLÍCÍCH V ZÁZEMÍ PRAHY

Lucie Pospíšilová, Martin Ouředníček

*Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta,
Univerzita Karlova v Praze*

Abstrakt¹

Rezidenční suburbanizace způsobuje oddělení bydliště a dalších denních funkcí uvnitř metropolitních regionů. Důsledkem jsou na jedné straně zvyšující se nároky na dopravní infrastrukturu a rostoucí intenzita dopravy, na straně druhé časové ztráty vznikající jednotlivcům v důsledku narůstajícího času stráveného v dopravě. Oddělenost bydlení, práce, služeb i zábavy překonávají suburbanité využíváním osobního automobilu, který se stává nezbytnou podmínkou jejich každodennosti. Důležitost a frekvence využívání jednotlivých diferencovaně lokalizovaných funkcí se přitom liší především v závislosti na věku nebo stadiu v životním cyklu. Specifickou skupinu v tomto ohledu tvoří teenageri, kteří jsou ve většině případů závislí na veřejné dopravě a jejichž prostor aktivit a užívané urbánní funkce se nejméně shodují s vlastnostmi suburbií. Za nejvýznamnější problém teenagerů považujeme především jejich omezení v důsledku obtížné fyzické konektivity mezi centrem města a bydlištěm a napětí mezi požadovanou a faktickou mobilitou. V textu hodnotíme na příkladu Pražského městského regionu každodenní pohyb a aktivity suburbánních gymnazistů ve srovnání se stejnou skupinou studentů žijící uvnitř města. Výzkum vychází z vlastního terénního šetření realizovaného v listopadu 2009 a dat o využití času agentury Median. Hlavní zjištění, které je hlouběji diskutováno, ukazuje, že delší doba strávená denně v dopravě zkracuje suburbánním studentům čas na spánek

1 Článek vznikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze, projekt č. 65309 „Časoprostorová mobilita obyvatel Pražského městského regionu“ a Grantové agentury České republiky, projekt č. P404/10/0523 „Sociální deprivace v městském prostředí: objektivní a subjektivní dimenze“.

a volnočasové aktivity. Kromě vlivu lokalizace místa školy a bydliště v životě teenagerů se ukázaly i rozdíly ve využití času mezi studenty gymnázií a celkovou populací teenagerů v Praze, dané na jedné straně větší dojížděčkovou vzdáleností, na straně druhé také náročnějším typem studia.

Úvod

Rezidenční suburbanizace bývá často kritizována jako proces, který způsobuje oddělení bydliště a dalších denních aktivit uvnitř metropolitních regionů. Tím se zvyšují nároky na dopravní infrastrukturu a intenzitu dopravy i ztráty jednotlivců související s narůstajícím časem stráveným v dopravě. V České republice je obyvatelstvo bydlicí v malých sídlech při nízkých hustotách osídlení navíc obtížné dopravně obsloužit. Zhoršenou dostupnost práce, služeb i zábavy řeší suburbanité obvykle využíváním osobního automobilu, který se stává nezbytnou podmínkou jejich každodennosti (Urbánková, Ouředníček 2006). Dočasná nebo trvalá nemožnost využívat automobil představuje pro obyvatele suburbí výrazné omezení (*constraint*) denních aktivit i prostoru dosažitelných aktivit (*activity space*). V teoretické rovině vychází příspěvek právě z Hägerstranda konceptu omezení (1970) časoprostorového pohybu. V úvodní části příspěvku se zaměřujeme zejména na proměnu ve významu tradičně vnímaných tří kategorií omezení v kontextu technologických změn i měnících se přístupů k hodnocení prostoru v sociálních vědách. Empirická část práce je zacílena na případovou studii časoprostorového chování populace studentů pražských gymnázií bydlicích v Praze a v okolních suburbánních obcích. V textu argumentujeme tím, že právě věková skupina teenagerů patří mezi znevýhodněné skupiny bydlicí v suburbánních lokalitách v zázemí Prahy. Za nejvýznamnější problémy považujeme především omezení vazeb s městem v důsledku obtížné fyzické konektivity s místem bydliště a napětí mezi přirozenou (požadovanou) a faktickou mobilitou ovlivněnou specifickými suburbánními omezeními. Zaměřením na skupinu gymnazistů vyčleněnou z celé populace starších teenagerů chceme poukázat také na specifčnost skladby denních aktivit teenagerů na základě typu studované školy.

Výchozí teze a předpoklady:

- Tradičně vnímaná omezení časoprostorového chování daná vlastnostmi a schopnostmi člověka, normativní a infrastrukturní omezení prostředí a omezení daná vazbami na další lidi jsou ovlivňována také dynamicky se měnícími mody komunikace. Internetová a mobilní komunikace umožňuje osvobození některých aktivit každodennosti od prostoru a času a vede k přehodnocování konceptů diskutovaných v době před rozšířením informačních technologií.
- Kromě fyzického prostoru a kyberprostoru je velmi důležité uvažovat o pozici jednotlivce i sociálních skupin v sociálním prostoru. V souvislosti s tématem příspěvku předpokládáme, že pozice studenta a jeho denních aktivit je výrazně ovlivňována sociálními prostory vázanými na školu a rodinu (náročnost studia, preference a žebříček hodnot v rodině).
- V empirické rovině předpokládáme výrazné rozdíly ve využití času i dopadu různých typů omezení způsobené pozicí (polohou) jednotlivců v rámci fyzického prostředí (lokace v Praze a v suburbii, v Praze a v jiných oblastech Česka) i v rámci sociálního prostředí (postavení ve společnosti ovlivněné fází životního cyklu, statutem studenta).
- Specifická pozornost je věnována organizaci času v závislosti na času stráveném v dopravě a druhu používané dopravy. Předpokládáme, že omezené možnosti dopravy představují výrazný problém pro suburbánní teenagery, který se odráží především v množství volného času, ale také v čase věnovaném studiu. V příspěvku diskutujeme otázku, do jaké míry se daří novými komunikačními technologiemi a různými strategiemi tato omezení překonávat.

PROMĚŇUJÍCÍ SE VÝZNAM OMEZENÍ DENNÍCH AKTIVIT V KONTEXTU ČASOPROSTOROVÉ GEOGRAFIE

Každodenní život člověka je z velké části charakterizován rutinním chováním, jehož podstatu si člověk zpravidla neuvědomuje. Až ve

chvíli, kdy stojí před určitou volbou, začne zvažovat dané možnosti založené na vlastních schopnostech a disponibilních nástrojích v souvislosti s ostatními lidmi a charakteristikami vnějšího prostředí. Jednání každého člověka je ovlivňováno faktory, které mohou mít na jedné straně omezující charakter, na straně druhé však mohou každodenní život v mnoha ohledech usnadňovat. V kontextu časoprostorového chování suburbánních teenagerů např. přístup k nástrojům umožňujícím či urychlujícím zvolenou cestu může v každodenním životě některé lidi oproti jiným zvýhodňovat. V diskurzu časoprostorové geografie se jedná o příklad omezení daných způsobilostí² (*capability constraints*), které poprvé definoval Hägerstrand v roce 1970 jako omezení lidských aktivit vznikajících z nezbytnosti určitých nástrojů a také biologických potřeb. Omezení zde nejsou chápána výhradně jako limitující jednání člověka, ale jako determinující jeho denní režim. Hägerstrand v této souvislosti upozorňuje na zásadní rozšíření prostoru každodenních aktivit, pokud člověk může namísto chůze využívat motorový dopravní prostředek (Hägerstrand 1970). Stejným způsobem lze uvažovat i o časových úsporách spojených s přístupem k různým dopravním prostředkům. Omezení daná způsobilostí jsou úzce svázána s vlastnostmi, potřebami a schopnostmi individuálních aktérů a je možné o nich hovořit jako o vnitřních omezeních (nebo příležitostech).

Druhým typem omezení jsou omezení mocenského charakteru (*authority constraints*), která se projevují na různých hierarchických úrovních a vylučují lidi z aktivit (z hlediska času nebo prostoru) na základě zákonů a mocenských vztahů nebo společenských norem, zvyků a převládajících diskurzů (Golledge, Stimpson 1997). Zahrnují např. možnost mladých lidí získat řidičské oprávnění až v 18 letech, dobu školního vyučování nebo prosté dodržování pravidel stanovených rodiči. Kromě norem lze do této skupiny omezení zařadit také dostupnou infrastrukturu, což dohromady vytváří skupinu vlastností vztahujících se k užívanému prostředí. Na rozdíl od první skupiny omezení můžeme omezení mocenského charakteru chápat jako vnější omezení, která jsou výsledkem působení fyzického

2 Překlad převzat z publikace (Ira 2001), tabulku s různými možnostmi překladu tří kategorií constraints obsahuje práce Osmana (2010).

(přírodního a člověkem vytvořeného) anebo sociálního prostředí (viz níže v textu). Mulíček a kol. upozorňují na významnou rytmizační funkci této skupiny omezení (resp. pouze její části) v časové struktuře aktivit člověka i života lokalit. Relativně pevně ukotvené časové body nebo periody (např. doba školního vyučování, otevírací doba, pravidelná večere v danou hodinu apod.), které významně ovlivňují průběh dne jednotlivce, označují za rytmizátory neboli „kolektivně uznávané, velmi často institucionalizované udavače rytmů“ (Mulíček a kol. 2010: 199).

Omezení daná vazbou² (*coupling constraints*) jako poslední typ omezení obsahují nutnost koordinace aktivit s dalšími lidmi. Podle našeho názoru existuje průnik mezi omezeními danými vazbou a skupinou vnějších omezení, která jsou sociálně konstruována. Například otevírací doba je dána nejen normou nebo předpisem, ale zároveň také přítomností prodáváče nebo úředníka v daném místě. Právě uvažování o vzájemných vztazích mezi lidmi v rámci lokálních komunit, ale i v rámci neprostorově ukotvených komunit může být významným rozšířením v teoretickém uvažování o vlivu omezení (*constraints*).

Hägerstrandův koncept omezení nabízí i dnes významný rámec pro studium každodenních aktivit člověka v časoprostorovém kontextu a je stále mnoha autory využíván (Ellegård 1999; Ellegård, Vilhelmson 2004; Novák, Sýkora 2007). Z pohledu současného výzkumu se však zásadním nedostatkem celého konceptu jeví jeho primární zaměření na fyzický prostor, i když je potřeba dodat, že ne zcela výhradně. Hägerstrandova diskuze částečně reflektuje i rozvoj telekomunikačních technologií, díky kterým je možné interagovat i bez fyzické blízkosti a časových ztrát v dopravě, ačkoliv jejich skutečný přínos je viděn jako přinejmenším diskutabilní, protože samo telefonování (a také televize a rádio) čas v rámci dne také ubírá a zároveň „rozbíjí“ ostatní aktivity (Hägerstrand 1970). Vlivem pokračujícího rozvoje nových technologií jsou některá omezení ve fyzickém prostoru oslabována a částečně též nahrazována omezeními prostoru virtuálního (Yu, Shaw 2007). Informační a komunikační technologie umožňují nahrazování fyzického kontaktu telefonickou a elektronickou komunikací, čímž mohou v některých případech eliminovat čas potřebný na přepravu do místa aktivity. Internet oproti telefonu umožňuje navíc komunikaci nejen bez prostorové,

ale i časové synchronizace³ (Yu, Shaw 2007). Doposud však existují aktivity, které se bez fyzického kontaktu, resp. přesunu neobejdou. Virtuální prostor může hrát i v tomto ohledu důležitou roli. Díky moderním technologiím mohou lidé např. plnohodnotně pracovat v dopravních prostředcích a studenti se při každodenním dojíždění nemusí nutně nacházet pouze v sociálním prostoru daného prostředku, ale i v několika prostorech virtuálních (chat, Facebook).

Původně definovaná omezení daná způsobilostí se s rostoucím významem informačních technologií rozšiřují i na nástroje nutné k přístupu do virtuálního prostoru (mobilní telefon, bezdrátový internet apod.), schopnost pracovat s počítačem, mobilním telefonem, znalost cizích jazyků (možnost komunikovat též cizojazyčně) apod. (Yu, Shaw 2007). Některé kontakty nevyžadují díky např. emailové komunikaci prostorovou ani časovou synchronizaci aktérů, čímž dochází k oslabování omezení daných vazbou. I pro virtuální svět však v některých případech platí omezení mocenského charakteru: člověk nemusí mít přístup k počítači po celý den, některé webové stránky vyžadují pro své užívání členství apod. V posledních desetiletích se v souvislosti se selektivní dostupností internetu a elektronické komunikace rozvíjí koncept digitální propasti (*digital divide*; např. Castells 1996; Norris 2000; Dijk 2005; Susová 2009). Tento koncept upozorňuje na rozdílné možnosti různých sociálních skupin zapojit se do sítí elektronické komunikace, které se odvíjejí od dostupnosti počítačového vybavení s kvalitním internetovým připojením a individuální schopnosti s ním pracovat. Přístup k internetu se liší také v závislosti na vzdělání, socioekonomickém postavení nebo genderu (Burrows a kol. 2000; Cooper, Weaver 2003).

Vedle omezení daných fyzickým a virtuálním prostorem je potřeba uvažovat o další dimenzi ovlivňující lidské jednání, dráhy denních cest i realizaci dlouhodobějších projektů.⁴ Touto dimenzí jsou omezení sociálního prostředí, která můžeme chápat šířeji než jako soubor

3 Je nutno poznamenat, že tuto funkci, byť v pomalejším režimu, měla již dříve další komunikační média, například dopisy, knihy, nástěnky, noviny atp.

4 Percepční omezení ve vztahu ke strachu z kriminálního chování popisuje Peterka (2011).

vlastností a schopností člověka (tedy omezení daných způsobností). Sociální prostředí⁵ můžeme vnímat jako soubor tzv. sociálních prostorů, které jsou tvořeny specifickými sociálními skupinami a jejichž sociální klima je může odlišovat od skupin s podobnými strukturálními vlastnostmi. Sociální prostředí je tedy prostorově ukotveno a skládá se z vlastností a schopností trvale bydlících i dočasně přítomných osob v konkrétním území (jejich sociální struktury nebo v terminologii časoprostorové geografie omezení daných způsobností). Naproti tomu sociální prostory nemusí být nutně vázané na konkrétní místa a lze si je představit jako prostory interakce sociálních skupin, které se v průběhu dne, týdne nebo jiného časového období postupně „dotýkají“ konkrétního prostředí. Prostory sociálních skupin (sociální prostory) a vztahy, které se uvnitř těchto prostorů neustále proměňují, vytvářejí (vedle sociální struktury) druhou složku sociálního prostředí, kterou můžeme označit za sociální klima (Ouředníček 2002; Puldová, Ouředníček 2006; Špačková 2011).

Koncept sociálního prostředí lze v našem příspěvku dobře navázat na představu denní cesty a měnících se rolí jednotlivce v průběhu střídajících se denních aktivit. Jednotlivé aktivity se odehrávají v jednom nebo několika sociálních prostorech, kde jednotlivec hraje vždy specifickou roli a je zařazen do sítě sociálních interakcí s ostatními členy sociální skupiny užívajícími společný sociální prostor. Sociální prostor přitom nemusí mít nutně okamžité nebo permanentní prostorové ukotvení.

Specifickým sociálním prostorem, který má bezprostřední vazbu na fyzické prostředí, je *locale* v češtině nejpříhodněji pojmenovaný jako *dějiště* (Vávra 2010). Koncept *dějiště* (*locale*) vychází z Giddensovy teorie strukturace a označuje vlastně sociální prostor, který je bezprostředně ukotven ve fyzickém prostředí (Giddens 1981). Můžeme přitom definovat několik řádovostních úrovní dějiště – od domova (domu) až k národním státům.⁶ Při geografickém (prostorovém) hodnocení denních aktivit teenagerů je tedy vhodné uvažovat

5 Podrobnější debatu o sociálním a fyzickém prostředí jako složkách životního prostředí nabízíme na jiném místě (Ouředníček 2011).

6 Významné místo má v Giddensově uvažování město jako specifické dějiště s výraznou koncentrací moci.

o sociálních prostorech s konkrétním prostorovým ukotvením (domov, škola, dopravní prostředek). V případě teenagerů můžeme jako příklady různých dějišť uvést rodinu tvořenou společně bydlícími členy i širším příbuzenstvem s různými stanovišti (domov, chata), třídní nebo školní kolektiv upoutaný výrazně k lokaci školy, sportovní klub vázaný ke stadionu nebo tělocvičně. Za sociální prostory jen volně svázané s konkrétními prostory je pak možné považovat soubor přátel na sociální síti existující převážně v kyberprostoru nebo sociální prostory čtenářů stejného časopisu, vyznavačů specifického životního stylu aj.

Kromě členství v sociální skupině je s ohledem na studovanou tematiku zcela zásadní pozice jednotlivce v rámci sociálního prostoru. Podle našeho názoru jsou omezení ve fyzickém, sociálním i virtuálním prostoru pro různé aktéry odlišně významná, především v závislosti na sociálním statusu (pozici) a s ním související schopností ovlivňovat (překonávat) stanovená omezení. V praktické rovině je pak zásadní výzkum rigidity nebo prostupnosti daných omezení například v případě výjimečných situací a strategie jednotlivců vedoucích k překonávání omezení.⁷ Všechny tyto vlastnosti jsou dány vzájemným vztahem mezi členy sociálních prostorů, ze kterých vyplývá pozice (status) jednotlivých členů i významnost omezení pro konkrétního člověka. Příkladem rozdílných rolí v rámci jednoho sociálního prostoru může být pozice učitele a studenta ve třídě, rodiče a dětí v rodině atp. V případě studované skupiny středoškolských studentů mají podle našeho názoru podmínky sociálního prostředí a pozice studentů v rodině a ve škole zcela zásadní význam jako další druh omezení, který nebyl dříve uvažován ani v jedné z tradičně sledovaných skupin omezení (*constraints*).

Podle našeho názoru je časoprostorové chování a síla jednotlivých omezení vedle tradičně zmiňovaných aspektů (Hägerstrand 1970) ovlivňována také pozicí člověka (aktéra) uvnitř jednotlivých dějišť

7 U teenagerů můžeme jako příklad rigidních omezení (s malou možností jejich překonání) uvést omezený výběr dopravních prostředků (nemožnost využít automobil jako alternativu k veřejné dopravě), ovlivnění režimem školy (pevně ukotvený z hlediska času i náplně) nebo nemožnost delegace některých činností (domácí příprava, úkoly) atp.

(locales), tedy dílčích sociálních prostorů navázaných na diferencované role aktéra. Status je vytvářen vzájemným působením členů sociálních prostorů, ale také vnějšími podmínkami specificky ovlivňujícími postavení celé sociální skupiny nebo jejich jednotlivých členů. Vnější omezení jsou výrazně diferencovaná pro různé sociální skupiny. Opět nejde jen o fyzické (fyzikální) vlastnosti vnějších omezení, ale o podstatu jejich konstrukce, která je v řadě případů sociální povahy a není neměnná. Pokud je pozice jednotlivce nebo celé sociální skupiny dostatečně silná, stává se aktér aktivním tvůrcem (může ovlivňovat) normy nebo omezení, a jejich obecná působnost je tak relativizována. Klasické kategorie omezení přitom není potřeba zásadně revidovat, ale pouze doplnit o omezení vztahující se k sociálnímu a částečně také k virtuálnímu prostředí

METODIKA PRÁCE A ZDROJE DAT

Výzkum časoprostorového chování studentů vychází z vlastního terénního šetření provedeného ve spolupráci s učiteli zeměpisu v listopadu roku 2009 na šesti pražských gymnáziích. Volba škol probíhala s respektem k prostorové zonaci hlavního města (Hrůza 1992; Ouředníček a kol. 2012), ale vzhledem k náročnosti šetření je výsledný výběr ovlivněn také ochotou pedagogů na výzkumu participovat. Z celkového počtu gymnázií, která se účastnila výzkumu, se dvě nacházejí v centru Prahy (Nové Město), tři ve vnitřním městě (Žižkov, Smíchov, Strašnice), jedno ve vnějším městě (Prosek) a jedno na periferii (Horní Počernice).⁸ Zahrnutí vyššího počtu škol lokalizovaných v centrálních částech města je založeno na předpokladu snazší dopravní dostupnosti, a tedy širšího spádového území oproti gymnáziím umístěným v částech okrajových. Rozložení odpovídá i vyšší koncentraci středních škol ve vnitřních zónách města.

8 Gymnázium v Horních Počernicích je součástí panelového sídliště, které ještě nepovažujeme za suburbánní zónu, i když leží na okraji kompaktně zastavěného území.

Jak ukazují výsledky v empirické části příspěvku, existují uvnitř skupiny starších teenagerů významné rozdíly ve využívání času a v časoprostorovém chování zejména v závislosti na sociálním statusu mladého člověka, který je v tomto stadiu životního cyklu silně determinován výběrem střední školy.⁹ V příspěvku proto chceme ukázat rozdíly v časových rozpočtech u populace studentů gymnázií ve srovnání s celkovou populací teenagerů. Protože jsme chtěli zároveň sledovat prostorovou diferenciaci chování teenagerů vázaných na různé lokace v rámci Prahy, vybírali jsme pouze jeden typ školy (gymnázium) jako určitý standard s předpokládanými podobnými nároky na studium a podobně otevřenými možnostmi náplně volného času.

Do výzkumu byli zapojeni zejména absolventi geografie, kteří v současnosti vyučují na zvolených gymnáziích. Většina dotazníků byla získána jako součást hodin zeměpisu. Autoři příspěvku připravili k tomuto účelu i didaktický manuál, včetně širšího využití získaných dat v rámci hodin zeměpisu nebo zeměpisného semináře (Pospíšilová, Ouředníček 2010). Výzkum byl zaměřen širěji na časoprostorové chování studentů gymnázií a jejich rodičů v Pražském městském regionu. Tento příspěvek využívá pouze část z baterie otázek a pracuje se souborem 405 gymnazistů, z nichž 72 bydlí v suburbánní zóně Prahy.¹⁰

Respondenti, studenti kvarty až oktávy, vyplnili deníkový záznam za jeden všední den (úterý 24. 11. 2009) a krátký dotazník s identifikačními údaji. Způsob sběru dat o časoprostorovém chování a forma deníkového záznamu významně ovlivňují výsledky výzkumu, a data je proto třeba interpretovat v kontextu zvolené metody. V provedeném šetření respondenti vyplňovali aktivity do předem stanovených

9 Zajisté existují rozdíly uvnitř populace gymnazistů v závislosti na sociálním postavení rodiny i dalších determinantech sociálního statusu. Primární pozornost je v příspěvku věnována diferenciaci podle potenciálně dosaženého vzdělání.

10 Suburbánní zóna je zde vymezena s využitím metodiky založené na kombinaci intenzity migračního přírůstku z Prahy a velikosti bytové výstavby a zahrnuje okresy Praha-východ a Praha-západ a části navazujících okresů Středočeského kraje (podrobněji viz Ouředníček, Špačková, Novák 2012).

dvacetiminutových časových intervalů (viz obr. 1). Tento způsob záznamu poskytuje dotazovaným určité vodítko pro vyplňování, a může pro ně proto být méně náročný, jeho nevýhodou je však nutnost alokace aktivit do předdefinovaných časových intervalů a nezachycení přesného času stráveného jednotlivými aktivitami (Michelson 2005). Nastavení pevných intervalů se v kontextu interpretace výsledků pro tento text mohlo projevit především v nezachycení kratších, především pěších cest (do 10 min.) a zároveň v prodloužení cest, které trvaly např. 15 min., tak, aby daný interval vyplnily. Rovněž pokud aktivita mezi dvěma cestami trvala méně než 20 min. (spíše však 10 min.), mohou se dvě nezávislé cesty ve výsledném zpracování dat jevit jako cesta jedna. Při výběru vyplněných dotazníků byl se spolupracujícími učiteli proveden rozhovor týkající se metodiky šetření a srozumitelnosti dotazníku pro respondenty; z něj vyplynuly některé rozdílné způsoby záznamu aktivit, které byly zohledněny při přepisu dotazníků i při následné interpretaci dat. Obecně lze říci, že aktivity, které trvaly méně než 10 min., nebyly respondenty zaznamenávány a naopak aktivity trvající od 10 do 19 minut byly prodlouženy na 20 minut, shodně to platí pro aktivity přesahující pevně stanovený začátek a konec intervalu.

Protože předávání dotazníků studentům bylo spojeno s výukovou hodinou v rámci zeměpisného semináře, nebylo možné ovlivnit den instruktáže. Proto se tyto dny mezi jednotlivými školami liší. Ve třech školách dostali studenti dotazníky den před datem šetření, v jedné škole v den konání šetření a ve dvou vyplňovali dotazník zpětně. Rámcově však o chystaném šetření byli předem informováni všichni. Michelson (2005) považuje za nejvhodnější den, za který jsou zaznamenávány denní aktivity, včerejšek, protože respondenti si své činnosti ještě dobře pomatují a zároveň není poskytnut prostor pro záměrné ovlivňování průběhu dne. V instrukcích k dotazníku nebyly předem stanoveny typy aktivit (kategorizováno až při zpracování dat), ale dotazovaní měli pro snazší orientaci k dispozici část fiktivně vyplněného dotazníku. Respondenti mohli v dotazníku uvést vždy jednu převažující aktivitu v daném časovém úseku. Kromě konkrétní činnosti vyplňovali respondenti také místo konání (pražská čtvrť nebo obec), případnou společnost člena rodiny či jiné osoby a frekvenci, s jakou je daná aktivita obvykle vykonávána.

Dotazník č. _____

Datum: 24.11.2009

Č. A S	Co přesně děláte? můžete prosím upřesnit Vaši aktivitu?	Kde se nalzáte? doma, v práci - uvěďte prosím, kde přesně např. Vinohrady, Přítkovice	Jste s někým?			Jak často aktivitu vykonáváte?			
			sám	se členem rodiny	s jinou osobou	dení	týdně	měsíčně	nepravdělně
12									
13									
14									

Obr. 1: Formát deníkového záznamu vyplňovaného respondenty.

Do výzkumu byly zařazeny deníkové záznamy 405 studentů, z nichž 72 bydlelo v pražských suburbíích a 333 v Praze. V případě studentů bydlících v suburbíích odpovídalo 34 % mužů, mezi studenty z Prahy bylo mužského pohlaví 43 % dotázaných. Rozdělení studentů podle navštěvovaných škol je k dispozici v tabulce 1.

Katastrální území	Název školy	Suburbia	Praha
Nové Město (Praha 1)	Gymnázium prof. Jana Patočky	29,5	16,6
Nové Město (Praha 2)	Gymnázium Botičská	16,4	7,1
Smíchov	Gymnázium Christiana Dopplera	8,2	5,6
Žižkov	Gymnázium Na Pražačce	4,9	5,0
Strašnice	Gymnázium Voděradská	13,1	17,5
Prosek	Gymnázium Litoměřická	11,5	12,5
Horní Počernice	Gymnázium Chodovická	10,0	5,0

Tab. 1: Podíl respondentů z jednotlivých škol (%).

Pro porovnání časových rozpočtů teenagerů z námi provedeného výzkumu, kterými jsou z většiny studenti gymnázií, s daty za celou českou a pražskou populaci a rovněž pražskými teenagery ve věku 14–19 let jsme využili data projektu MML – Market & Media & Lifestyle (MML) společnosti Median s.r.o., který je v České republice realizován od roku 1996. Sběr dat probíhá metodou náhodného výběru a data používaná v tomto textu byla získána během 2. a 3. čtvrtletí roku 2010. Aby struktura vzorku odpovídala struktuře celé populace, jsou data vážena pomocí algoritmu vycházejícího z metody chí-kvadrát.¹¹ Skutečný počet respondentů pro dané období je 7 594 (pouze osoby ve věku 12–79 let), z toho 642 teenagerů ve věku 14–19 let a 605 obyvatel Prahy. Dotazování vždy zaznamenávali aktivity za včerejší den a do výstupů jsou zařazeny údaje za všechny všední dny (Po-Pá, v našem šetření pouze Út). Pro srovnatelnost dat z obou šetření byly různě podrobné kategorie aktivit v každém z nich sloučeny do nadřazených skupin. Jednalo se o pouhé slučování kategorií, které se žádným způsobem nepřekrývaly (např. různých způsobů využití volného času, způsobu dopravy aj.), proto nedošlo k žádné ztrátě nebo redukci vypovídací hodnoty.

Zvolená metodika práce představuje obecně jeden z nejnáročnějších způsobů šetření. Proto je vzorek dat získaný pro poměrně specifické skupiny obyvatelstva (například gymnazisty bydlící v suburbii) a referenční skupiny, ke kterým bychom mohli výsledky vybrané skupiny vztahovat, relativně malý. Nevyužíváme proto při hodnocení rozdílů mezi jednotlivými sledovanými skupinami popisnou statistiku (středních hodnot a variability, popř. testy shody), z tohoto důvodu je potřeba brát některé výsledky (například přesné minutové časy) jako přibližné hodnoty sloužící pro hrubší obecnější porovnání základních disproporcí srovnávaných skupin.

11 Podrobnější informace o metodice projektu MML jsou k dispozici na webových stránkách společnosti Median.

ČASOVÉ ROZPOČTY V POPULACI TEENAGERŮ

Sledování časových rozpočtů se v posledních desetiletích vyvinulo v relativně autonomní oblast výzkumu (Harvey 2004; Michelson 2005), která je v současnosti nezávislá na teoretických konceptech i metodice časoprostorové geografie. V Evropě jsou dnes běžná rozsáhlá šetření využití času, s propracovanými klasifikacemi sledovaných činností. Souhrnně je možné porovnávat časové rozpočty obyvatelstva jednotlivých evropských zemí například na stránkách EUROSTATu nebo s využitím specializovaných serverů a internetového časopisu.¹² Za odrazový můstek pro hlubší orientaci lze považovat práci realizovanou v rámci Centre for Time Use Research na oxfordské univerzitě.¹³ V Česku a na Slovensku jsou výzkumy časových rozpočtů spjaté v poslední době naopak především s metodikou časoprostorové geografie, jako jednou z komponent tvořících jádro metodického přístupu (Ira 2000; Novák, Sýkora 2007; Doležalová, Ouředníček 2006; Pospíšilová 2011).¹⁴ Dnes nabízí nejucelenější přehled o čase stráveném jednotlivými aktivitami během dne databáze agentury MEDIAN, jejíž data také v příspěvku využíváme.

Kategorie teenagerů ve věku 14–19 let,¹⁵ kterou jsme ve výzkumu sledovali, se významně liší z hlediska trávení času i struktury denních aktivit od ostatních částí populace. To je dáno zejména specifickým postavením v rodině (omezení daná pozicí v sociálním prostoru rodiny) i přechodem mezi dětstvím a dospělostí, který je spojen s narůstající mobilitou a osamostatňováním v řadě aktivit. Na druhé straně je tento věk stále spjat s řadou omezení, která odlišují kategorii teenagerů od možností a chování dospělých osob. Názorným dokladem tohoto tyzení může být porovnání dat o časových rozpočtech populace České republiky a Prahy se specifickou věkovou

12 Od roku 2004 je vydáván International Journal of Time Use Research <http://www.eijtur.org>.

13 Webová stránka <http://www.timeuse.org> umožňuje například mezinárodní srovnání časových mnoha zemí světa.

14 Z dřívějších textů lze navázat například na práci Rendlová (1979).

15 V textu budeme tuto skupinu označovat také termínem starší teenageři.

skupinou 14–19letých.¹⁶ Pro porovnání vytvořené na základě dat agentury Median byly sloučeny denní aktivity do větších skupin tak, aby byly dobře srovnatelné s naším výzkumem na pražských gymnáziích (viz metodická část příspěvku). Legenda s vyznačenými kategoriemi jednotlivých denních činností je k dispozici na obrázku 2. Z výšečových diagramů vyjadřujících strukturu využití času lze vyčíst rozdíly jak z hlediska porovnání věkových skupin, tak v závislosti na regionálním kontextu (zde porovnání Česka, Prahy a suburbí). V této subkapitole se věnujeme zejména porovnání specifických časových rozpočtů teenagerů ve srovnání s celkovou populací na základě dat agentury Median. Podrobnější rozbor časoprostorového chování pražských gymnazistů sledovaných v rámci vlastního šetření obsahuje následující subkapitola.

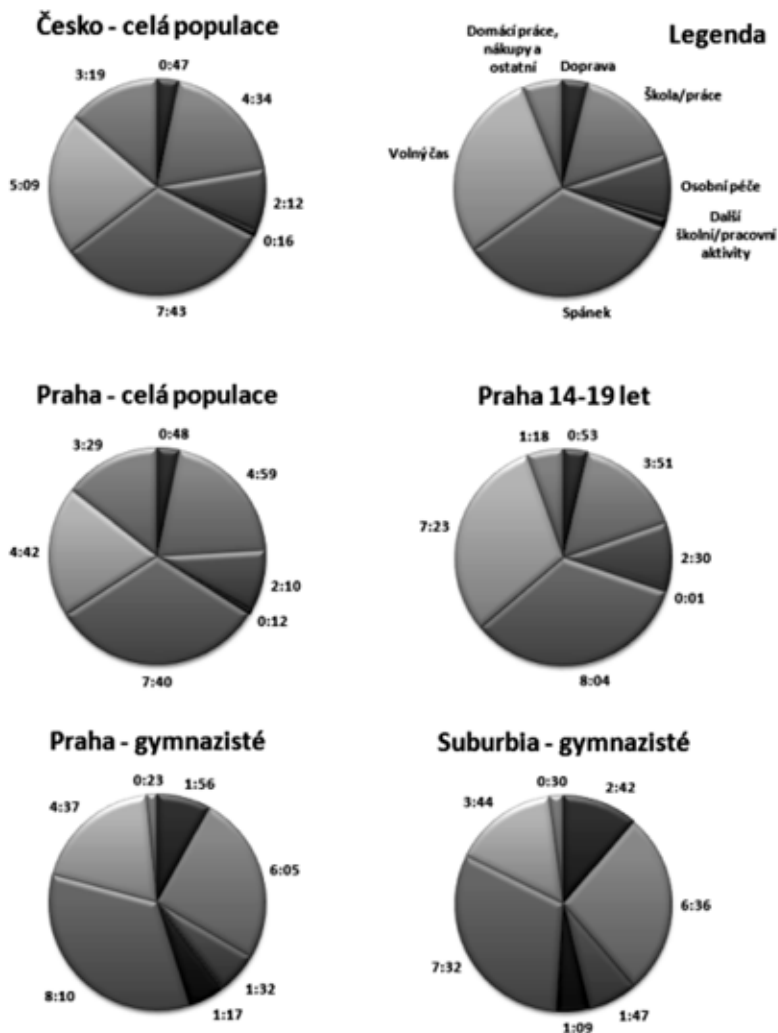
Za nejvýraznější rozdíl při porovnání časových rozvrhů celkové populace se skupinou starších teenagerů můžeme považovat odlišnou skladbu aktivit v čase, který není vázán k práci/škole nebo nezbytným denním potřebám (spánek, osobní péče, doprava). Zjednodušeně hovoříme o činnostech realizovaných především v průběhu odpoledních a večerních hodin běžného pracovního dne. Zatímco populace Prahy nebo celé České republiky stráví domácími pracemi a nákupy zhruba třetinu tohoto času, teenageri z necelých 9 hodin pouze o něco více než hodinu. Množství volného času je tak u pražské (ale i u celé české) populace starších teenagerů o více než dvě hodiny delší než v případě průměrného denního rozpočtu obyvatele Česka a dosahuje 7 hodin a 23 minut denně. Jak si později ukážeme, má právě prostorová dimenze – tedy lokalizace míst stěžejních aktivit (školy, bydliště) – zcela zásadní význam pro délku i náplň volnočasových aktivit.

Grafy nám pomáhají hodnotit i význam dalšího podstatného faktoru, který diferencuje časové rozpočty. Kromě věku a místa bydliště má velkou váhu také současná pozice (sociální status) teenagera. Ta je v daném věku zřejmě nejvíce určována výběrem střední školy s narůstajícím statusovým hodnocením (prestiží) směrem od studentů učňovských oborů bez maturity až ke studentům gymnázií. Rovněž

16 Časové rozpočty skupiny 14–19letých v Praze a v celé České republice byly téměř shodné, proto na obrázku 2 uvádíme pouze strukturu využití času u pražské populace teenagerů.

mezi jednotlivými gymnázii existují poměrně značné rozdíly ve vnímané i objektivně měřitelné kvalitě výuky (např. dlouhodobé renomé vybraných škol zakotvené v percepci obyvatel Prahy na jedné straně a první srovnání výsledků státních maturit na straně druhé). Výsledky empirických šetření skutečně dokládají rozdíly právě mezi respondenty našeho šetření zaměřeného na pražské gymnazisty a zbývající populací teenagerů. Charakter školy a její náročnost je podstatným rytmizátorem (Muliček a kol. 2010) denních rozpočtů teenagerů. Kromě času stráveného spánkem se podstatným způsobem liší časové dotace všech ostatních sledovaných typů aktivit. Pokud zatím ponecháme stranou specifickou skupinu gymnazistů bydlících mimo Prahu, je možné spatřit rozdíly mezi gymnazisty a ostatní populací pražských teenagerů zejména v čase stráveném studiem (ať již přímo ve škole nebo dalším domácím studiem). Čas věnovaný studiu je v případě gymnazistů o více než dvě hodiny za den delší oproti ostatní populaci 14–19letých. Výběrovost zvolené školy zřejmě ovlivňuje i podstatně vyšší nároky na čas strávený v dopravě, který je v průměru o hodinu vyšší. Můžeme totiž předpokládat, že dojízd'kový region bude v případě prestižnějších a specializovanějších typů škol mnohem větší než u škol průměrných a s obecnějším zaměřením. Naopak kratší je čas strávený domácími pracemi, osobní péčí, ale především volnočasovými aktivitami. Celkově lze sledovat mnohem větší díl vázaného času (mandatorního), který je právě ovlivněn náročnějším typem studia. Tato empirická zjištění dokládají velký význam školy, která je vnímána rodinou i samotnými studenty jako příležitost, ale zároveň představuje také dosti rigidní složku denních rozpočtů a omezení dané sociálním prostorem rodiny (viz diskuze v teoretické části příspěvku).

Pro korektní interpretaci je potřeba připomenout, že rozdíly v časech strávených jednotlivými aktivitami mezi gymnazisty a všemi teenagery ve věku 14 až 19 let mohou být do značné míry ovlivněny způsobem sběru a zpracování informací, které se v obou šetřeních částečně lišily (viz metodická část příspěvku). Z důvodu časové a finanční náročnosti bylo šetření gymnazistů provedeno jednodušší formou než sběr dat agentury Median. Data agentury Median se následně více blíží hodnotám z mezinárodních šetření, kde se např. čas strávený středoškolskými studenty při studiu ve škole pohybuje mezi 200 a 440 minutami (Eurostat 2010).

Obr. 2: Struktura využití času populace Česka, Prahy a pražských gymnazistů 2010.

Zdroje: MEDIAN, vlastní výzkum

ROZDÍLNÉ VYUŽITÍ ČASU GYMNAZISTY V PRAZE A V PRAŽSKÝCH SUBURBIÍCH

Doposud jsme se zabývali odlišnou časovou skladbou denních aktivit starších teenagerů v závislosti na sociálním statusu daném typem studované střední školy. V následující části textu do hodnocení zahrneme vliv prostorové dimenze a zaměříme se na sledování rozdílů ve využití času tentokrát pouze studentů gymnázií na základě lokalizace míst stěžejních denních aktivit. V čase relativně stabilní místa denních aktivit, která se nemohou (alespoň ne snadno) měnit podle současné potřeby, jsou v životě studentů místo bydliště a školy. Předpokládáme rovněž, že výběr školy neprobíhá v případě gymnazistů pouze na základě dobré dopravní dostupnosti, ale vstupuje do něj množství dalších faktorů, jako např. prestiž daného gymnázia, předešlé zkušenosti, stávající kontakty aj. Konkrétní projevy vzdálenosti místa bydliště a školy v životě gymnazistů demonstrujeme na příkladu rozdílu mezi studenty bydlícími a studujícími v Praze a studenty, kteří do pražské školy dojíždějí ze suburbíí. Kromě větší vzdálenosti, která nemusí být vždy podmínkou, se v tomto případě projevuje také vliv administrativní hranice hlavního města a s ním spojené rozdíly v obslužnosti hromadnou dopravou, tedy především vnějšími podmínkami mocenského charakteru (viz diskuze v teoretické části příspěvku).

Časy věnované jednotlivým aktivitám v průběhu dne se mezi studenty gymnázií bydlícími v pražských suburbíích a Praze liší (viz tab. 2). Vzdálenost školy i administrativní hranice se explicitně projevuje v době strávené denně v dopravě, která je u studentů ze suburbíí o 32 minut delší než u studentů z Prahy. Pokud se zaměříme pouze na délku cesty do školy, je tento rozdíl 18 minut pro jeden směr. Znamená to tedy, že teenageři ze suburbíí „vyrovnávají“ dopravní ztráty nižší mobilitou v odpoledních hodinách po skončení školy. Více se dopravním aspektům věnujeme v kapitole Dopravní chování studentů v Praze a suburbíích.

Pro demonstraci dopadu doby věnované přesunům mezi místy denních aktivit vycházíme z jednoho z předpokladů geografie času formulovaného Hägerstrandem v roce 1975. Každý pohyb, který nám umožní vykonávat aktivity na různých místech, vyžaduje čas,

jehož délka závisí na vzdálenosti obou lokalit a použitém dopravním prostředku. Pokud zároveň odhlédneme od možnosti vykonávat více aktivit najednou, můžeme čas strávený v dopravě považovat za významný determinant každodenních aktivit člověka. V rozmezí čtyřadvaceti hodin jednoho dne pak větší podíl času alokovaného na dopravu znamená méně času zbývajících na jiné aktivity. Při rozdělení typu aktivit na flexibilní a fixní (Kwan 2000; Vilhelmson 1999) je zřejmé, že délka času stráveného v dopravě bude významně ovlivňovat především aktivity, které nejsou pevně ukotveny v čase. Tyto relativně triviální zásady se přirozeně uplatňují i u sledované skupiny studentů. Otázkou ale není, zda k těmto projevům dochází, ale jak velké časové ztráty jsou a na úkor kterých aktivit se projevují.

Největší rozdíl se ukázal v době strávené aktivitami volného času, na které studenti z Prahy věnují o 43 minut denně více než studenti ze suburbíí. Mnoho volnočasových aktivit lze však vykonávat v součinnosti s cestováním (např. četba, povídání s přáteli) a čas strávený v dopravě mohou suburbánní teenageři v některých případech efektivně využít k dalším činnostem. Z rostoucího významu elektronických médií ve volném čase mladých lidí (Hofbauer 2004; Šišková 2010) lze usuzovat, že skutečný rozdíl v množství volného času mezi oběma skupinami je menší, protože mnohé aktivity, kterými dnes mladí lidé tráví volný čas (chatování, facebook, hraní her aj.), lze vykonávat také v dopravních prostředcích, nutno však dodat, že pouze za příhodných podmínek, které nejsou vzhledem k zatíženosti většiny příměstských linek v dopravních špičkách vždy zaručeny. Otázkou, která by si zasluhovala širší diskuzi, ovšem přesahující rámec tohoto příspěvku, však také zůstává, do jaké míry se jedná o plnohodnotné volnočasové aktivity, které by byly vykonávány i v případě kratší doby strávené cestováním, a do jaké míry jde o pouhé neúčelné vyplňování času.

Rozdíl v denních aktivitách gymnazistů se ukázal také v případě času stráveného spánkem a ve škole. Studenti gymnázií bydlící v suburbíích jsou ve škole o 23 minut déle než pražští studenti a o 17 minut denně méně spí. Specifikaci této difference lze nalézt při sledování časového rozložení aktivit obou skupin v průběhu dne (viz graf 1 a 2). Hlavní rozdíl spánkového režimu spočívá v dřívějším ranním vstávání studentů bydlících za hranicemi města. Při stejném průměrném

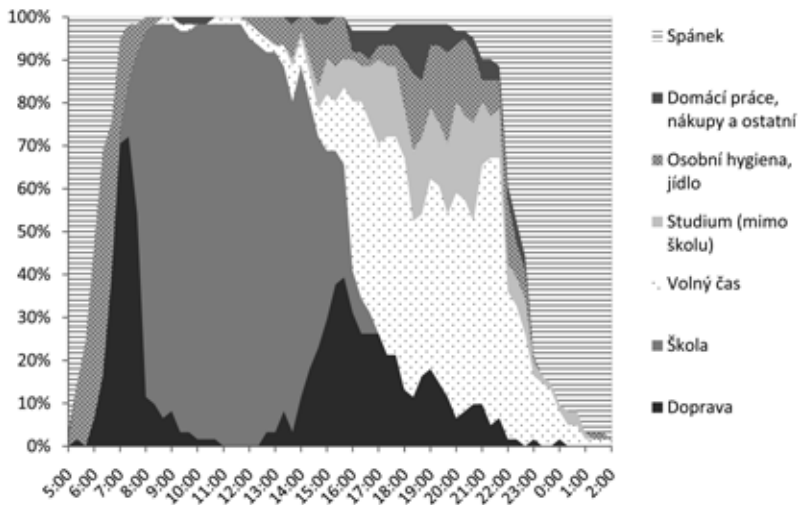
	Praha	Suburbia	Rozdíl
Doprava	2 h. 03 min.	2 h. 35 min.	32 min.
Škola	6 h. 20 min.	6 h. 43 min.	23 min.
Osobní péče	1 h. 31 min.	1 h. 44 min.	13 min.
Volný čas	4 h. 28 min.	3 h. 45 min.	- 43 min.
Spánek	7 h. 55 min.	7 h. 38 min.	- 17 min.
Studium mimo školu	1 h. 17 min.	1 h. 10 min.	- 07 min.
Domácí práce, nákupy a ostatní	0 h. 26 min.	0 h. 25 min.	- 01 min.

Tab. 2: Průměrný čas aktivit strávený studenty bydlícími v Praze a v suburbiiích. **Zdroj:** vlastní výzkum

začátku výuky v 8 hodin ráno je průměrná doba vstávání suburbán-ních studentů o 30 minut dřívější než studentů žijících v Praze (do-ba odjezdu z domu o 25 minut).¹⁷ I na tomto místě je pro úplnost nutné zmínit možnost spánku v dopravě, nicméně ta se vzhledem k rela-tivně krátké době strávené v jednotlivých dopravních prostředcích jeví jako nepravděpodobná. Důvod delšího času stráveného ve ško-le nelze jednoznačně posoudit, protože respondenty uváděné časy konce vyučování se významně lišily i v rámci jednotlivých tříd bez ohledu na místo bydliště, což znamená, že za tímto číslem může stát nutnost setrvat ve škole déle při čekání na rodiče nebo zájmové kroužky, ale také rozdílná struktura respondentů z obou sledovaných skupin nebo i odlišné chápání kategorie „škola“ mezi jednotlivými respondenty (myšleno např. zařazením aktivity „oběd“).

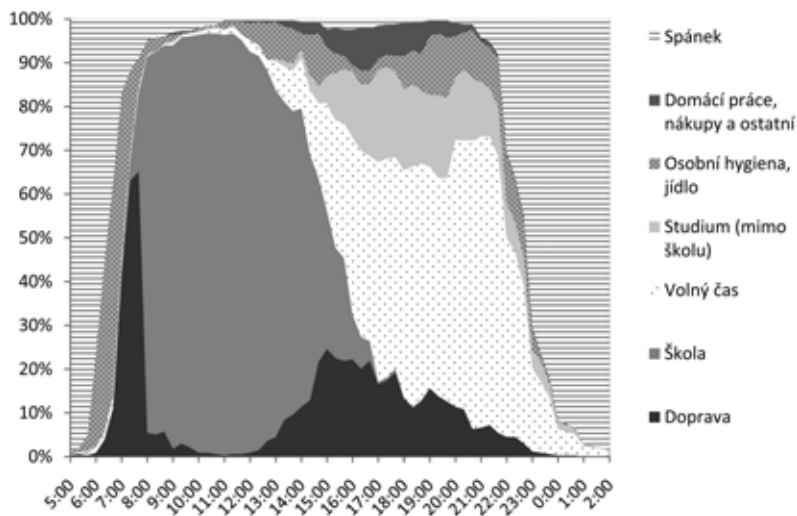
Oproti našim předpokladům se mezi oběma skupinami studentů výrazně neliší čas strávený učením mimo školu, suburbánní teenageri strávili studiem pouze o 7 minut méně než teenageri pražští. Studium se zdá být kategorií využití času, která se u studentů gymnázií blíží charakteru dalších mandatorních činností, které mají zřejmě vysou- kroužky, ale také rozdílná struktura respondentů z obou sledovaných skupin nebo i odlišné chápání kategorie „škola“ mezi jednotlivými respondenty (myšleno např. zařazením aktivity „oběd“).

¹⁷ Variační koeficient je u obou skupin gymnazistů ve všech třech ukaza- telích méně než 10 %.

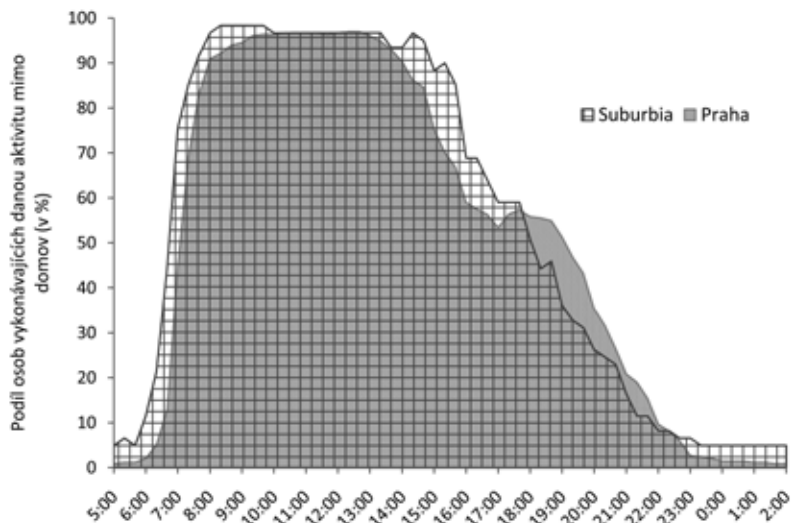
Graf 1: Časové rozložení aktivit suburbánních gymnazistů.

Zdroj: vlastní výzkum

Graf 2: Časové rozložení aktivit pražských gymnazistů.

Zdroj: vlastní výzkum

Graf 3: Podíl osob vykonávajících danou aktivitu mimo domov.

Zdroj: vlastní výzkum

Kromě časového rozložení jednotlivých aktivit nám o způsobu každodenního života gymnazistů může napovědět také podíl času stráveného doma a mimo domov, který se v případě obou sledovaných skupin studentů liší v době před a po školním vyučování (viz graf 3). Rozdíly mezi oběma skupinami studentů se projevují vyšším podílem aktivit realizovaných mimo domov u pražských studentů ve večerních hodinách a u suburbánních studentů vázaných na dobu školní výuky. V ranních hodinách je rozdíl způsoben již zmíněným dřívějším odchodem suburbánních studentů z domova při stejném průměrném začátku vyučování. Vyšší podíl aktivit realizovaných mimo domov patrný u suburbánních studentů mezi 14. a 18. hodinou může mít tři příčiny, přičemž první dvě byly potvrzeny výsledky šetření, třetí je pouhým předpokladem, jehož potvrzení či vyvrácení by vyžadovalo doplňující kvalitativní výzkum: (1) délka času stráveného ve škole je u suburbánních studentů vyšší z důvodů diskutovaných výše (viz tabulka 1), (2) suburbánní studenti cestují domů ze školy

déle a (3) z důvodu obtížného dopravního spojení se studenti ze suburbíí nevracejí domů před dalšími volnočasovými či jinými aktivitami realizovanými v Praze. V rozmezí 17. a 18. hodiny se zvýší podíl pražských studentů nacházejících se mimo domov a od té doby až do 22. hodiny je vyšší než podíl studentů ze suburbíí. Z grafu 1 a 2 je patrné, že většina studentů obou sledovaných skupin se v této době věnuje volnočasovým aktivitám. Rozdílné místo realizace aktivit (doma x mimo domov) může poukazovat na vliv zhoršené dopravní dostupnosti, a to jak délky cesty, tak také výrazně nižšího počtu a frekvence spojů ve večerních hodinách, ale také na odlišnou skladbu volnočasových aktivit a preferenci suburbánních studentů trávit více času doma např. aktivitami na zahradě. Čas trávený doma a mimo domov může být především v souvislosti s volnočasovými venkovními aktivitami (které však patří do domácích i ostatních aktivit) u obou skupin gymnazistů ovlivněn ročním obdobím (podzim) projevujícím se délkou světelného dne a konkrétním počasím v den šetření (v Praze 10 °C a oblačno).¹⁸ Vztah mezi venkovními aktivitami středoškolských studentů a počasím byl prokázán např. Drbohlavem (1990). Provedený výzkum ukázal také na rozdíly v pohybové aktivitě mezi jednotlivými dny v týdnu (Drbohlav 1990).

DOPRAVNÍ CHOVÁNÍ STUDENTŮ V PRAZE A SUBURBIÍCH

V územích nedostatečně obsluhovaných veřejnou dopravou je potřeba vlastního dopravního prostředku v každodenním životě vysoká. Dílčí studie ukázaly i v kontextu České republiky na důležitost automobilu pro každodenní život obyvatel periferních obcí (Temelová a kol. 2011) i suburbíí (Urbánková, Ouředníček 2006). Vlastnictví řidičského oprávnění nebo automobilu je však výrazně determinováno především věkem (a také zdravotním stavem) a socioekonomickým postavením, resp. finančními možnostmi automobil koupit

18 Také časy věnované některým aktivitám (např. spánek, volný čas, domácí práce) i jejich alokace se mohou v jiných ročních obdobích, resp. při odlišném počasí lišit od výsledků tohoto šetření.

a provozovat (viz diskuze různých druhů omezení v teoretické části příspěvku). Teenageři bydlící v suburbiiích nemají do 18 let a někdy ani po tomto dosaženém věku rovnocenné možnosti využívat osobní automobil ve stejné míře jako například jejich rodiče a musí hledat jiné cesty, jak se vyrovnat se špatnou dopravní dostupností. Ačkoliv možnosti studentů bydlících v suburbiiích a v Praze jsou v tomto ohledu podobné, fyzická oddělenost suburbii zde hraje významnou roli a kromě dopravního chování ovlivňuje také každodenní využití času.

Horší dopravní spojení suburbánních obcí s Prahou má v každodenní mobilitě gymnazistů za následek kromě delšího času stráveného denně v dopravě (diskutováno výše) také nižší frekvenci cestování (viz tab. 3). Celkem 52 % studentů gymnázií bydlících v suburbiiích vykoná za den pouze 2 cesty, které vzhledem k zaměření studie na všední den pokrývají jen cestu do a ze školy.¹⁹ Průměrný počet cest studenta bydlícího v suburbiiu za sledovaný den je 2,7 a maximální počet cest je 6. Teenageři z Prahy v odpoledních hodinách cestují s větší frekvencí, pouze dvě cesty za den absolvuje 36 % z nich, ostatní po školním vyučování cestují ještě alespoň jednou. Průměrný počet cest za den u gymnazistů bydlících v Praze je 3,1 při maximu také 6 cest. Vzhledem k hodnotě variačního koeficientu, která svědčí o vyšší variabilitě počtu cest u obou sledovaných skupin gymnazistů, je však třeba pokládat tyto hodnoty pouze za orientační. Delší doba strávená denně v dopravě a nižší počet cest uskutečněných v jednom dni se nutně projevuje i v delší průměrné délce jedné cesty, přestože i v tomto ukazateli jsou oba sledované soubory značně nesourodé. Mediánová i modální hodnota je u suburbánních gymnazistů 60 minut a u pražských 40 minut.

V jistém ohledu nemusí absolutní vzdálenost (měřená kilometry) ani bariéra v podobě administrativní hranice hrát v délce každodenního cestování významnou roli. V časoprostorovém modelu chování člověka se vzdálenost mezi dvěma body měří kombinací prostorové a časové dimenze lidského pohybu (Golledge, Stimpson 1997), tedy

19 Je ovšem nutné připomenout, že koncepce dotazníku umožňovala psát aktivity pouze v rozsahu 20 minut, proto je možné, že kratší cesty nebyly vůbec zaznamenány (více vysvětleno v metodice), mohlo se jednat např. o krátké pěší cesty v okolí školy nebo bydlíště.

	Průměrný počet cest za den	Podíl osob s pouze dvěma cestami za den	Průměrná délka jedné cesty
Suburbia	2,8 (35 %)	52,5 %	55 min. (39 %)
Praha	3,1 (35 %)	35,7 %	41 min. (43 %)

Tab. 3: Základní charakteristiky dopravního chování gymnazistů.

Zdroj: vlastní výzkum

Pozn. V závorce jsou uvedeny hodnoty variačního koeficientu.

dobou, která je nutná k jejímu překonání. Ta se zpravidla zkracuje s použitím rychlejšího dopravního prostředku (Hägerstrand 1970). V případě dojížděky ze suburbíí může být však tento postulát časoprostorové geografie narušen existencí dopravních kongescí. V tabulce 4 je porovnávána délka cesty do školy sububánních gymnazistů v závislosti na vzdálenosti místa bydliště a školy a na použitém dopravním prostředku. Průměrný čas cesty je za použití automobilu ve všech třech kategoriích vzdálenosti místa bydliště a školy nižší, což vliv dopravních kongescí nepotvrzuje, i když je opět třeba upozornit na poměrně vysokou variabilitu sledovaného souboru, nízký počet respondentů, kteří jeli automobilem, i na případnou proměnlivost vnějších podmínek.

Z tabulky 4 je tedy možné usuzovat, že při užití automobilu místo veřejné dopravy se celkový čas alokovaný na dopravu snižuje a čas věnovaný ostatním aktivitám se tak může více blížit vzorci pražských studentů. Počet respondentů bydlících v sububíích a využívajících automobil ke každodenním cestám je však příliš nízký pro formulaci kvalitních závěrů. Na druhou stranu data o dopravním chování neukazují, do jaké míry musí tito studenti přizpůsobovat svůj časový režim rodičům nebo dalším osobám. Omezení v podobě nemožnosti využívat k dopravě automobil (skupina omezení daných způsobilostí), které je patrné u všech sledovaných gymnazistů bydlících v sububíích, se tak zpravidla projeví buď v omezeních mocenského charakteru v případě volby veřejné dopravy (jízdni řády, počty spojů), nebo v omezeních daných vazbou, pokud využijí odvozu automobilem (časové rozvrhy řidičů).

Všichni sledovaní studenti pražských gymnázií bez ohledu na místo bydliště používají ke každodenní přepravě hlavně veřejnou dopravu (viz graf 4 a 5). Celkem 10 % cest studentů bydlících v zázemí Prahy je uskutečněno za použití automobilu a 3 % s využitím automobilu v kombinaci s veřejnou dopravou. U pražských studentů jsou to pouze 4 % a kombinované cesty, kdy je alespoň pro část cesty využit automobil, se objevují zřídka. Naproti tomu se však studenti po Praze více pohybují pěšky. Automobil je suburbánními studenty využíván jak v ranních, tak odpoledních hodinách, přičemž ráno jsou cesty více koncentrovány do kratšího časového úseku, což platí pro veškeré cesty a je to podmíněno začátkem vyučování (viz graf 6 a 7).

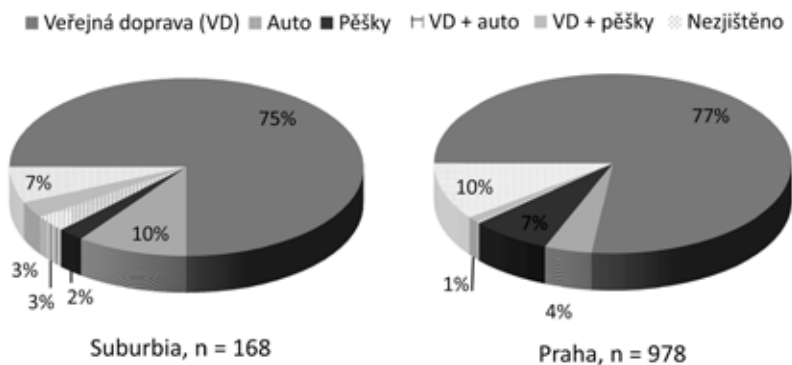
Vzdálenost místa bydliště a školy	Automobil	Veřejná doprava
do 15 km	30 min.	59 min.
16 km – 30 km	27 min.	55 min.
31 km – 50 km	60 min.	82 min.

Tab. 4: Srovnání délky cesty do školy studentů gymnázií bydlících v suburbiiích podle vzdálenosti místa bydliště od školy a použitého dopravního prostředku.

Zdroj: vlastní výzkum

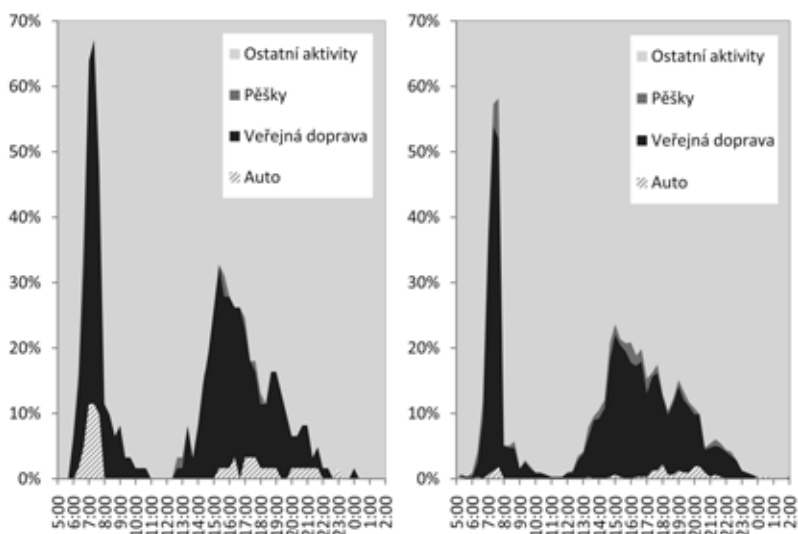
Pozn. Průměrné časy je třeba brát jako orientační, protože počet respondentů (resp. cest do školy) v jednotlivých skupinách je nízký (automobil $n = 15$, veřejná doprava $n = 57$) a variační koeficient se pohybuje okolo 30 %. Absolutní vzdálenost (v km) je měřena jako nejrychlejší možná cesta automobilem od středu obce k místu školy podle serveru mapy.cz.

Protože automobil není častým způsobem dopravy respondentů našeho šetření bydlících v suburbii, nelze na tomto místě hodnotit, do jaké míry jsou suburbánní gymnazisté limitováni omezeními danými vazbou ve smyslu přizpůsobování svých aktivit (především z hlediska času) svým rodičům nebo dalším osobám, které je mohou autem vozit. Pouze delší čas strávený ve škole a také dřívější ranní odjezdy mohou částečně poukazovat na nutnost čekání, resp. přizpůsobování se aktivitám rodičů, nicméně vzhledem k povaze výsledků

Graf 4 a 5: Počet cest podle dopravního prostředku.

Zdroj: vlastní šetření

Graf 6 a 7: Dopravní prostředky využívané během dne studenty v sub-urbích a v Praze.

Zdroj: vlastní výzkum

šetření nelze tyto předpoklady potvrdit. Respondenti našeho šetření jsou z důvodu převažujícího využívání veřejné dopravy mnohem více limitováni omezeními mocenského charakteru (jízdni řády, počty spojů).

ZÁVĚR: BUDOUCÍ POSTAVENÍ TEENAGERŮ V SUBURBIÍCH

Z pohledu současného demografického složení obyvatel suburbánních obcí se problematika teenagerů nezdá nijak zásadní. Teenageři představují pouze minoritní část suburbánních obyvatel²⁰ a problémy, kterým obce v zázemí měst čelí, se mnohem více dotýkají pracujících osob, matek s malými dětmi nebo silícího zájmu o místa v mateřských a základních školách. Nelze však zapomínat, že dnes početně silná dětská složka populace začne za několik let dorůstat do teenagerovského věku a specifické potřeby této skupiny obyvatel nabudou na významu. Náš výzkum je možné v tomto ohledu považovat za upozornění na budoucí problémy, které mohou ve výhledu 8–10 let zasahovat nejpočetnější věkové skupiny suburbanitů.

V tomto ohledu se nabízí otázka, jak se bude vyvíjet vzájemné přizpůsobování potřeb teenagerů a nabídka relevantních funkcí v zázemí hlavního města, jako například budoucí lokace středních škol, zábavy, sportovních a kulturních aktivit, zlepšená dopravní obslužnost. Za nejméně žádoucí formu bychom mohli považovat americký model vývoje, tedy dekoncentraci středních škol a následné snížení věku potřebného pro dosažení řidičského průkazu. To by vedlo k nárůstu individuální automobilové dopravy a pravděpodobně také kriminality spojené s automobilovým provozem v okolí středních škol. Opačným extrémem by byla i postupná reurbanizace, tedy návrat současných suburbanitů zpět do města. Tento proces bude patřit mezi zajímavá témata budoucího výzkumu, zatím je však na jeho hodnocení příliš brzy. Z pozice dorůstajících teenagerů budou rozhodně významným kritériem pro setrvání v suburbii postupně vybudované

20 V roce 2010 tvořili starší teenageři (14–19 let) 6 % populace pražských suburbií.

sociální vazby s vrstevníky, které budou na rozdíl od jejich rodičů lokalizovány převážně do zázemí. Zdaleka ne všichni tak budou odcházet za světly velkoměsta. Za nejpravděpodobnější variantu budoucího vývoje tak lze považovat postupné sblížení poptávky rezidentů po aktivitách volného času, službách a zřejmě i pracovních příležitostech a jejich nabídky v místě bydliště nebo v blízkém okolí nejen v případě teenagerů, ale také ostatních částí suburbánní populace.

Tematika teenagerů v suburbii bude zcela jistě nabývat na významu v budoucnosti ve všech post-socialistických zemích Evropy. Předkládaný příspěvek nabízí jeden z přístupů k hodnocení časoprostorového chování této složky populace, která bude mít v následujících letech dominantní zastoupení v zázemí našich měst. Stěžejní rytmizátory časových rozpočtů představují především omezení mocenského charakteru daná rytmem navštěvované školy a jízdních řádů veřejné dopravy, popř. omezení daná vazbou na rodiče (společné cesty autem). Následkem těchto omezení vznikají časové ztráty dokumentované především dřívějším zahájením aktivní části dne (vstávání) a podstatně delším časem stráveným v dopravě. Oproti předpokladům nejsou tyto ztráty kompenzovány kratším časem věnovaným studiu, ale především na úkor volnočasových aktivit studentů. Velkou roli zde podle našeho názoru sehrává preference studia v žebříčku hodnot rodiny i samotných studentů. To mimo jiné dokládá i srovnání celé populace teenagerů v České republice se specifickým vzorkem pražských gymnazistů.

Za paradoxní zjištění je v tomto ohledu možné považovat skutečnost, že vyšší stupeň vzdělání (navštěvované školy, gymnázia) nemusí představovat v Hägerstrandově pojetí pouze usnadnění, ale naopak v jistém ohledu spíše omezení vynucené především zvýšenými nároky školy na čas vázaný ke studiu a jejich lokalizací v prostoru města.²¹ Velmi podobně se můžeme postavit i ke stěhování z města do suburbii a z toho plynoucího zákonitého navýšení času dojížděky za funkcemi jádrového města. Jde zřejmě o jisté „trade off“ vyvažování možností a požadavků uvnitř sociálních prostorů individuálních rodin. Je přitom nesporné, že v obou případech nejde o nucenou volbu,

21 Tento paradox je v obecnější formě popsán například v tzv. hedonistickém žentouře (Mlčoch 2007).

ale o promyšlený záměr s uvážením kladů a záporů takové volby. Časová dostupnost tak nemusí být v mnoha případech podstatným faktorem při rozhodování o místě bydliště nebo lokalizaci školy a může být vědomě kompenzována především na úkor volného času. Pořízení nového bydlení v zázemí města i volba školy jsou totiž v termínech časoprostorové geografie součástí dlouhodobých projektů, na jejichž konci může být např. výchova dětí v čistém a bezpečném prostředí nebo studium vysoké školy. Ačkoliv tedy daná rozhodnutí mohou mít „negativní“ dopad na krátkodobé cesty (*paths*) a každodenní skladbu aktivit, v dlouhodobější perspektivě mohou být v každodenním životě spíše přínosem.

LITERATURA

- Burrows, R.; Nettleton, S.; Pleace, N.; Loader, B.; Muncer, S. 2000. Virtual community care? Social policy and the emergence of computer mediated social support. *Information, Communication & Society* 3 (1): 95–121.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, society and culture*. Oxford: Blackwell.
- Cooper, J.; Weaver, K. D. 2003. *Gender and Computers. Understanding the Digital Divide*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Doležalová, G.; Ouředníček, M. 2006. „Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy.“ In: Ouředníček, M. (ed.). 2006. *Sociální geografie pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 143–159.
- Drbohlav, D. 1990. Vnitroměstská denní mobilita (na příkladu pražských středoškoláků). *Zprávy Geografického ústavu ČSAV* 27 (3): 47–63.
- Ellegård, K. 1999. „A Time-geographical approach to the Study of Everyday Life of Individuals – a Challenge of Complexity.“ *GeoJournal* 48 (3): 167–175.

- Ellegård, K; Vilhelmson, B. 2004. „Home as a Pocket of Local Order: Everyday Activities and the Friction of Distance.“ *Geografiska Annaler* 86 (4): 281–296.
- Giddens, A. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 1. Power, property and the state. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Golledge, R. G.; Stimpson, R. J. 1997. *Spatial Behavior: A Geographic Perspective*. New York: The Guilford Press.
- Hägerstrand, T. 1970. „What about People in Regional Science?“ *Papers in Regional Science* 24 (1): 7–21.
- Hägerstrand, T. 1975. „Time, space and human conditions.V In: Karlqvist, A.; Lundqvist, L.; Snickers, F. (eds.). 2005. *Dynamic allocation of urban space*. Farnborough: Saxon House, s. 3–14.
- Harvey, A. S. 2004. „Welcome Address of the IATUR President: EIJTUR and Time-Use: Past, Present and Future.“ *International Journal of Time Use Research* 1 (1): I–IV.
- Hofbauer, B. 2004. *Děti, mládež a volný čas*. Praha: Portál.
- Hrůza, J. 1992. Urban Concept of Prague. *Sborník ČGS* 97 (2): 75–87.
- Ira, V. 2000. „Vnútromestský pohyb človeka v čase a priestore (na príklade Bratislavy).“ In: Matlovič, R. (ed.). 2000. *Urbánny vývoj na rozhraní milénii. Urbánne a krajinné štúdie 3*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, s. 167–173.
- Ira, V. 2001. „Geografia času: Prístup, základné koncepty a aplikácie.“ *Geografický časopis* 53 (3): 231–245.
- Kwan, M. P. 2000. Gender differences in space–time constraints. *Area* 32 (2): 145–156
- Michelson, W. 2005. *Time Use. Expanding Explanation in the Social Sciences*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Mlčoch, L. 2007. „Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe.“ *Politická ekonomie* 55 (2): 147–163.
- Mulíček, O.; Osman, R.; Seidenglanz, D. 2010. „Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno.“ In: Ferencuhová, S.; Galčanová, L.; Vacková, B. (eds.). 2010. *Československé město včera a dnes: každodennost, reprezentace, výzkum*. Červený Kostelec, Brno: Pavel Mervart/Masarykova univerzita, s. 195–220.

- Norris, P. 2001. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novák, J. 2010. *Lokalizační data mobilních telefonů. Možnosti využití v geografickém výzkumu*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí práce doc. RNDr. Zdeněk Čermák, CSc.
- Novák, J.; Sýkora, L. 2007. „A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area.“ *Geografiska Annaler* 89B (2): 147-168.
- Osman, R. 2010. *Behaviorální a humanistická konceptualizace lidské teritoriality*. Rigorózní práce. Brno: Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav.
- Ouředníček, M. 2002. *Urbanizační procesy obyvatelstva v Pražském městském regionu*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí práce: Doc. RNDr. Luděk Sýkora, Ph.D.
- Ouředníček, M. 2011. „Nová sociálně prostorová diferenciacie v České republice: přístupy k výzkumu a situace v urbánním prostředí.“ In: Piscová, M. (ed.). 2011. *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 78–93.
- Ouředníček, M.; Pospíšilová, L.; Puldová, P.; Temelová, J.; Novák, J. 2012. „Prostorová typologie a zónace Prahy.“ In: Ouředníček, M.; Temelová, J. (eds.). 2012. *Sociální proměny pražských čtvrtí*, Praha. Academia, s. 268–297.
- Ouředníček, M.; Novák, J.; Špačková, P. 2012. „Metodické problémy výzkumu a vymezení zón rezidenční suburbanizace v České republice.“ In: Ouředníček, M.; Novák, J.; Špačková, P. (eds.). 2012. *Sub urbs: krajina, sídla a lidé*, Praha. Academia, (v tisku).
- Peterka, V. 2011. *Časoprostorové vnímání pocitu ohrožení jako bariéry každodenního života žen: případová studie Prahy 15 a Petrovic*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí práce: RNDr. Jana Temelová, Ph.D.

- Pospíšilová, L. 2012. „Denní rytmus lokalit pražského centra.“ In: Ouředníček, M.; Temelová, J. (eds.). 2012. *Sociální proměny pražských čtvrtí*, Praha. Academia, s. 136–158.
- Pospíšilová, L.; Ouředníček, M. 2010. „Každodenní pohyb obyvatel. Projekt pro zeměpisný seminář.“ *Geografické rozhledy* 2010 (5): 17–18.
- Puldová, P.; Ouředníček, M. 2006. „Změny sociálního prostředí v zázemí Prahy jako důsledek procesu suburbanizace.“ In: Ouředníček, M. (ed.). 2006. *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 128–142.
- Susová, K. 2009. *Vliv internetu na komunitní život v suburbích*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí práce: doc. RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.
- Šišková, K. 2010. *Volný čas dětí, mládeže a elektronická média*. Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, katedra žurnalistiky. Vedoucí práce: Mgr. Renáta Sedláková, Ph.D.
- Špačková, P. 2011. *Sociální prostředí a lokální komunity: město, suburbium, venkov*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí práce: Doc. RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.
- Temelová, J.; Novák, J.; Pospíšilová, L.; Dvořáková, N. 2011. „Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie v periferních lokalitách.“ *Sociologický časopis* 43 (4): 831–858.
- Urbánková, J.; Ouředníček, M. 2006. Vliv suburbanizace na dopravu v Pražském městském regionu. In: Ouředníček, M. (ed.). 2006. *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 75–95.
- van Dijk, J. 2005. *The Deepening Divide: Inequality in the Informatic Society*. London: Sage Publications Ltd.
- Vávra, J. 2010. „Jedinec a místo, jedinec v místě, jedinec prostřednictvím místa.“ *Geografie* 115 (4): 461–478.

- Vilhelmson, B. 1999. „Daily Mobility and the Use of Time for Different Activities. The Case of Sweden.“ *GeoJournal* 48 (3): 177–185.
- Yu, H.; Shaw, S. L. 2007. „Revisiting Hägerstrand’s time-geographic framework for individual activities in the age of instant access.“ In: Miller, H. J. (ed.). 2007. *Societies and Cities in the Age of Instant Access*. Dordrecht: Springer, s. 103–118.

ZDROJE DAT

- Eurostat 2010. Harmonised European Time Use Surveys. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (navštíveno 1. 9. 2011)
- Webové stránky společnosti Median, s.r.o. www.median.cz (navštíveno 1. 9. 2011)
- Webové stránky časopisu International Journal of Time Use Research www.eijtur.org (navštíveno 1. 9. 2011)
- Webové stránky Centre for Time Use Research www.timeuse.org (navštíveno 1. 9. 2011)
- Speciální výstupy Median, s. r. o.

Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie obyvatel v periferních lokalitách*

JANA TEMELOVÁ, JAKUB NOVÁK, LUCIE POSPÍŠILOVÁ,
NINA DVOŘÁKOVÁ**

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta

Everyday Life, Daily Mobility and the Coping Strategies of People Living in Peripheral Localities

Abstract: The availability of labour, education, services and transportation significantly influences the quality of life in urban and rural areas. The supply of job opportunities and services is not sufficient in rural and peripheral villages and particularly young and well-educated people often respond by migrating. The people who remain cope with the problems of accessibility by various commuting methods. However, the poor supply of jobs and social infrastructure may be a source of considerable problems for less mobile people trying to satisfy basic needs. This article employs in-depth case study research to evaluate the daily mobility of people in peripheral municipalities in Western Bohemia. It aims to identify the problems and barriers in the everyday life of the local population and to identify forms of daily mobility related to work and service provision. It evaluates how the lack of job opportunities and basic civic amenities influences the everyday strategies that people adopt to cope with the spatial mismatch between the place of residence and the place where jobs and services are located. The daily mobility and strategies of people living in municipalities are set in the context of post-communist changes in commuting behaviour. Theoretically and methodologically the article draws on the strong tradition of time geography.

Keywords: peripheral areas, everyday life, daily mobility, coping strategies, quality of life, Czech Republic.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2011, Vol. 47, No. 4: 831–858

* Článek vznikl za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v projektu č. 2D06012 „Sociálně prostorová diferenciacce a její vliv na kvalitu života ve městech a obcích ČR“ a Grantové agentury České republiky v projektu č. P404/10/0523 „Sociální deprivace v městském prostředí: objektivní a subjektivní dimenze“. Autoři děkují profesorovi Jiřímu Musilovi za podnětné připomínky a cenné rady k předchozí verzi tohoto příspěvku.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Jana Temelová, Ph.D., RNDr. Jakub Novák, Ph.D., Mgr. Lucie Pospíšilová, Mgr. Nina Dvořáková, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Urbánní a regionální laboratoř, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: lucie.pospisilova@natur.cuni.cz, kubanov@natur.cuni.cz, lucie.pos@seznam.cz, nina.dvorakova@gmail.com.

1. Úvod

Práce, vzdělávání, nákupy, spotřeba služeb a doprava patří k základním aktivitám každodenního života provozovaným mimo místo bydliště [Ellegård 1999; Novák 2010]. Dosažitelnost funkcí pro obyvatele na jedné straně a efektivnost jejich poskytování na straně druhé patří v tomto směru mezi stěžejní charakteristiky prostředí (území) ve vztahu k lokální kvalitě života [Rogerson 1999]. Přijatelná dostupnost pracovních příležitostí a základní občanské vybavenosti významně ovlivňuje kvalitu života obyvatel v městských i venkovských lokalitách [Errington 1994; Williams, Bird 2003; Musil 2006]. Důležité je přitom nejen působení na subjektivní spokojenost obyvatel v místě bydliště, ale také objektivně měřitelné dopady, například na fyzické a psychické zdraví obyvatel [Ellaway, Macintyre 1996; Whelan et al. 2002]. Kvalita života obecně a dostupnost pracovních příležitostí, výše výdělků i občanská vybavenost území jako její nedílné součásti, hrají zároveň důležitou roli v migračních rozhodnutích jedinců a domácností [Drudy, Drudy 1979; Greenwood 1985]. Význam dostupnosti je však třeba vnímat nejen ve vztahu k individuální kvalitě života, ale rovněž z pohledu celospolečenského, s ohledem na sociální soudržnost a integraci ve společnosti. Musil [2006: 28] v této souvislosti hovoří o prostorové dimenzi exkluze, kdy „společným jmenovatelem prostorově determinovaného sociálního vyloučení se stává ztížená dostupnost, čili poloha v systému osídlení.“ Podobně Farrington, Farrington [2005] upozorňují na význam dostupnosti příležitostí a aktivit ve vztahu k politické agendě sociálního začleňování a sociální spravedlnosti.

Poměrně velká pozornost je proto v literatuře věnována dosažitelnosti funkcí a aktivit především ve venkovských a periferních oblastech. Za stěžejní pro kvalitu života i populační stabilitu těchto území je přitom považována nabídka pracovních příležitostí, tedy dostupnost práce [Drudy, Drudy 1979; Musil 2006]. Důležitou roli však hraje též úroveň občanské vybavenosti [Majerová et al. 2003; Farrington, Farrington 2005; Musil 2006]. Podle Halsetha a Ryser [Halseth, Ryser 2006] vytváří vybavenost základní sociální infrastrukturou (obchodní, zdravotní a vzdělávací zařízení) ve venkovských sídlech důležité zázemí pro realizaci každodenních aktivit, zachování místní kvality života a udržení lokální ekonomické základny. Farrington, Farrington [2005: 2] definují dostupnost v kontextu venkovských oblastí jako „možnost obyvatel dostat se k příležitostem a zapojit se do aktivit“. Při posuzování dosažitelnosti pracovních a obslužných funkcí pro obyvatele periferních obcí hraje roli několik faktorů. Důležitá je samozřejmě vzdálenost a časová dostupnost středisek lokalizace služeb a práce [Marada 2001; Novák, Štych, Hudeček 2011] i úroveň dopravní obslužnosti území [Musil 2006; Marada, Květón 2010; Novák, Temelová 2011]. Vedle možností využívání veřejné či individuální dopravy však považují Farrington a Farrington [Farrington, Farrington 2005] „nedostatek přístupu“ za výsledek řady dalších faktorů, včetně časového rozpočtu lidí, závazků v rodině a domácnosti, fyzické zdatnosti a postojů k pracovní a sociální participaci. Též malá informovanost vede podle Leye [Ley 1983] k nízké mobilitě a omezenému prostoru realizovaných aktivit.

Politické a ekonomické změny v České republice po roce 1989 ovlivnily jak lokalizaci pracovních příležitostí, tak rozmístění obslužných funkcí. Významně se snížil počet center pracovní dojížděky,¹ což bylo velkou měrou způsobeno ztrátou pracovních příležitostí v zemědělství a v řadě menších a středních průmyslových podniků, které představovaly významné lokální zaměstnavatele [Novák, Ouředníček 2011]. Na rozdíl od socialismu, kdy i menší sídla dosahovala relativně dobré úrovně základní občanské vybavenosti [Maryáš 1988; Szczyrba 2000], dochází v povelučném období ke koncentraci obchodů, služeb a institucí do populačně větších středisek s vyšším postavením v sídelním systému. Szczyrba [2005] hovoří v souvislosti s redukcí maloobchodních prodejen v malých sídlech o určitém druhu ekonomické izolace dnešního venkova. Podobně koncentrace základních škol do větších středisek osídlení znamená pro žáky (i jejich rodiče) horší dostupnost institucí základního vzdělání v místě bydliště [Kučerová, Kučera 2009]. V porovnání s minulostí došlo navíc v řadě obcí k omezení veřejné dopravy, což nejvíce pocítili zejména obyvatelé periferně položených venkovských obcí [Jančák 2001; Marada, Květoň 2010].

Zejména mladší a vzdělanější lidé často reagují na nepříznivou vybavenost obcí pracovní a obslužnou funkcí trvalou změnou místa bydliště, tj. migrací [Drudy, Drudy 1979; Errington 1990; Ouředníček, Špačková, Feřtová 2011]. Lidé, kteří v těchto oblastech přesto zůstávají, se nejčastěji vyrovnávají s problémy dostupnosti různými formami dojížděky s využitím individuální, případně veřejné dopravy [Findlay et al. 2001; Čermák, Hampl, Müller 2009; Novák, Ouředníček 2011]. Méně pohyblivým skupinám obyvatel, ať už z pohledu migrační, či dojížděkové mobility, však může nedostatečná nabídka pracovních příležitostí a občanské vybavenosti v místě bydliště působit nemalé komplikace při obstarávání potřeb každodenního života [Higgs, White 1997; Macešková, Ouředníček, Temelová 2009]. Právě zhoršující se kvalita života obyvatel ve venkovských a periferních lokalitách spojená s růstem nezaměstnanosti, odchodem mladých a kvalifikovaných lidí a rušením dopravních spojů je odborníky považována za jeden z nejzávažnějších procesů sociálně prostorové diferenciaci v České republice v transformačním období [Novák et al. 2007].

Tento příspěvek je zaměřen na hodnocení denní mobility obyvatel, tj. dojížděky za prací a službami, v periferních, venkovských obcích České republiky. Prvním cílem příspěvku je identifikovat hlavní problémy a bariéry v každodenním životě z pohledu obyvatel a klíčových aktérů žijících ve sledovaném území. Druhým cílem je odhalit podobu každodenního života místních obyvatel ve vztahu k jejich mobilitě a obstarávání běžných potřeb (tj. práce a základních služeb). Třetím cílem je zhodnotit každodenní strategie, které jedinci a domácnosti využívají k překonávání prostorových neshod mezi místem bydliště a místy lokalizace pracovní a obslužné funkce. Denní mobilita a individuální strategie obyvatel jsou zasazeny do kontextu povelučných změn v dojížděkovém chování populace

¹ Centry dojížděky se rozumí obce, ve kterých počet pracovních příležitostí převyšuje počet ekonomicky aktivních obyvatel.

venkovských a periferních obcí, především z hlediska vzdálenosti a frekvence pohybů.

Příspěvek je založen na hloubkové případové studii realizované ve třech sousedících obcích na pomezí Ústeckého, Plzeňského a Středočeského kraje. Sledované případové území je příkladem vnitřní periferie² České republiky [Musil, Müller 2008], které jsou podle Musila [Musil 2006: 28] „extrémními případy znevýhodnění regionů se zhoršenou dostupností práce, škol, zdravotních a sociálních i kulturních zařízení a také obchodů.“

V teoretické rovině se příspěvek opírá o silnou tradici geografie času, ke které odkazuje při studiu denní mobility a organizace každodenního života jedinců a domácností. Pro zachycení časoprostorového chování jedinců je využit též metodický aparát této geografické školy.

2. Denní mobilita a organizace každodenního života

Kořeny teoretického přístupu ke studiu denní mobility a každodenního života, ze kterých vychází tato studie, představuje Hägerstrandova geografie času [Hägerstrand 1970]. Geografie času poskytuje rozsáhlý soubor konceptů a metod pro zachycení, popis a interpretaci každodenního života na úrovni jednotlivců a domácností [Ira 2001, 2006; Novák 2010]. Základní kostru každodenního života optikou geografie času tvoří cesty (časoprostorové trajektorie pohybu) a stanice (místa realizace denních činností – např. domov, práce, zábava, nákup, návštěva...), které jsou cestami propojeny do plánovaných a v různé míře se opakujících sekvencí. Podle Pratt [1996] se geografie času zaměřuje na sledování časování a umístění lidských aktivit v průběhu dne (celého života), možností a problémů, které s sebou časování a umístění přinášejí, a otázku, nakolik toto poznání může přispět k pochopení společenských vztahů. Významným myšlenkovým přínosem geografie času je důraz na jednotlivce a podobu jeho každodenního života v kontextu rozličných omezení (fyzických, časových, geografických, materiálních, organizačních a institucionálních), se kterými se v každodenním životě musí vypořádat. Jarvis [2005] v této souvislosti zavádí pojem „infrastruktura každodenního života“, do které zahrnuje vše, co v praktické rovině ovlivňuje realizaci každodenních aktivit domácnosti. Jedná se tedy o soubor lokálně dostupných pracovních příležitostí, vzdělávacích zařízení, obchodů, služeb, zábavy a různých dopravních prostředků, jež umožňují jejich dosažení. Vedle prostorové dostupnosti jsou v infrastruktuře každodenního života zahrnuty také časové režimy jednotlivých služeb (otevírací hodiny, polední pauza), časování

² Musil a Müller [Musil, Müller 2008; též Musil 2006] charakterizují vnitřní periferie jako území, která se hospodářsky nerozvíjejí, ztrácejí obyvatelstvo, demograficky stárnou, mají nižší sociálně-ekonomickou úroveň, horší technickou i sociální infrastrukturu, starý bytový fond, jsou hůře dopravně dostupná a objevují se v nich specifické sociální problémy spojené s exkluzí.

dopravních spojů a proměnlivá časová dostupnost jednotlivých míst (např. ranní či odpolední dopravní zácpy, jízdní řády spojů veřejné dopravy).

Jedním ze způsobů, jak prohloubit poznání vnitřních podmínek lidských aktivit, je podle Hallina [Hallin 1991] zaměření pozornosti na individuální strategie, které jednotlivci a domácnosti využívají při realizaci každodenních aktivit a prostorových přesunů. Adaptační strategie mají podobu jak každodenních praktik umožňujících realizaci denních činností v rámci infrastruktury každodenního života (plánování denních přesunů a činností, koordinace aktivit členů domácnosti a dělba práce uvnitř domácnosti, volba dopravního prostředku), tak i jednorázových významných rozhodnutí, která vedou k výrazné změně stávající infrastruktury každodenního života (stěhování, změna zaměstnání). Koncepty infrastruktury každodenního života a adaptačních strategií pomáhají odhalit mechanismy, kterými je podoba každodenního života formována sociálním, materiálním a geografickým kontextem každého jednotlivce. Zároveň ukazují, jak je sociální a materiální kontext přetaven do výsledné podoby konkrétních činností a přesunů během dne pomocí individuálního rozhodování a preferencí. Ve své podstatě tak implicitně odkazují ke Giddensově teorii strukturace, zejména k duální povaze vztahu jedinec-struktura a k aktivní roli jednotlivců [Giddens 1984].

Z hlediska formování infrastruktury každodenního života a adaptačních strategií domácností hraje významnou roli mobilita jejich jednotlivých členů. O mobilitě v širším pojetí je možné uvažovat jako o jisté formě kapitálu [Kaufmann, Bergman, Joye 2004; Flamm, Kaufmann 2006]. V tomto smyslu je používán pojem „motility“³ jako schopnosti „být mobilní v sociálním i geografickém prostoru, popřípadě mít přístup a schopnosti sociálně-prostorového pohybu s ohledem na svou aktuální situaci“ [Kaufmann, Bergman, Joye 2004: 750]. Motilita obsahuje tři hlavní komponenty: (1) přístup k rozličným prostředkům a postupům umožňujícím socioprotektorovou mobilitu, (2) kompetence zahrnující dovednosti a schopnosti ovládat a používat prostředky a postupy, ke kterým má daná osoba přístup a (3) osvojení, tj. způsob, jakým osoba přístup k prostředkům a postupům spolu se svými kompetencemi využívá v reálném chování. Lidé s nedostatkem potřebných materiálních zdrojů a osobních dovedností jsou vystaveni mnohem větším strukturálním omezením a jejich běžný život neposkytuje tolik možností pro pluralitu [Scheiner, Kasper 2003].

Jednou z nejčastějších adaptačních strategií na proměňující se prostorové vztahy mezi bydlením, prací a službami je zvyšující se prostorová mobilita obyvatelstva při zajišťování běžných denních aktivit. Lidé cestují nejen více, ale za prací, službami, sociálními i volnočasovými aktivitami se dopravují na stále větší vzdálenosti [Findlay et al. 2001]. Individualizace společnosti zároveň vede k rostoucí variabilitě pracovních režimů, spotřeby i dalších aktivit z hlediska časování a místa realizace činností [Novák 2010]. Rostoucí mobilita, diferenciací denních

³ Pojem motilita je používán v biologii a lékařských vědách ve smyslu schopnosti organismů pohybovat se [Kaufman et al. 2004].

stanic a cílů i změny ve využití času se projevují nejen u městské populace, ale rovněž u venkovského obyvatelstva [Ira 2003].

Výše nastíněným, obecným změnám v mobilitě je vystavena rovněž populace našich měst a obcí. Omezování veřejné hromadné dopravy po roce 1989 i větší nároky lidí na flexibilitu pohybů vedou u obyvatelstva k nárůstu využívání individuální automobilové dopravy [Marada, Květoň 2010]. Možnosti i schopnosti obyvatel přizpůsobit se novým podmínkám jsou však značně selektivní a v každodenním životě způsobují obtíže zejména méně mobilním skupinám obyvatel [Macešková, Ouředníček, Temelová 2009]. Mezi takto „ohrožené“ skupiny lze zařadit seniory, rodiny s nedostatečnými finančními prostředky (např. nezaměstnaní, neúplné rodiny), jedince s pohybovými omezeními a samozřejmě jedince (domácnosti) trpící kombinací těchto znevýhodnění [Ley 1983; Higgs, White 1997; Halseth, Ryser 2006]. Higgs a White [Higgs, White 1997] upozorňují na zranitelnost výše zmíněných skupin především ve venkovských oblastech, kde se nedostupnost práce a služeb v místě bydliště setkává s neuspokojivým přístupem k veřejné i individuální dopravě.

Vzdálenost a náklady spojené s cestami za prací, službami a nákupy představují bariéru pro chudší domácnosti, jejichž prostorová mobilita je omezena slabým ekonomickým zázemím, a tedy i menšími možnostmi platit dopravní výdaje [Ley 1983; Musil 2006]. Domácnosti s nižšími příjmy jsou podle Leye [Ley 1983] daleko častěji „zajatci vzdálenosti“ než představitelé středních a vyšších tříd. Altschuler, Somkin, Adler [2004] uvádějí příklad supermarketů, které často nabízejí kvalitnější sortiment a nižší ceny než lokální obchody, avšak jsou pro nízkopříjmové skupiny vzhledem k větší vzdálenosti a omezenému přístupu k automobilu těžko dostupné. Podobně staří lidé, u kterých se mnohdy spojují ekonomická i zdravotní omezení, často spoléhají na pomoc rodiny a sousedů (vlastníků automobilů), kteří jim nabídnou odvoz či doručení potřebného zboží [Whelan et al. 2002; Föbker, Grotz 2006]. Lishner et al. [1996] nicméně upozorňují, že jedinci se zdravotními problémy jsou ve venkovských oblastech znevýhodnění především špatnou dostupností lékařské péče. Vedle ekonomických a fyzických (zdravotních) bariér ovlivňují mobilitu též omezení vázaná na časové režimy domácností. V tomto ohledu čelí největším problémům rodiče s malými dětmi, kteří musejí během dne skloubit pracovní a rodinné závazky. Jelikož starost o děti je i v současné společnosti stále spíše zodpovědností žen než mužů [Valentine 1997; Křížková, Vohlídalová 2009], dobrá dostupnost mateřské školky a později školy usnadňuje matkám organizaci pracovních a každodenních povinností vázaných na domácnost a péči o rodinu.

3. Změny v dojížďkovém chování české populace po roce 1989

Před samotnou hloubkovou sondou do každodenního života jsou představeny základní rysy proměny dojížďkového chování obyvatel periferních obcí v České republice po roce 1989, které vytvářejí nezbytný kontextuální rámec pro případo-

vou studii ve vybraných obcích. S ohledem na absenci takto zacílené studie bylo nutné provést vlastní analýzu založenou na údajích o dojížděci do zaměstnání a škol shromažďovaných v rámci populačních cenzů.⁴ Změny dojížděkového chování jsou hodnoceny na základě analýzy nedenní dojížděky⁵ a vzdálenosti práce od domova v případě denní dojížděky do zaměstnání,⁶ které představují důležité ukazatele pracovní mobility v periferních oblastech. Klíčové otázky, řešené pomocí analýzy statistických údajů o dojížděci, jsou: (1) Jak se liší dojížděkové chování v malých venkovských obcích od celorepublikového průměru? (2) Jak je dojížděkové chování diferencováno podle věku a pohlaví? (3) Jak dynamická byla proměna dojížděkového chování v porevolučním období?

Nedenní dojížděka

Ze srovnání základních charakteristik nedenní dojížděky a jejího vývoje v celé České republice a ve skupině malých periferních obcí vyplývají zřetelné rozdíly, jež odrážejí významné změny v rozmístění pracovních příležitostí v porevolučním období a jim odpovídající způsob adaptace obyvatelstva. Obdobně jako v případě celé republiky se nedenní dojížděka soustředí do mladších věkových skupin (20–29 let), intenzivněji vyjíždějí nedenní formou muži než ženy a osoby s vyšším vzděláním (především vysokoškoláci) (tabulka 1, graf 1). Zatímco ještě v roce

⁴ Sčítání lidu, domů a bytů představuje jediný dostupný celoplošný zdroj informací o prostorovém pohybu obyvatelstva za prací a do škol. Pro analýzu proměny dojížděkového chování v porevolučním období byly využity výsledky dvou posledních cenzů z let 1991 a 2001. Přímé srovnání výsledků sčítání lidu 1991 a 2001 má řadu úskalí [ČSÚ 2004; Hampl 2004; Novák, Ouředníček 2011]. V první řadě došlo ve sledovaném období k významným územním změnám ve vymezení obcí, mezi kterými je dojížděka do zaměstnání a škol evidována (nárůst počtu obcí z 5768 na 6257). Druhým problematickým okruhem jsou dílčí změny ve způsobu evidence zaměstnaných osob (např. ženy na delší mateřské dovolené a vojáci). V obou případech bylo možné limity srovnatelnosti datových výstupů minimalizovat díky využití základního souboru primárních anonymizovaných údajů o dojíždějících osobách. Pro regionální srovnání vývoje dojížděky byly výsledky cenzu z roku 2001 transformovány do územní struktury roku 1991.

⁵ Mezi nedenně dojíždějící byly zahrnuty osoby s jinou než denní frekvencí dojížděky (osoby s neuvedenou frekvencí dojížděky nebyly započítány). Podíl nedenně dojíždějících je vztažen k celkovému počtu zaměstnaných osob. Nedenní dojížděka do zaměstnání je spojena se dvěma specifickými pracovními režimy. Prvním a doposud dominantním režimem je situace, kdy vzdálenost mezi bydlištěm a pracovištěm vede dojíždějící k přechodnému přenocování v místě zaměstnání během pracovního týdne. Druhý pracovní režim je spojen s přítomností na pracovišti pouze ve vybraných dnech a s rozvojem možností práce z domova. Zatímco první forma nedenní dojížděky je charakteristická pro periferní regiony a oblasti s vysokou nezaměstnaností, s druhou formou se setkáváme zejména ve velkých městech a jejich zázemích [Novák, Ouředníček 2011].

⁶ Vzdálenost dojížděky do zaměstnání je měřena vzdušnou čarou mezi středou obce bydliště a pracoviště.

1991 odpovídala intenzita nedenní dojížděky v malých periferních obcích celorepublikovému průměru, v roce 2001 už byla situace dramaticky odlišná. Hlavním odlišujícím faktorem tak byla dynamika probíhajících změn. Podíl nedenně dojíždějících se v České republice jako celku zvýšil o 2,5 p.b., avšak v případě malých periferních obcí byl nárůst vyšší než 5 p.b. Obdobně výrazně vyšší dynamiku vykazuje vývoj nedenní dojížděky u mužů a u osob s vyšším vzděláním (tabulka 1). V roce 2001 dosahuje podíl nedenně dojíždějících mužů v malých periferních obcích 12 %, v případě vysokoškoláků dokonce téměř 15 %.

Nedenní dojížděka do zaměstnání v malých periferních obcích představuje významnou adaptační strategii reagující na nedostatek adekvátních pracovních příležitostí v místě bydliště. Ve zvýšené míře ji uplatňují muži s vyšším vzděláním v nejmladším produktivním věku. Vývoj nedenní dojížděky podle věku (graf 1) zároveň potvrzuje charakter nedenní dojížděky jakožto přechodné formy migrace [Hampl 2004; Čermák, Hampl, Müller 2009]. Z části totiž s věkem dochází k poklesu nedenní dojížděky právě v důsledku změny trvalého bydliště a odchodem z periferní obce.

Tabulka 1. Nedenní dojížděka podle pohlaví a vzdělání v roce 1991 a 2001

Skupina obyvatel	Česká republika			Malé obce v periferiích		
	1991 (v %)	2001 (v %)	Změna (v p.b.)*	1991 (v %)	2001 (v %)	Změna (v p.b.)*
Muži	6,0	9,1	3,1	5,8	12,0	6,3
Ženy	2,7	4,6	1,9	3,0	7,0	4,0
Základní a neukončené	3,1	4,9	1,8	2,8	6,3	3,5
Střední bez maturity (učňovské, odborné)	4,6	6,8	2,2	4,7	9,1	4,4
Úplné střední (s maturitou) a vyšší odborné	5,1	7,6	2,5	6,0	12,2	6,4
Vysokoškolské	5,6	8,1	2,5	8,2	14,4	6,2
Celkem	4,6	7,1	2,5	4,6	10,0	5,3

Zdroj: SLDB 1991 a 2001 [ČSÚ 1993, 2003].

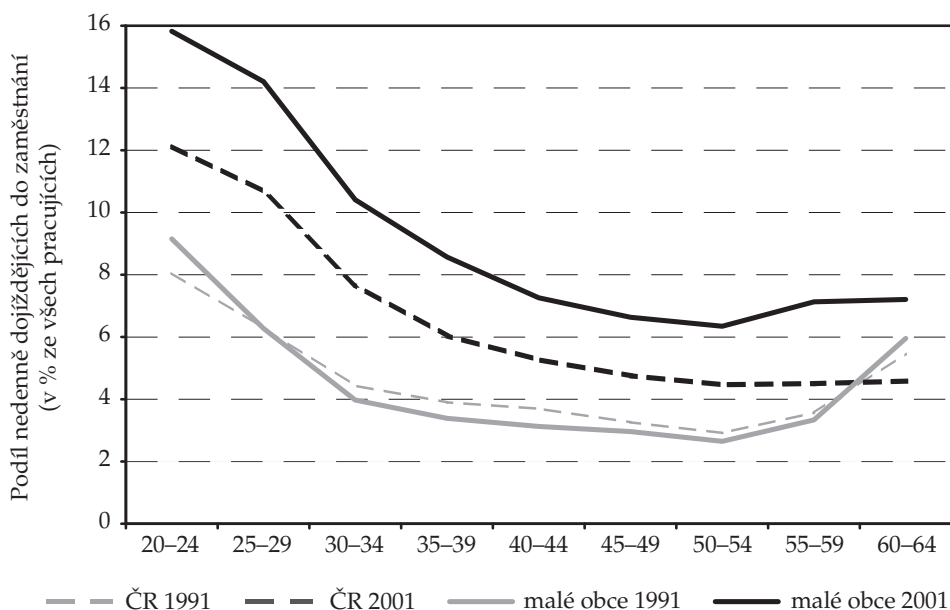
Poznámky:

1) Za účelem vymezení periferních území byla využita kombinace dvou aspektů. V prvé řadě se jedná o populačně malé obce s méně než 1000 obyvateli, které jsou jako kategorie nejvíce zasaženy omezenou dostupností pracovních příležitostí a služeb. Druhým aspektem je otázka exponovanosti/periferiality, kdy bylo využito vymezení zón suburbanizace [Novák, Ouředníček, Špačková 2011] a mezi periferní obce byly zařazeny ty, jež neleží v suburbanizovaných prostorech.

2) Údaje vyjadřují podíl nedenně dojíždějících k celkovému počtu zaměstnaných osob.

* p.b. = procentní bod.

Graf 1. Nedenní dojíždka podle věku v roce 1991 a 2001

Zdroj: SLDB 1991 a 2001 [ČSÚ 1993, 2003].

Poznámka: Náhlý nárůst nedenní dojíždky v roce 1991 pro věkové kategorie nad 59 let není průkazný. S ohledem na věk odchodu do důchodu v roce 1991 a malý počet dojíždějících již prezentované výsledky nejsou relevantní. V roce 2001 je obdobný vývoj patrný ve věkových kategoriích nad 64 let.

Vzdálenost denní dojíždky do zaměstnání

Vzdálenost dojíždky do zaměstnání lze při každodenním cestování považovat za jeden z indikátorů prostorové dostupnosti zaměstnání z místa bydliště.⁷ Mezi obecné charakteristiky vzdálenosti dojíždky do zaměstnání, obdobně jako v případě nedenní dojíždky, patří delší dojíždka u mužů, u osob s vyšším vzděláním a u dojíždějících v mladším produktivním věku (tabulka 2, graf 2). Výrazně větší vzdálenost dojíždky do zaměstnání oproti zbývající populaci vykazují

⁷ S ohledem na určité nedostatky vázané na způsob výpočtu vzdálenosti mezi bydlištěm a pracovištěm (vzdálenost vzdušnou čarou mezi středy obcí) nejsou při hodnocení vzdálenosti dojíždky podstatné samotné absolutní hodnoty, ale především vzájemné srovnání mezi různými sociodemografickými skupinami a jejich vývojová dynamika v čase. Realističtější ukazatelem „náročnosti“ dojíždky do zaměstnání by byla přesná délka absolvované cesty, časová nebo finanční náročnost, avšak potřebné informace nejsou k dispozici.

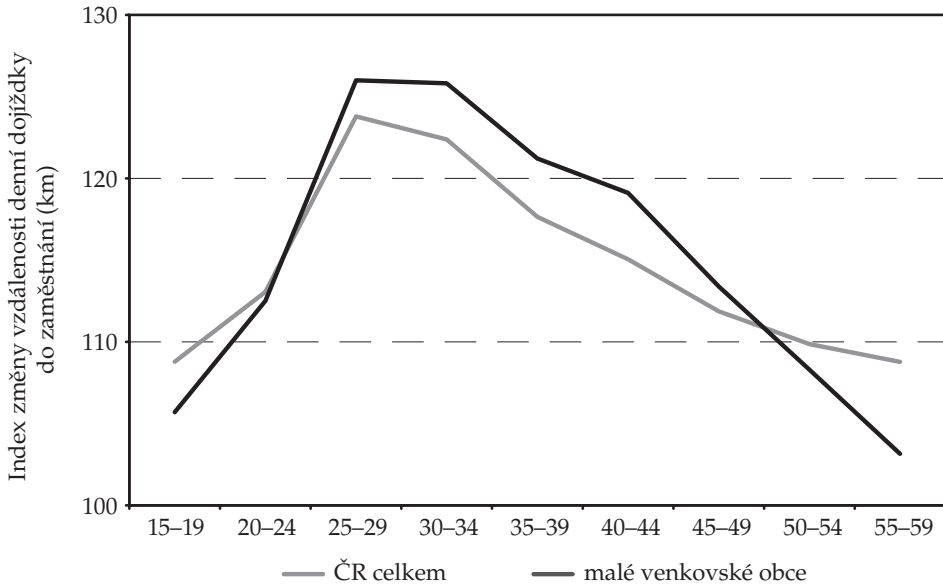
Tabulka 2. Průměrná vzdálenost denní dojížděky do zaměstnání podle pohlaví a vzdělání v roce 1991 a 2001

Index změn 2001/1991*	Česká republika	Malé venkovské obce
Muži	115,2	115,9
Ženy	115,8	115,2
Základní a neukončené	109,3	109,2
Střední bez maturity (učňovské, odborné)	107,3	108,9
Úplné střední (s maturitou) a vyšší odborné	116,8	119,8
Vysokoškolské	119,3	128,1
Celkem	114,8	115,1

Zdroj: SLDB 1991 a 2001 [ČSÚ 1993, 2003].

Poznámka: * Rok 1991 = 100. Nárůst vzdálenosti dojížděky za celou populaci je na první pohled nelogicky nižší než u obou pohlaví, což je důsledkem významných změny ve struktuře zaměstnaných z hlediska pohlaví (změna poměru mezi muži a ženami ve skupině dojíždějících). Průměrné hodnoty za celou populaci jsou tak v každém sledovaném období syceny muži a ženami odlišně.

Graf 2. Index změny vzdálenosti denní dojížděky do zaměstnání podle věku mezi lety 1991 a 2001

Zdroj: SLDB 1991 a 2001 [ČSÚ 1993, 2003].

vysokoškoláci. Délka denní dojíždky se mezi roky 1991 a 2001 zvýšila o téměř 15%. Poměrně překvapivě nedochází k výraznější genderové diferenciaci, vývoj je však významně diferencován podle vzdělání (tabulka 2). V malých venkovských obcích kopíruje vývoj vzdálenosti denní dojíždky obyvatel podle pohlaví a věku celorepublikový trend. Podstatné rozdíly ve vývoji vzdálenosti denní dojíždky jsou patrné u vzdělanějších dojíždějících, zejména u vysokoškoláků. Zatímco v České republice narostla vzdálenost denní dojíždky vysokoškoláků o 19%, v případě této skupiny v malých periferních obcích byl nárůst dokonce o 28%.

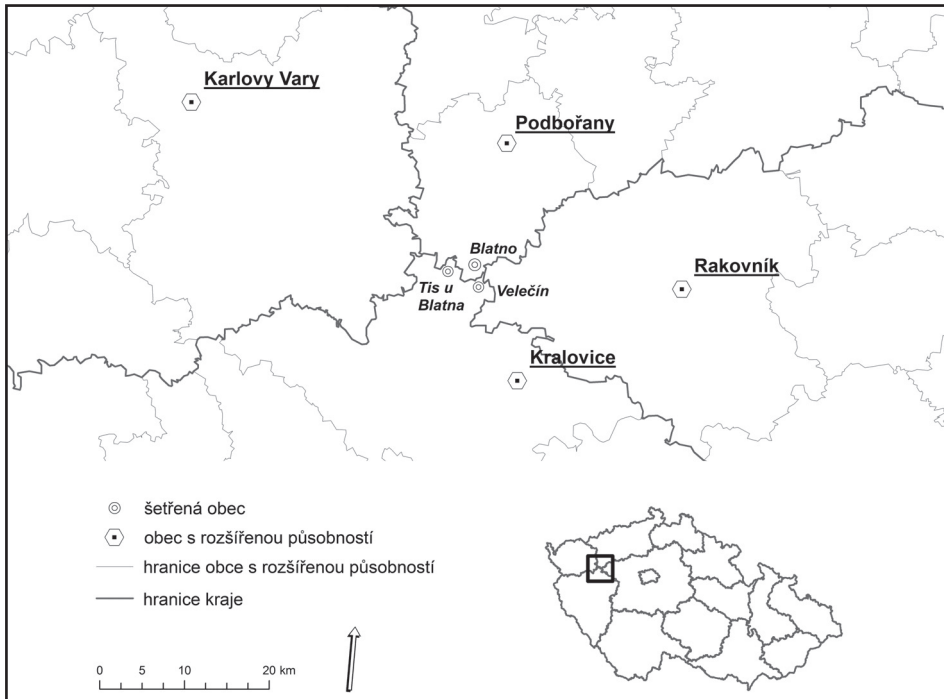
Dojíždka do zaměstnání představuje pouze jeden z dílčích aspektů problematiky mobility a každodenního života obyvatel periferních venkovských obcí. Práce představuje jednu a nikoli jedinou z klíčových každodenních aktivit, zároveň ekonomicky aktivní obyvatelé tvoří pouze část venkovské populace. Samotné údaje o frekvenci a vzdálenosti dojíždky navíc zachycují problematiku každodenního života a denní mobility pouze ve velmi hrubých rysech. Na druhou stranu však představují nezbytný kontextuální i validační rámec pro výsledky následující případové studie, která je zaměřena na hlubší rozkrytí podob a bariér každodenního života a mobility v periferních venkovských obcích.

4. Metodika případové studie

Klíčovým výzkumným nástrojem využitým k dosažení cílů vytčených v úvodu příspěvku je případová studie ve vybraném periferním území. Případová studie zde představuje hloubkovou sondu do každodenní praxe obyvatel vybraných obcí, jež se zaměřuje na identifikaci hlavních bariér, se kterými se lidé denně vyrovnávají a následné rozkrytí adaptačních strategií, jež k jejich překonávání využívají. Primárním účelem této hloubkové sondy je důkladně porozumět zkoumanému prostředí a chování obyvatel, nikoli snaha o formulaci obecně platných generalizací. Případová studie jako celek kombinuje poznatky získané v rámci několika výzkumných aktivit: (1) výzkumu od stolu (analýza dostupných statistických údajů, např. nezaměstnanost, počet pracovních příležitostí, migrace, dojíždka do zaměstnání a veřejná doprava); (2) terénní šetření mapující základní vybavenost obcí z hlediska nabídky pracovních příležitostí, služeb a dopravní dostupnosti a (3) řízené polostrukturované rozhovory s obyvateli a klíčovými lokálními aktéry v obcích.

Území pro případovou studii bylo vybráno na základě analýzy statistických údajů o nezaměstnanosti, základní občanské vybavenosti, obslužnosti veřejnou dopravou a časové dostupnosti mikroregionálních center realizovaných v rámci *Atlasu sociálně prostorové diferenciacie České republiky* [Ouredník, Temelová, Pospíšilová 2011]. Vybrané obce Blatno, Tis u Blatna a Velečín se nacházejí na Podbořansku, na pomezí tří krajů (mapa 1) a představují typické zástupce území vnitřních periferií České republiky [Musil, Müller 2008; Novák, Netrdová 2011]. Rovněž

Mapa 1. Poloha případových obcí

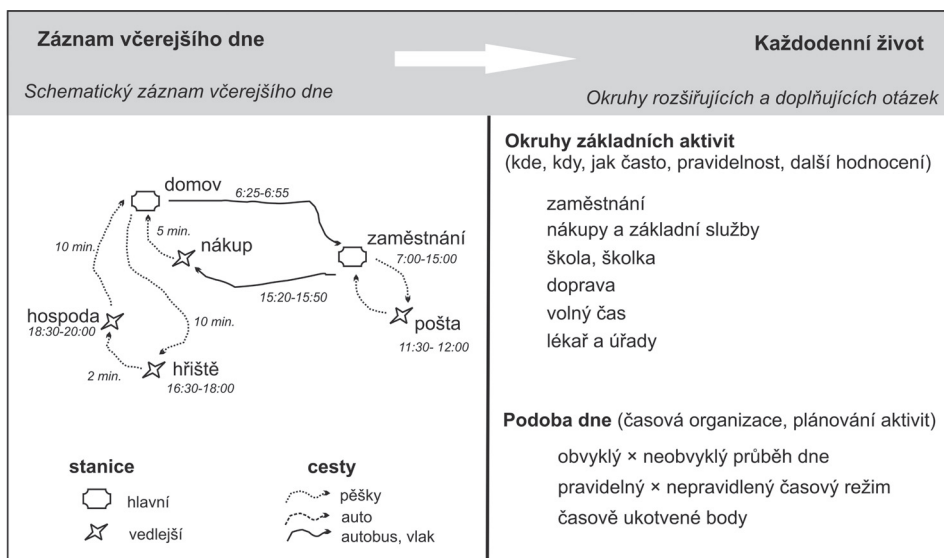
Zdroj: ArcČR 500.

Poznámka: Případové obce se nacházejí na pomezí Ústeckého, Plzeňského a Středočeského kraje. K počátku roku 2009 žilo v největším Blatně 523 obyvatel, v Tisu 94 a ve Velečíně 71 trvale hlášených rezidentů [ČSU 2009].

studie jiných autorů potvrzují pozici vybraných obcí jako typickou pro vnitřně periferní lokalitu, jejíž obyvatelé jsou znevýhodněni špatnou dostupností práce a služeb [např. Kuldová 2005; Nový 2008; Novák, Netrdová 2011]. Hlavní část výzkumných činností byla realizována v průběhu května až července roku 2009.

Zatímco výzkum od stolu a terénní mapování směřovalo k porozumění kontextu a podmínkám každodenního života v lokalitě, řízené rozhovory představovaly stěžejní výzkumný nástroj pro rozkrytí každodenní praxe obyvatel a uplatňovaných strategií. Řízené rozhovory byly vedeny se dvěma typy respondentů; klíčovými lokálními aktéry a obyvateli obcí. Celkem bylo uskutečněno 15 rozhovorů s osobami, které mají organizační, ekonomický nebo společenský vliv na dění v obcích a zároveň disponují specifickými znalostmi o místních poměrech a populaci (tj. starostové a další představitelé obcí, hlavní zaměstnavatelé, místní podnikatelé a zástupci zájmových a občanských sdružení). Rozhovory s klíčový-

Schéma 1. Propojení mezi schématy dne a dalšími sledovanými otázkami

Zdroj: Vlastní návrh.

mi lokálními aktéry sloužily především k získání expertního pohledu na nejzávažnější každodenní problémy území a jejich důsledky pro místní obyvatelstvo i fungování obcí.

Druhou skupinu respondentů představovali obyvatelé případových obcí. Cílem řízených polostrukturovaných rozhovorů bylo v přímé interakci s respondenty odhalit, jak lidé vnímají problémy spojené s každodenním životem v obci, a poznat způsoby, pomocí nichž se s těmito problémy vyrovnávají. S odkazem na geografii času byl důraz kladen na časový a prostorový kontext denních aktivit obyvatel a existenci různých typů omezení vázaných na jejich denní mobilitu [Hägerstrand 1970; Jarvis 2005]. V první části rozhovoru byl ve spolupráci s respondenty zkonstruován schematický záznam „včerejšího dne“. Schéma zahrnovalo nejdůležitější denní aktivity respondenta (tj. práce, nákup, škola, lékař, volný čas) včetně času a místa jejich realizace a způsobu dopravních přesunů. Navazující otázky směřovaly k určení pravidelnosti/nepravidelnosti denních časoprostorových režimů respondentů a jejich hlavních determinantů. Celkovou koncepci konstrukce schematického záznamu a doplňujících otázek pro rozhovor ukazuje schéma 1. Získaná empirická data, tj. deníková schémata a záznamy rozhovorů, byly kategorizovány na základě kombinace několika dimenzí – socioekonomické charakteristiky respondenta, druhu a lokalizace aktivity, organizace dne (rutinnost/variabilita), denního časového režimu a způsobu přesunů. Cílem

následné analýzy bylo zachytit na jedné straně společné rysy a obvyklou podobu každodenního života obyvatel a na druhé straně ilustrovat celou šíři vzorců časoprostorového chování venkovské populace ve studovaných obcích.

Deníková schémata sloužila primárně jako analytický nástroj, část z nich pak byla využita pro ilustraci prezentovaných výsledků studie. Pro dokreslení získaných poznatků a jejich artikulaci jazykem respondentů je text dále doplněn citacemi z přímých výpovědí obyvatel i klíčových aktérů obce. Rozhovor včetně nákresu byl veden s 41 obyvateli obcí různých sociodemografických skupin. Jelikož rozhovory s dalšími respondenty nepřinášely nové poznatky, považujeme rozsah získaných informací za dostačující. Vzhledem k dosažené škále vzorců každodenních aktivit a prostorového chování jej zároveň považujeme za teoreticky nasycený [blíže např. Disman 2002].

5. Identifikace hlavních problémů v případovém periferním území

Hlavní problémy, které vnímají místní obyvatelé i lokální aktéři, vystihují charakteristické rysy většiny periferií České republiky (tabulka 3). Z hlediska každodenního života se z výpovědí obyvatel a aktérů formuje základní trojúhelník představující nejdůležitější bariéry (omezení) v jejich běžném životě: (1) nabídka práce; (2) místní vybavenost službami a infrastrukturou a (3) veřejná doprava. V následujícím textu jsou blíže rozebrány všechny tři zmíněné oblasti.

Omezená nabídka pracovních příležitostí v místě bydliště a nezbytnost dalekého dojíždění, kombinovaná s nízkými platy, představuje jeden z nejčastěji zmiňovaných komplexů problémů každodenního života, který je v různých obměnách zmíněn ve většině rozhovorů. Lokální nabídka pracovních příležitostí je velmi omezená, jenom mezi lety 1991 a 2001 poklesl počet pracovních příležitostí v obci Blatno o jednu čtvrtinu (z 227 na 170).⁸ V současnosti je hlavním zaměstnavatelem v Blatně pila, která zaměstnává necelých 60 lidí, většinou v dělnických profesích bez zvláštních požadavků na kvalifikaci. Měsíční plat se podle ředitele zdejšího podniku pohybuje mezi osmi a devíti tisíci korun pro nevyučené pracovníky a 14 tisíc Kč pro zaměstnance s výučním listem. Podle hlavního mistra je práce na pile za takových podmínek výhodná hlavně pro ženy, které „nehledají vysoké příjmy, spíše upřednostňují blízkost domova a k tomu přinesou domů něco na přilepšenou“. Přestože sehnat práci v okolí není jednoduché,

⁸ Nedostatek pracovních příležitostí v místě bydliště a proměnu dostupnosti práce v případové lokalitě dokumentují výsledky cenzu. Podíl zaměstnaných obyvatel denně vyjíždějících z obce Blatno vzrostl mezi lety 1991 a 2001 z 37 % na 50 % [ČSÚ 1993, 2003]. Zároveň v obci došlo k nárůstu průměrné vzdálenosti dojížděky do zaměstnání ze 14 na 19 km, který souvisí s posílením významu větších a vzdálenějších center v dojížděkových směrech i s diverzifikací cílů pracovních pohybů. Podíl obyvatel s nedenním režimem dojížděky do zaměstnání vzrostl v Blatně mezi dvěma posledními populačními cenzy z 10 % na 17 % [ČSÚ 1993, 2003].

Tabulka 3. Hlavní problémy v případovém území

	Problém	Počet aktérů, kteří zmínili	Počet obyvatel, kteří zmínili	Celkem
Doprava	Špatná obslužnost veřejnou dopravou, nenavazující spoje	8	15	23
Práce	Málo pracovních příležitostí, daleké dojíždění za prací	6	11	17
	Nízké platy	5	2	7
Vybavenost	Chybějící technická infrastruktura	9	2	11
	Nedostatečná nabídka potravin a jejich vysoká cena	4	7	11
	Špatná vybavenost ostatními službami (obchody, škola, hřiště)	0	8	8
	Nedostatečný společenský život (akce pro dospělé i děti)	0	4	4
Obyvatelstvo	Odchod mladých a vzdělaných lidí	7	4	11
Obec	Malá aktivita obce	2	2	4
	Nedostatek obecních bytů	2	0	2
Poloha	Velká vzdálenost hlavních center (velkých měst)	2	0	2

Zdroj: Řízené rozhovory s lokálními aktéry a obyvateli, červenec 2009.

Poznámka: 1. Celkem bylo osloveno 15 aktérů a 41 obyvatel. V tabulce jsou uvedeny pouze problémy, které zmínili alespoň 2 aktéři či 2 obyvatelé. 2. Číselné údaje znázorňující četnosti vyjádření slouží k základnímu orientačnímu srovnání jednotlivých výroků (identifikovaných problémů) a v žádném případě je nelze chápat jako kvantitativní empirický materiál.

lokální zaměstnavatelé se shodují, že schopní a aktivní lidé si zaměstnání (či jiný způsob obživy) najdou. Podle majitele lomu v Tisu u Blatna, který zaměstnance pro svůj podnik jen těžko hledá, je „problém v ochotě lidí pracovat, vzít práci, která tu je, a přizpůsobit se požadavkům zaměstnavatele.“ Kvalifikační nároky pro práci v lomu nejsou vysoké (stačí vyučení) a minimální měsíční plat dosahuje 14 tisíc Kč. Na omezenou nabídku pracovních příležitostí v místě bydliště obyvatelé reagují dojížděním do větších a vzdálenějších center. To však v důsledku nízkých

mezd v celém regionu není univerzálním řešením, zejména ne pro zaměstnance, kteří vykonávají málo kvalifikované profese s nejnižšími výdělky. Jak vyplývá z řízených rozhovorů, při hledání zaměstnání hraje důležitou roli vztah mezi výší mzdy a náklady na dopravu do zaměstnání. Ačkoli ve větších městech jsou platy o něco vyšší (např. pro dělnické profese v Rakovníku o jeden až dva tisíce korun), dojíždění se vzhledem k velké vzdálenosti mezi místem bydliště a pracoviště přesto nemusí vyplatit. „Dojíždění je drahé, lidé se sice do aut domlouvají, ale někdy se to stejně kvůli nízkým platům nevyplatí,“ popisuje situaci majitelka penzionu v Tisu u Blatna. Stejného názoru je i starosta Blatna, „někteří nezaměstnaní pravděpodobně práci mimo obec nehledají kvůli nákladné dopravě“. Klíčový faktor v diskutované rovnici tak představují možnosti dopravy do zaměstnání ovlivněné jak dostupností veřejné dopravy, tak příležitostmi pro spolujízdu (tedy stejné místo pracoviště, pracovní doba).

Druhou, velmi citlivě vnímanou oblast každodenního života představuje rozsah a úroveň místních služeb a nedostatečná technická infrastruktura (kanalizace, vodovod). Za klíčový problém označují shodně obyvatelé všech třech sledovaných obcí možnost nákupu běžných potravin. Hlavními vnímanými nedostatky jsou podle nich nevyhovující sortiment výrobků, jejich vysoká cena a krátké otevírací hodiny. Mobilní část populace proto v místních potravinách nakupuje jen nejnütnější zboží denní spotřeby (pečivo, noviny aj.), zatímco týdenní nákupy obstarává auty v supermarketech ve větších městech, kde jsou nižší ceny, větší výběr a příznivější otevírací hodiny. „Do místního obchodu chodí hlavně důchodci, kteří kupují to nelevnější,“ charakterizuje omezenou klientelu majitelka obchodu s potravinami ve Velečíně. Výše nastíněný vývoj věrně dokumentuje typický příklad kauzální spirály, ve které zhoršující se nabídka služeb generuje nižší poptávku, jejímž důsledkem je další omezení nabídky služeb (otevírací doby, sortimentu zboží či cen výrobků). Provozování obchodu se již podle místostarosty Velečina z ekonomického hlediska nevyplatí: „místní obchod provozují nadšenci, důchodci, kteří ho mají ze zvyku.“

Problémy omezené lokální nabídky pracovních příležitostí a služeb, které nutí obyvatele dojíždět, jsou umocněny nedostatečnou obslužností území veřejnou dopravou. Ačkoli frekvence spojů je podle aktérů i řady obyvatel dostačující,⁹ problém představuje jejich návaznost¹⁰ a načasování s ohledem na pracovní dobu nebo krátkodobé návštěvy větších sídel (např. lékař, úřad apod.). Komplikace nastávají zejména při směnných provozech, například cesta na odpolední směnu (od 14.00 hod.) do Rakovníka, kde někteří místní obyvatelé nacházejí pracovní

⁹ Počet spojů ve všední den v obci Blatno vzrostl z 49 v roce 1991 na 56 v roce 2009, v Tisu u Blatna naopak poklesl z 9 na 7 (počet spojů v běžnou středu) [ČSAD Plzeň 1990; ČSD 1990; Chaps 2009].

¹⁰ S ohledem na koordinaci veřejné dopravy vnímají aktéři negativně krajské hranice. Území leží na pomezí tří různých krajů, o veřejné dopravě v regionu je tedy rozhodováno ze tří odlišných míst, přičemž potřebná koordinace podle místních aktérů chybí. Naopak dle oslovených aktérů dobře funguje svoz dětí do základních škol v okolních obcích.

uplatnění, trvá téměř dvě hodiny namísto obvyklých 45 minut. Přestože nabídka veřejné dopravy je v území srovnatelná s rokem 1991, v současné době není, na rozdíl od minulosti, schopna uspokojit každodenní potřeby prostorových přesunů obyvatel. Příčiny současné nespokojenosti je proto třeba hledat v komplexní proměně podoby každodenního života místních obyvatel, ke které v uplynulých 20 letech došlo, a to jak z hlediska prostorového rozmístění denních aktivit (místo zaměstnání, běžného nákupu, návštěvy lékaře apod.), tak z hlediska časových režimů (variabilní začátek pracovní doby, práce na směny apod.). Právě komplexnímu zachycení podoby každodenního života různých skupin obyvatel sledovaných obcí v kontextu existujících omezení bude věnována následující kapitola.

6. Každodenní život a mobilita obyvatel

Výše diskutované bariéry, na které musí obyvatelé případové lokality v každodenním životě reagovat, přinášejí odlišné dopady pro různé skupiny obyvatel, především v důsledku rozdílné struktury běžných denních činností a odlišných možností dopravy. Na základě obvyklých denních aktivit a s nimi spojených nároků na prostorovou mobilitu na jedné straně a možností, kterými obyvatelé disponují, na straně druhé, byly v úvodní analýze deníkových záznamů vyčleněny tyto skupiny obyvatel pro podrobnější hodnocení: (1) pracující, (2) školáci a studenti, (3) důchodci a (4) matky na mateřské dovolené. V následujícím textu jsou vždy u každé ze skupin nejprve zachyceny základní rysy podoby běžného každodenního života, následně je pozornost věnována specifickým prvkům a dílčím odlišnostem uvnitř dané skupiny obyvatel.

Pracující

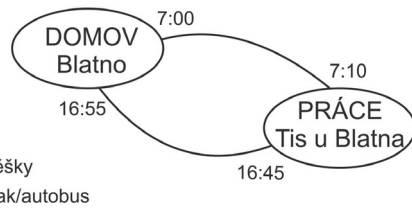
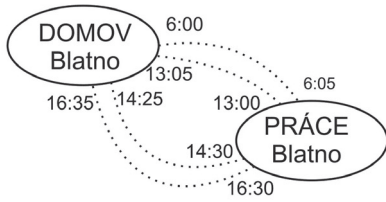
Podoba běžného dne pracujících je zpravidla velmi rutinní a kromě zaměstnání obvykle tráví většinu zbylého času doma. Základním stavebním kamenem denního rytmu je pracovní doba. V případě pravidelné pracovní doby jsou si všední dny velmi podobné. Stále více osob však začíná pracovat na směny a jednotlivé dny se pak liší v závislosti na druhu směnného provozu. Zároveň ustupuje do pozadí rozdíl mezi pracovním dnem a víkendem. Z hlediska způsobu dopravy do zaměstnání převažuje osobní automobil. Veřejnou dopravu využívají především lidé, kterým stačí k cestě za prací pouze jeden spoj. V případě nutných přestupů cestují pracující veřejnou dopravou jen výjimečně.

Ze všech sledovaných skupin obyvatel se pracující, díky poměrně vysoké mobilitě, dovedou nejlépe vyrovnat s nedostatečnou vybaveností obce službami. Skutečnost, že museli svůj život přizpůsobit každodennímu dojíždění za prací, je pro ně velkou výhodou při zajišťování nákupu zboží a služeb. Většinu běžných nákupů realizují v obci, ve které pracují (zvláště jedná-li se o větší město), a obchody v místě bydliště využívají pouze k nepravidelným nákupům nej-

Schéma 2. Příklady běžného dne pracujících osob

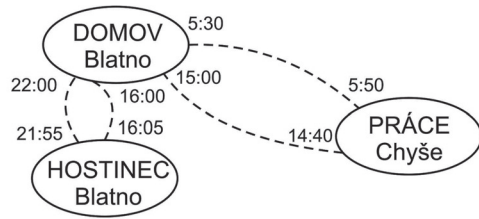
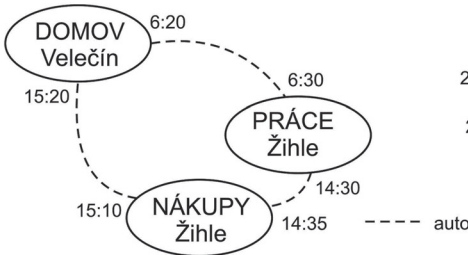
Muž, 35 let, zaměstnanec Českých drah

Žena, 40 let, prodavačka

Žena, 45 let, účetní

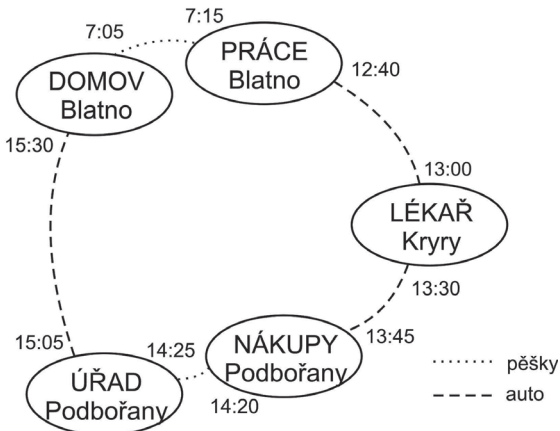
Muž, 24 let, mistr výroby

Zdroj: Vlastní šetření, červenec 2009.

Schéma 3. Příklad neobvyklého dne pracujících s větším počtem stanic

Žena, 41 let, úřednice

Zdroj: Vlastní šetření, červenec 2009.

nutnějšího základního zboží. Běžné denní nákupy jsou doplněny pravidelnými, obvykle víkendovými „velkými nákupy“ v hyper- a supermarketech v okolních větších centrech (nejčastěji Rakovník, Jesenice, Podbořany, Plzeň). Velký nákup je v naprosté většině případů realizován s využitím osobního automobilu.

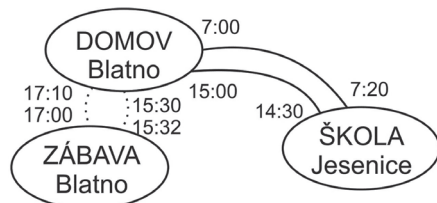
Volný čas (večery, víkendy) tráví pracující většinou doma, pouze ve výjimečných případech cestují mimo obec. Mezi hlavní volnočasové činnosti patří péče o domácnost, zahradu a dům, v případě mužů též návštěva hospod. Určitá rutinnost výše nastíněného obrazu trávení volného času bývá narušena příležitostnými společenskými akcemi v obci (např. setkávání myslivců, zahrádkářů, Sokola, rybářské závody, plesy a zábavy, sportovní utkání), kterých se většina dotázaných obvykle účastní. Základní rysy každodenního života pracujících dokumentují příklady prezentované na schématech 2 a 3.

Školáci a studenti

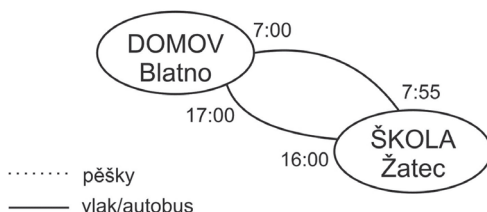
V žádné ze studovaných obcí v současné době nefunguje základní škola, proto školáci dojíždí do okolních obcí. Veřejná doprava do základních škol je vnímána jako funkční a odjezdy a příjezdy školních autobusů vyhovují době vyučování. Studenti středních škol jsou odkázáni na klasické spoje veřejné dopravy a jen ve velmi omezené míře využívají spolujízdu s některým z rodičů. Nutnost dojíždění a závislost na veřejné dopravě představuje pro studenty a školáky významný limitující prvek z hlediska jejich prostorových přesunů a časové flexibility. Život školáků a studentů je tak velmi silně vázán na školu a místo bydliště (schéma 4). Závislost na veřejné dopravě se projevuje zejména v omezených možnostech trávení volného času organizovanou formou (např. zájmové kroužky, sportovní kluby). Organizované volnočasové aktivity, které mohou přespolní žáci a studenti využívat, totiž musí být vázány na místo školy a bezprostřední dobu po vyučování. Dojíždění veřejnou dopravou z domova, popř. přímo ze školy s primárním

Schéma 4. Příklad denního pohybu studenta základní a střední školy

Žena, 13 let, student, ZŠ

Žena, 18 let, student, SŠ

Zdroj: Vlastní šetření, červenec 2009.

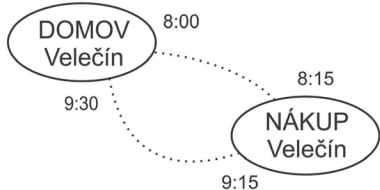
cílem účasti v zájmové volnočasové aktivitě se v získaných deníkových schématech neobjevuje. Jak vyplývá z uskutečněných rozhovorů, jedinou alternativní možností je využití rodičů, kteří své děti odvezou automobilem. Specifickou roli v trávení volného času starších teenagerů hrají občasně páteční či sobotní výpravy na vybrané akce typu zábava, diskotéka, příp. koncert do okolních obcí, výjimečně i do velkých měst.

Důchodci

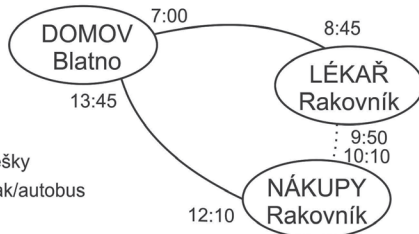
Senioři představují nejméně mobilní skupinu obyvatel, která tráví v místě bydliště většinu svého času. Významná část důchodců neopouští svůj byt/dům po celý den a cesty mimo domov jsou pro ně výjimečné. Často je tomu tak ze zdravotních důvodů. Na druhou stranu někteří senioři jsou velice činorodí a provozují různé aktivity v obci (např. procházky, houbaření, nákupy, návštěvy) i mimo ni (např. nákupy, lékař). Nepříliš četným, avšak významným důvodem cestování je náv-

Schéma 5. Příklady denního pohybu důchodců

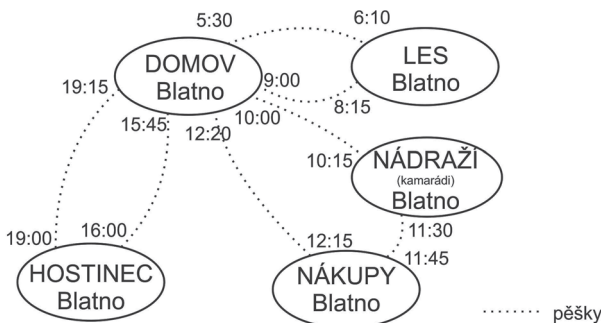
Žena, 73 let, důchodce

Žena, 64 let, důchodce

Muž, 61 let, důchodce

Zdroj: Vlastní šetření, červenec 2009.

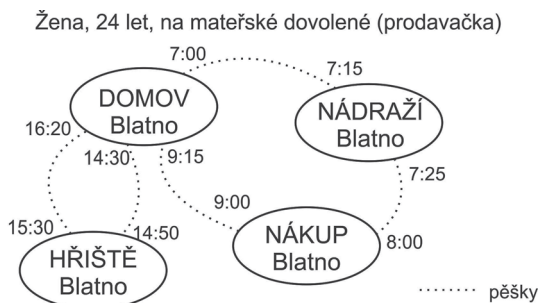
štěva příbuzných, kteří žijí v některé z obcí v blízkém okolí. Oproti běžnému dni pracujících osob a studentů však nemá běžný den důchodců pevný časový režim (schéma 5).

Horší nabídku služeb v obci a nevyhovující dopravní spojení lze označit za podstatné bariéry v každodenním životě seniorů ve sledovaném území. Malé nákupy zajišťují senioři většinou v místních potravinách, kam chodí pěšky, nebo jezdí na kole. Kvůli nedostatečné nabídce a vysokým cenám se však i oni snaží obstarávat potraviny formou „velkého nákupu“ ve větších centrech. Pokud mají důchodci k dispozici automobil, jehož provoz jsou schopni finančně pokrýt, mohou si jednoduše zařídit vše potřebné v okolních nebo vzdálenějších sídlech. Proto se také senioři snaží využívat k dopravě vlastní automobil co nejdéle. Většina oslovených seniorů se však ze zdravotních nebo finančních důvodů nemůže na samostatnou dopravu osobním vozem spolehnout, a stává se proto závislá na dalších osobách. V této souvislosti se ukazuje jako významný prvek v životě seniorů rodinná a sousedská výpomoc při nákupech a cestách do okolních obcí. Další druh výpomoci seniorům poskytují samy obce, které například zajišťují v různých formách pro seniory obědy.

Matky na mateřské dovolené

Provedené rozhovory ukázaly, že osobní automobil hraje významnou roli v denním životě žen s malými dětmi. Během dne totiž musí zkoordinovat jak vlastní aktivity a činnosti spojené s chodem domácnosti, tak i potřeby svých dětí. Dosažitelnost funkcí, které nejsou lokalizovány v docházkové vzdálenosti od domova, je veřejnou dopravou výrazně omezena. Z toho důvodu jsou také aktivity matek bez přístupu k automobilu silně vázány na místo bydliště (schéma 6). Velmi pozitivně proto hodnotí maminky z Blatna existenci mateřské školky a dět-

Schéma 6. Příklad obvyklého dne ženy na mateřské dovolené

Zdroj: Vlastní šetření, červenec 2009.

ského hřiště v obci (na rozdíl od dalších dvou sledovaných obcí, kde musí matky děti do školky vozit). Rodiny s dětmi se velmi aktivně účastní společenských i sportovních akcí v obci zaměřených jak na děti, tak na dospělé, a to zejména díky minimálním nárokům na dopravní přesuny spojené s jejich návštěvou.

7. Adaptační strategie obyvatel

Nejradikálnější strategií, jak se vypořádat s výše diskutovanými bariérami v každodenním životě, je odchod z lokality. Strategie migrace představuje, slovy Jarvis [2005], jednorázové významné životní rozhodnutí směřující k zásadní změně infrastruktury každodenního života, které využívají především mladí lidé. Odchod mladých a vzdělaných obyvatel je mezi místními aktéry vnímán jako velice negativní proces, jehož příčinou je především špatné pracovní uplatnění v místě bydliště, kombinované s obtížným dojížděním a nízkými platy v regionu. Podle starosty Tisu u Blatna „by někteří mladí třeba rádi zůstali, ale když zde nenajdou práci, stěhují se za ní jinam.“ Obtížně dostupná je práce zejména pro osoby s vyšší kvalifikací. Ani místní elity, jejichž potomci studují vysokou školu, nepředpokládají, že by se mladá generace po dostudování do obce vrátila. Ze zkušenosti svých synů potvrzuje důvody odchodu i lesní hospodář z Blatna: „vysokoškoláci se tu neuplatní, odcházejí pryč, stěhují se sem jen lidé se vztahem k přírodě.“ Též samotní studenti a mladí lidé dokončující studia považují odchod do větších měst za nutnost bez alternativního řešení. V obcích tak zůstávají především lidé středního a staršího věku, s nižším vzděláním, kteří mají možnost do zaměstnání dojíždět.

Za určitý předstupeň migrace lze považovat nedenní dojíždění. Přechodné přenocování v místě zaměstnání umožňuje překonat velkou vzdálenost mezi bydlištěm a sídly nabízejícími lépe finančně ohodnocené pracovní příležitosti (zejména Praha, popř. další velká města). Jak ukázala analýza údajů o dojížděci (viz kapitolu 3) i rozhovory realizované během terénního šetření, tuto strategii, podobně jako migraci, volí nejčastěji mladí lidé na počátku produktivního věku. Nedenní dojíždění však ve skutečnosti nepředstavuje dlouhodobě udržitelné řešení a v řadě případů směřuje k trvalé změně bydliště, tj. uplatnění strategie odchodu (často přichází spolu se „zakotvením“ vázaném na založení rodiny).

Jedním z dalších způsobů, jak překonat omezené možnosti pracovního uplatnění v místě bydliště, je též podnikání, které představuje specifickou adaptační strategii. „Kdo je schopný a aktivní, vymyslí, jak se tu uživit,“ je přesvědčen mladý živnostník z Blatna, „podnikání ve službách zaměřených na místní občany se zde asi moc neuživí, ale podnikání jiného druhu určitě,“ dodává. Řada podnikatelských činností není vázaná na velká města a lze je provozovat v podstatě kdekoli, včetně malých a odlehlých obcí. Příkladem může být právě již zmíněný živnostník, jenž se zabývá restaurováním historického nábytku. Zakázky získává z Prahy, odkud se před deseti lety s rodinou přistěhoval, či přes reference na svou dosavadní práci. Potřebný materiál nakupuje nejčastěji přes Internet. Podobným příkladem takto aktivního přístupu je rodina provozující penzion v Tisu u Blat-

na. Využití přírodní atraktivity Blatenska vedlo rodinu ke koupi polorozpadlého objektu a k vybudování penzionu s restaurací. Hlavní klientelu restaurace tvoří chataři a chalupáři, pár mladších místních obyvatel, výletníci, houbaři a několi-krát do roka i myslivci z Německa.

Společným jmenovatelem všech tří výše diskutovaných strategií je nutnost určitého druhu odvahy a odhodlání, které je činní akceptovatelné jen pro omezený okruh obyvatel (tj. především mladé a kvalifikované osoby). Migrace a nedenní dojíždění znamenají „krok do neznáma“, který ve větší, či menší míře přináší zpretrhání vazeb s původním místem bydliště, založení podniku (životnosti) zase klade zvýšené nároky na vlastní aktivitu a sebedůvěru. Pro většinu obyvatel periferních obcí tak představuje nejspokladnější strategii každodenní dojíždění do zaměstnání do okolních sídel. Rozhodujícím faktorem při hledání práce je pak rovnováha mezi výší nabízených výdělků a nákladů na dojíždění (zejména finančních, ale též vázaných na chod domácností), která byla podrobněji diskutována v kapitole 5.

Doposud byla věnována pozornost především strategiím vázaným na zajištění obživy, tj. práci, která představuje stěžejní stavební aktivitu každodenního života a zároveň i jeden ze zásadních problémů případových obcí. Z pohledu komplexního hodnocení každodenního života je však nutno rozšířit diskusi též na další důležité denní aktivity, které souvisí zejména se spotřebou služeb. Klíčový adaptační mechanismus zde představuje zvýšená prostorová mobilita jakožto všeobecná reakce na prostorovou disperzi míst běžných denních aktivit mimo místo bydliště. Nástrojem a zároveň i symbolem možnosti flexibilního pohybu, překonání prostorových neshod a zajištění běžného chodu domácností je osobní automobil. Automobil je kromě dojíždění za prací nutný rovněž k zajištění nákupu, návštěv lékaře, vzdělávacích institucí a dalších obslužných zařízení. Z toho důvodu považuje většina lidí v produktivním věku auto za nezbytnou podmínku, která k životu na venkově patří. V řadě rodin je jeden vůz nedostačující pro zajištění každodenního chodu domácnosti (například v rodinách, kde pracuje muž i žena v jiné obci). Velmi citlivě vnímají omezené možnosti pohybu bez automobilem také senioři, pro které auto představuje symbol nezávislosti. Pakliže vůz vlastní (a zdravotní stav jim umožňuje řídit), velmi si toho váží a snaží se jej využívat, co nejdéle to je možné.

Význam osobního automobilem v každodenním životě obyvatel potvrzuje příběh mladé matky na mateřské dovolené. Do Blatna (Malměřic) se přistěhovala z města před 15 lety, za manželem, který se zde narodil. Měla však svoji podmínku: „půjdu za Tebou na venkov, jen když budu mít vlastní auto“. Díky vlastnímu autu je velice mobilní a nezávislá, za prací i službami bez problémů kamkoli dojede: „za chvíli jedeme na nákupy do Prahy, v Centru Chodov mají slevy“. Automobil jí také významně usnadňuje péči o děti, které může rychle dopravit do školky, za kamarády nebo na volnočasové aktivity.

Jiné způsoby vyrovnání se s prostorovými neshodami musejí nalézt lidé, kteří auto nevládní nebo nemají dostatečné finanční prostředky na jeho provoz, a rovněž osoby, které nejsou ze zdravotních či jiných důvodů způsobilé k říze-

ní vozidla (např. staří lidé, mládež). Veřejná doprava, jak již bylo diskutováno v kapitole 5, není dostatečně flexibilní, a nemůže tak uspokojit řadu běžných potřeb „nemotorizovaných“ obyvatel. V případové lokalitě se proto v poměrně velké míře uplatňují různé formy spolujízdy a sousedské výpomoci. Nejčastěji je spolujízda využívána v rámci rodiny. Denní program jednotlivých členů domácnosti (rodičů, dětí/studentů, prarodičů) je pak složitě koordinován a plánován tak, aby „nemotorizovaní“ členové domácnosti mohli alespoň část denních cest realizovat automobilem jako spolujezdci.

Spolujízda však není omezena pouze na členy domácnosti. Relativně častá je při cestě do zaměstnání, ačkoli klade vysoké nároky na prostorovou i časovou synchronizaci potřeb dojíždějících. Příkladem, kdy je spolujízda do zaměstnání místními obyvateli pravidelně využívána, je dojíždění do podniku v Rakovníku, kde vedení umožnilo zařazení zaměstnanců ze sobě blízkých obcí do společných směn. Další, často se vyskytující situací, je nepravidelná sousedská spolujízda, kdy sousedé z řad studentů a důchodců využívají pravidelných cest zaměstnaných osob. Poslední, ale velmi důležitou formu sousedské výpomoci identifikovanou v případové lokalitě představuje občasný dovoz nákupů seniorům.

8. Závěr

Dostupnost funkcí a aktivit je důležitou součástí kvality života i významným faktorem ovlivňujícím životní šance lidí [Farrington, Farrington 2005]. Ačkoli požadavky na dostupnost se u různých skupin obyvatel žijících v různých územích liší, dosažitelnost základních funkcí, tedy práce a služeb, představuje jeden z klíčových faktorů sociální participace a stabilizace populace ve venkovských a periferních oblastech [Farrington, Farrington 2005; Halseth, Ryser 2006; Musil 2006].

Tento příspěvek se zaměřil na odhalení hlavních omezení v každodenním životě obyvatel periferních venkovských obcí, poznání organizace jejich základních denních činností a adaptačních strategií, které využívají k překonávání nedostatečné nabídky pracovních příležitostí a základní občanské vybavenosti v místě bydliště. Hloubková sonda do komplexní podoby každodenního života odhalila některé strategie a denní praktiky, které jednotlivci a domácnosti využívají k překonávání vzdálenosti mezi bydlištěm a místy lokalizace pracovní a obslužné funkce a jejichž podoba závisí především na stadiu životního cyklu, socioekonomickém postavení a věku. Presentovaný empirický výzkum chování obyvatel, vycházející z teoretického a metodického aparátu geografie času, tak přispívá k poznání málo probádané složky sociální exkluze venkovského obyvatelstva.

Ačkoli validita prezentovaných zjištění je pro případovou lokalitu poměrně vysoká, formulace obecně platných závěrů je problematická. Přesto však realizované šetření poukázalo na některé skutečnosti, které lze považovat za platné i v jiných periferních venkovských oblastech České republiky. Především se jedná o potvrzení klíčového významu mobility pro venkovské obyvatelstvo. Jestliže ve

městech je mobilita volbou, v případě venkovských periferií se jedná o nutnost. Různé formy dojížděky proto představují nejdůležitější adaptační strategie jedinců a domácností vedoucí k překonávání prostorových neshod mezi místem bydliště a lokalizací práce a služeb. Vedle každodenního cestování za prací výzkum prokázal významný nárůst role nedenní dojížděky do zaměstnání, zejména u mladších a vzdělanějších obyvatel a u mužů žijících v malých periferních obcích. Zde je třeba upozornit na potenciální nebezpečí pro stabilitu a sociální rozvoj těchto území, jelikož nedenní dojížděka funguje jako mechanismus částečného vyčlenění aktivních obyvatel z běžného chodu obce, či jejich konečného odchodu z původního místa bydliště.

Obecně jsou lidé žijící na venkově ochotni dojíždět do větších center za různými funkcemi a aktivitami, klíčovým předpokladem mobilního denního režimu je však možnost využívat osobní automobil. Mezi hlavní bariéry denní mobility jedinců a domácností pak patří omezené finanční zdroje, které znemožňují auto vlastnit, příp. „uživit“ (málo kvalifikovaní, nezaměstnaní lidé, senioři), špatné fyzické zdraví (staří lidé), či nedostatek kompetencí k řízení vozu (děti, mládež). Některé z těchto bariér by jistě pomohla zmírnit dobře koordinovaná veřejná doprava. Pro určité skupiny obyvatel však není tento způsob dopravy schůdný vzhledem k striktně vázaným časovým rozpočtům (např. matky s dětmi), či zdravotním problémům (např. staří lidé). Na druhou stranu je obtížná dosažitelnost funkcí překonávána i jinými prostředky než mobilitou, zejména rozvinutou rodinnou a sousedskou výpomocí mezi obyvateli (především vůči seniorům). Svou podpůrnou roli hrají i obce formou poskytování různých specifických „sociálních“ služeb.

JANA TEMELOVÁ je odbornou asistentkou na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde působí v týmu Urbánní a regionální laboratoře. Zabývá se výzkumem a pedagogickou činností v oblasti geografie města.

JAKUB NOVÁK je absolvent postgraduálního studia na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde působí jako vědecký pracovník v rámci týmu Urbánní a regionální laboratoře. Věnuje se geografii času a problematice denní mobility obyvatel.

LUCIE POSPÍŠILOVÁ je studentkou postgraduálního studia sociální geografie na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je zapojena do pracovního týmu Urbánní a regionální laboratoře. Zabývá se geografii města a výzkumem každodenního života.

NINA DVOŘÁKOVÁ je studentkou postgraduálního studia obecné otázky geografie na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je zapojena do pracovního týmu Urbánní a regionální laboratoře. Zabývá se geografii města a výzkumem kvality rezidenčního prostředí.

Literatura

- Altschuler, Andrea, Carol P. Somkin, Nancy E. Adler. 2004. „Local Services and Amenities, Neighborhood Social Capital, and Health.“ *Social Science & Medicine* 59 (6): 1219–1229.
- Čermák, Zdeněk, Martin Hampl, Jan Müller. 2009. „Současné tendence vývoje obyvatelstva metropolitních areálů v Česku: dochází k významnému obratu?“ *Geografie – Sborník ČGS* 114 (1): 37–51.
- Disman, Miroslav. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Drudy, P. J., Stacy M. Drudy. 1979. „Population Mobility and Labour Supply in Rural Regions: North Norfolk and the Galway Gaeltacht.“ *Regional Studies* 13 (1): 91–99.
- Ellaway, Anna, Sally Macintyre. 1996. „Does Where You Live Predict Health Related Behaviours? A Case Study in Glasgow.“ *Health Bulletin* 54 (6): 443–446.
- Ellegård, Kajsa. 1999. „A Time-geographical Approach to the Study of Everyday Life of Individuals – a Challenge of Complexity.“ *GeoJournal* 48 (3): 167–175.
- Errington, Andrew. 1994. „The Peri-urban Fringe: Europe’s Forgotten Rural Areas.“ *Journal of Rural Studies* 10 (4): 367–375.
- Farrington, John, Conor Farrington. 2005. „Rural Accessibility, Social Inclusion and Social Justice: towards Conceptualisation.“ *Journal of Transport Geography* 13 (1): 1–12.
- Findlay, Allan M., Aileen Stockdale, Anne Findlay, David Short. 2001. „Mobility as a Driver of Change in Rural Britain: an Analysis of the Links between Migration, Commuting and Travel to Shop Patterns.“ *International Journal of Population Geography* 7 (1): 1–15.
- Flamm, Michael, Vincent Kaufmann. 2006. „Operationalising the Concept of Motility: a Qualitative Study.“ *Mobilities* 1 (2): 167–189.
- Föbker, Stefanie, Reinhold Grotz. 2006. „Everyday Mobility of Elderly People in Different Urban Settings: The Example of the City of Bonn, Germany.“ *Urban Studies* 43 (1): 99–118.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Greenwood, Michael J. 1985. „Human Migration: Theory, Models and Empirical Studies.“ *Journal of Regional Science* 25 (4): 521–544.
- Hallin, Per Olof. 1991. „New Paths for Time-geography?“ *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 73 (3): 199–207.
- Halseth, Greg, Laura Ryser. 2006. „Trends in Service Delivery: Examples from Rural and Small Town Canada, 1998 to 2005.“ *Journal of Rural and Community Development* 1 (2): 69–90.
- Hampl, Martin. 2004. „Současný vývoj geografické organizace a změny v dojížděce za prací a do škol v Česku.“ *Geografie – Sborník ČGS* 109 (3): 205–222.
- Hägerstrand, Torsten. 1970. „What about People in Regional Science?“ *Papers in Regional Science* 24 (1): 6–21.
- Higgs, Gary, Sean D. White. 1997. „Changes in Service Provision in Rural Areas. Part 1: The Use of GIS in Analysing Accessibility to Services in Rural Deprivation Research.“ *Journal of Rural Studies* 13 (4): 441–451.
- Ira, Vladimír. 2001. „Geografia času: přístup, základné koncepty a aplikácie.“ *Geografický časopis* 53 (3): 231–248.
- Ira, Vladimír. 2003. „Rural Space in Slovakia: Changes of Spatial Structures and Spatial Behavioural Pattrans.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 38 (1): 119–129.
- Ira, Vladimír. 2006. „Každodenné aktivity člověka z pohledu geografie času.“ *Acta Geographica Universitatis Comenianae* 47: 57–66.
- Jančák, Vít. 2001. „Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni.“ *Geografie – Sborník ČGS* 106 (1): 26–35.

- Jarvis, Helen. 2005. „Moving to London Time, Household Co-ordination and the Infrastructure of Everyday Life.“ *Time & Society* 14 (1): 134–154.
- Kaufmann, Vincent, Manfred Max Bergman, Dominique Joye. 2004. „Motility: Mobility as Capital.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (4): 745–756.
- Křížková, Alena, Marta Vohlídalová. 2009. „Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (1): 31–60.
- Kučerová, Silvie, Zdeněk Kučera. 2009. „Changes in the Rural Elementary Schools Network in Czechia during the Second Half of the 20th Century and Its Possible Impact on Rural Areas.“ *European Countryside* 1 (3): 125–140.
- Kuldová, Silvie. 2005. „Podbořansko – ‚nová‘ či ‚klasická‘ periferie?“ Pp. 100–108 in Marie Novotná (ed.). *Problémy periferních oblastí*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Ley, David. 1983. *A Social Geography of the City*. New York, London: Harper and Row.
- Lishner, Denise M., Mary Richardson, Phyllis Levine, Donald Patrick. 1996. „Access to Primary Health Care among Persons With Disabilities in Rural Areas: A Summary of the Literature.“ *The Journal of Rural Health* 12 (1): 45–53.
- Macešková, Marie, Martin Ouředníček, Jana Temelová. 2009. „Sociálně prostorová diferenciacie v České republice: implikace pro veřejnou (regionální) politiku.“ *Ekonomický časopis* 57 (7): 700–715.
- Majerová, Věra et al. 2003. *Český venkov 2003: situace před vstupem do EU*. Praha: Česká zemědělská univerzita, Provozně ekonomická fakulta, Credit.
- Marada, Miroslav. 2001. „Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy.“ *Geografie – Sborník ČGS* 106 (1): 12–25.
- Marada, Miroslav, Viktor Květoň. 2010. „Diferenciacie nabídky dopravních příležitostí v českých obcích a sociogeografických mikroregionech.“ *Geografie – Sborník ČGS* 115 (1): 21–43.
- Maryáš, Jaroslav. 1988. „Základní rysy rozmístění občanské vybavenosti v ČSSR.“ *Sborník Československé geografické společnosti* 93 (3): 199–209.
- Musil, Jiří. 2006. „Regionální a místní formy sociálního vyloučení a jak jim čelit – problém vnitřních periferií v České republice.“ Pp. 25–40 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Sociální vyloučení a sociální politika*. Brno, Praha: Masarykova univerzita, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Musil, Jiří, Jan Müller. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 321–348.
- Novák, Jakub. 2010. *Lokalizační data mobilních telefonů: možnosti využití v geografickém výzkumu*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Novák, Jakub, Pavlína Netrdová. 2011. „Prostorové vzorce sociálně ekonomické diferenciacie obcí v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 717–744.
- Novák, Jakub, Martin Ouředníček. 2011. „Dojíždka do zaměstnání.“ Pp. 55–65 in Martin Ouředníček, Jana Temelová, Lucie Pospíšilová (eds.). *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Praha: Karolinum.
- Novák, Jakub, Martin Ouředníček, Petra Špačková. 2011. „Vymezení zón rezidenční suburbanizace.“ In Martin Ouředníček, Petra Špačková, Jakub Novák (eds.). *Suburbánní rozvoj, suburbanizace a urban sprawl v České republice*. Praha: Academia. (v tisku)
- Novák, Jakub, Petra Puldová, Martin Ouředníček, Jana Temelová. 2007. „Současné procesy ovlivňující sociálně prostorovou diferenciaci České republiky.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 10 (5): 31–35.

- Novák, Jakub, Přemysl Štych, Tomáš Hudeček. 2011. „Silniční dostupnost.“ Pp. 69–70 in Martin Ouředníček, Jana Temelová, Lucie Pospíšilová (eds.). *Atlas sociálně prostorové diferenciace České republiky*. Praha: Karolinum.
- Novák, Jakub, Jana Temelová. 2011. „Veřejná doprava.“ Pp. 71–72 in Martin Ouředníček, Jana Temelová, Lucie Pospíšilová (eds.). *Atlas sociálně prostorové diferenciace České republiky*. Praha: Karolinum.
- Nový, Vratislav. 2008. *Hodnocení dostupnosti služeb Plzeňského kraje pomocí síťových analýz*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, katedra aplikované geoinformatiky a kartografie.
- Ouředníček, Martin, Petra Špačková, Marie Feřtřová. 2011. „Změny sociálního prostředí a kvality života v depopulačních regionech České republiky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 777–803.
- Ouředníček, Martin, Jana Temelová, Lucie Pospíšilová (eds.). 2011. *Atlas sociálně prostorové diferenciace České republiky*. Praha: Karolinum.
- Pratt, Andy C. 1996. „Coordinating Employment, Transport and Housing in Cities: An Institutional Perspective.“ *Urban Studies* 33 (8): 1357–1375.
- Rogerson, Robert J. 1999. „Quality of Life and City Competitiveness.“ *Urban Studies* 36 (5–6): 969–985.
- Scheiner, Joachim, Birgit Kasper. 2003. „Lifestyles, Choice of Housing Location and Daily Mobility: The Lifestyle Approach in the Context of Spatial Mobility and Planning.“ *International Social Science Journal* 55 (176): 319–332.
- Szczyrba, Zdeněk. 2000. „Venkovský obchod v ČR v podmínkách ekonomické transformace.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 3 (6): 15–19.
- Szczyrba, Zdeněk. 2005. „Venkovský maloobchod v Česku a jeho nová pozice: diskusní příspěvek k problematice periferních oblastí.“ Pp. 53–60 in Marie Novotná (ed.). *Problémy periferních oblastí*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Valentine, Gill. 1997. „My Son’s a Bit Dizzy’, My Wife’s a Bit Soft’: Gender, Children and Cultures of Parenting.“ *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 4 (1): 37–62.
- Whelan, Amanda, Neil Wrigley, Daniel Warm, Elizabeth Cannings. 2002. „Life in a ‚Food Desert’.“ *Urban Studies* 39 (11): 2083–2100.
- Williams, Ian D., Aaron Bird. 2003. „Public Perceptions of Air Quality and Quality of Life in Urban and Suburban Areas of London.“ *Journal of Environmental Monitoring* 5 (2): 253–259.

Zdroje dat

- ČSAD Plzeň. 1990. *Jízdní řád autobusových linek 1990/1991: Západočeský kraj*. Plzeň: ČSAD.
- ČSAD Ústí nad Labem. 1990. *Jízdní řád autobusových linek 1990/1991: Severočeský kraj*. Ústí nad Labem: ČSAD.
- ČSD. 1990. *Jízdní řád ČSD 1990/91*. Praha: Československé státní dráhy.
- ČSÚ. 1993. *Sčítání lidu, domů a bytů (SLDB) 1991*. Praha: Český statistický úřad (ČSÚ). [datový soubor]
- ČSÚ. 2003. *Sčítání lidu, domů a bytů (SLDB) 2001*. Praha: Český statistický úřad (ČSÚ). [datový soubor]
- ČSÚ. 2004. *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – dojíždka a vyjíždka k 1. 3. 2001*. Praha: Český statistický úřad (ČSÚ). [datový soubor]
- ČSÚ. 2009. *Databáze demografických údajů za obce ČR*. Praha: Český statistický úřad (ČSÚ). [datový soubor]
- Chaps s.r.o. 2009. *Jízdní řády IDOS*. Brno: Chaps s.r.o. [www.idos.cz]